

**MODERNLEŞMENİN MANTIĞI: GEÇ OSMANLI DÖNEMİNDE KAMU
SAĞLIĞI, KUDUZLA MÜCADELE VE SOKAK KÖPEKLERİ**

(1876-1916)

Hazırlayan: Kübar IŞIK

Danışman: Doç. Dr. Cem DOĞAN

TARİH ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İĐDIR /2022

T.C.
IĞDIR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MODERNLEŞMENİN MANTIĞI: GEÇ OSMANLI DÖNEMİNDE KAMU
SAĞLIĞI, KUDUZLA MÜCADELE VE SOKAK KÖPEKLERİ
(1876-1916)

Kübar IŞIK

TARİH ANABİLİM DALI

Her Hakkı Saklıdır

IĞDIR/2022

TAAHHÜTNAME

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada orijinal olan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını bildiririm.

Kübar IŞIK

ÖZET

MODERNLEŞMENİN MANTIĞI: GEÇ OSMANLI DÖNEMİNDE KAMU SAĞLIĞI, KUDUZLA MÜCADELE VE SOKAK KÖPEKLERİ

(1876-1916)

IŞIK, Kübar

Yüksek Lisans Tezi

Tarih Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Cem DOĞAN

Ağustos 2022, 136 Sayfa

Salgın hastalıklar, eski çağlardan beri toplumsal hayatı tehdit eden ciddi bir sorun olmuştur. İnsanların salgın hastalıklar ile olan mücadelesi ilk toplu yerleşimlerin ortaya çıkmasıyla başlamış ve günümüze kadar halen devam etmektedir. Salgın hastalıklar ile en etkili mücadele ilk olarak XIX. yüzyılda yapılan bilimsel çalışmalar sayesinde olmuştur. Bu tezde Osmanlı Devleti'nin salgın hastalıklar grubuna giren kuduz hastalığı ile olan mücadelesi ele alınmıştır. Üç bölümden oluşan bu çalışmanın birinci bölümünde kuduz hastalığı hakkında genel bilgiler mevcuttur. Kuduz hastalığının tanımı, tarihçesi, hastalığın bulaşması ve tedavisi, Kuduz Aşısı, Louise Pasteur ve kuduz ile mücadelede önemli çalışmalarda bulunan Osmanlı hekimleri araştırılmıştır. İkinci bölümde Osmanlı Devleti'nin özellikle XIX. yüzyılda kuduz hastalığına karşı yapmış olduğu bilimsel çalışmalar ile uyguladığı tıbbi destekler, faaliyete geçirdikleri kamu kurum ve kuruluşları gibi toplumsal çalışmalara yer verilmeyle beraber hastalığın ülkedeki sağlık, sosyal, ekonomik ve siyasi alanlara yönelik etkileri incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise kuduz hastalığının ana yayıcısı olarak bilinen sokak köpekleri ve bu hayvanların itlafı ele alınmıştır. Bu araştırma sırasında Osmanlı arşiv belgeleri, dönemin mecmua ve kanun metinleri, konu ile ilgili yapılan bilimsel çalışmalardan tez ve makale gibi kaynaklardan yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Kuduz, Pasteur, Dâü'l-kelb, Sokak Köpekleri, İtilaf

ABSTRACT

THE LOGIC OF MODERNIZATION: PUBLIC HEALTH, FIGHTING RABIES AND STREET DOGS IN THE LATE OTTOMAN PERIOD (1876-1916)

IŞIK Kübar

Master Thesis

History Department

Advisor: Assoc. Dr. Cem Doğan

August 2022, 136 Pages

Epidemics have been a serious problem that threatens social life since ancient times. Human beings' fighting with diseases has begun with arising collective settlements, has still continued until today. The most effective fighting with diseases has firstly been thanks to scientific studies that was done in XIX. century. In this study has been discussed Ottoman Empire's struggle with rabies that is epidemic. There has been general information about rabies in the first section of this study that consists of three parts. It has been studied rabies' description, history, infection and treatment, rabies vaccine, Louise Pasteur and Ottoman physicians who carried out important studies on rabies. In the second section has been worked in Ottoman Empire's scientific studies on rabies and medical supports that were applied, social works like state institution and organizations that was activated especially in the XIX. century, and has also analyzed health, social, economical and political impacts. In the third section has been discussed street dogs that are known major diseases spreading and their killing. It has been benefited from Ottoman archive documents, magazines and journals in those years, law texts, scientific studies on that issue like thesis and articles resources.

Key Words: Ottoman Empire, Rabies, Pasteur, Dâü'l-kelb, Street Dogs, Killing

TEŞEKKÜR

Araştırma konumun belirlenmesinde görüşlerini bildiren ve tez süreci boyunca her konuda yardımlarını esirgemeyen danışmanım Doç. Dr. Cem DOĞAN, tez jürilerimden Prof. Dr. Mehmet GÜNEŞ ve Doç. Dr. Ömer OBUZ hocalarıma teşekkür ederim. Her daim yanımda bulunan ve her konuda bana destek olan abilerim Mahmut IŞIK, Ali IŞIK, ablam Gökçe IŞIK ve bütün aile bireylerime tüm içtenliğimle teşekkür eder, sonsuz sevgi ve saygılarımı sunarım.

Kübar IŞIK

IĞDIR/2022

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
TEŞEKKÜR	iii
İÇİNDEKİLER	iv
ŞEKİLLER DİZİNİ	vi
TABLolar DİZİNİ	ix
KISALTMALAR DİZİNİ	x
I. GİRİŞ.....	1
I.I. Kuduz Hastalığının Tanımı.....	1
I.II. Kuduz Hastalığının Evreleri	4
I.II.I. Sükûnet (Başlangıç) Evresi	4
I.II.II. Saldırganlık (Kızgınlık) Evresi	4
I.II.III. Felç (Paralitik) Evresi	5
I.III. Kuduz Hastalığının Bulaşması.....	5
I.III.I. Azgın (Klasik) Kuduz	7
I.III.II. Sakin (Paralitik) Kuduz	8
I.IV. Kuduz Hastalığının Tedavisi	8
I.V. Kuduz Hastalığının Tarihçesi.....	9

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE KUDUZ HASTALIĞI (DÂÛ'L-KELB)

1.1. Osmanlı Devleti'nde Kuduz Hastalığı Tedavisinde Kullanılan Yöntemler	19
1.2. Kuduz Aşısı ve Louis Pasteur	23
1.2.1. Kuduz Aşısı (1885).....	23
1.2.2. Louis Pasteur (1822-1895)	27
1.3. Heyet-i Fenniye Üyeleri (1886)	28
1.3.1. Dr. Alexander Zoeros Paşa (1842-1917)	31
1.3.2. Dr. Miralay Hüseyin Remzi Bey (1839-1896)	32
1.3.3. Baytar Hüseyin Hüsnü Bey (?- 1904).....	34

İKİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NİN KUDUZ HASTALIĞI (DÂÜ'L-KELB) İLE MÜCADELESİ

2.1. Dâü'l-kelb Tedavihanesi (1887).....	39
2.1.1. Dâü'l-kelb Tedavihanesi'nin İç Yapısı ve Yerleşim Düzeni	43
2.1.2. Selanik Dâü'l-kelb Tedavihanesi (1905).....	48
2.1.3. Sivas Dâü'l-kelb Tedavihanesi (1917)	50
2.1.4. Şam Dâü'l-kelb Laboratuvarı	51
2.2. XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Kuduz Hastalığı İle Toplumsal Mücadelesi	52
2.2.1. Kuduz Hastalığına Yönelik Alınan İdari Önlemler	53
2.2.2. Kuduz Hayvanlarına Karşı Alınan Önlemler	60
2.3. Kuduz Hastalığı ve Osmanlı Sosyal Hayatı	66
2.3.1. Mevsimsel Durum	66
2.3.2. Meslek Durumu	67
2.3.3. Yaş Durumu.....	68
2.3.4. Cinsiyet Durumu.....	68
2.3.5. Yaranın (Isırığın) Yeri ve Mahiyeti.....	69
2.4. Kuduz Hastalığı ve Osmanlı Ekonomisi	69
2.5. Kuduz Hastalığı ve Osmanlı Siyaseti	72

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XIX. YÜZYIL OSMANLI DEVLETİ VE SOKAK KÖPEKLERİ

3.1. Sokak Köpeklerinin İtlafı	89
3.1.1. Avrupa'da Sokak Köpeklerinin İtlafı	90
3.1.2. Osmanlı Devleti'nde Sokak Köpeklerinin İtlafı	95
3.1.3. İstanbul'daki Büyük Köpek Sürgünü (1910).....	103
SONUÇ	112
KAYNAKLAR	115
EKLER	126
ÖZGEÇMİŞ	137

ŞEKİLLER DİZİNİ

Sayfa No

Şekil I.I. Babil Dönemine Ait Üzerinde Tanrıça Gula ve Köpeğinin Tasviri Bulunan Mühür Baskıları, British Museum	11
Şekil I.II. Tanrıça Gula ve Köpeği, Mezopotamya Kültürüne Ait MÖ. 978-943 Arası Döneme Tarihendirilen Bir Mühür Baskısı	11
Şekil I.III. Şifa Ritüeli, MÖ.1. Binyılın İlk Yarısına Tarihlendirilen, Mezopotamya Kültürüne Ait Tel-Halaf'ta Ele Geçen Silindir Mühür Baskısı	12
Şekil 1.1. İstanbul, Beyoğlu Sokak Köpekleri-I (XIX. Yüzyıl Sonu), Suna ve İnan Kırar Vakfı Fotoğraf Koleksiyonu	18
Şekil 1.2. Joseph Meisser, Temmuz 1885'te Pasteur Tarafından İlk Kuduz Aşısı Olan Çocuk	24
Şekil 1.3. Pasteur Enstitüsü (1887)	26
Şekil 1.4. Louis Pasteur (1822-1895)	28
Şekil 1.5. Haziran 1886'da Pasteur'dan kuduz aşısı eğitimi almak için paris'e giden heyet (ön sırada soldan sağa doğru) Veteriner Hüseyin Hüsnü Bey, Dr. Alexander Zoeros Paşa ve Dr. Hüseyin Remzi Bey	29
Şekil 1.6. Dr. Alexander Zoeros Paşa (1842-1917)	32
Şekil 1.7. Dr. Miralay Hüseyin Remzi Bey (1839-1896)	33
Şekil 1.8. Baytar Hüseyin Hüsnü Bey (?- 1904)	34
Şekil 1.9. Pasteur Enstitüsü'nün Mikrobiyoloji Eğitimine Katılan Hekimler (1909-19100)	36
Şekil 2.1. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane (ortada), Dâü'l-kelb Ameliyathanesi (solda) ve Kimyahane (sağda)	42
Şekil 2.2. Dâü'l-kelb Tedavihanesinde Kuduz Aşısı Yapılırken.....	42
Şekil 2.3. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanenin Bahçesinde 1893 Yılında İnşa Edilen Kuduz Tedavi Binası (Seriyyât Hariciyesi Binalardan Biri)	43
Şekil 2.4. Selanik Daü'lkelb Tedavihanesi	49
Şekil 2.5. Selanik Daü'lkelb Tedavihanesi, Yüzbaşı Talat Bey ve Besim Bey Kuduz Aşısı Çalışmaları (1905)	50
Şekil 2.6. Sivas Dâü'l-kelb Tedavihanesinin Bulunduğu Bina (Sivas Sıhhi Müesseseleri)	51

Şekil 2.7. Sivas Sıhhi Müesseselerinde Bulunan Bir Laboratuvar	51
Şekil 3.1. İstanbul'da Bir Pazar Yeri Sokak Köpekleri Pazardan Kalan Atıkları Tüketirken, Alman Bir Seyyahın Gözünden İstanbul Sokak Köpekleri (1910)	79
Şekil 3.2. İstanbul, Beyoğlu'nda Sokak Köpekleri-II (XIX: Yüzyıl Sonu), Pierre de Gigord Koleksiyonu	80
Şekil 3.3. İstanbul, Beyoğlu'nda Sokak Köpekleri-III (XIX. Yüzyıl Sonu), Pierre de Gigord Koleksiyonu	81
Şekil 3.4. İstanbul Tophane'de Sokak Köpekleri (XIX. Yüzyıl Sonu)	82
Şekil 3.5. Seyyar Ciğerci ve Köpekler (J. B. Hilair)	83
Şekil 3.6. Osmanlı Dönemi Mancacı ve Sokak Köpekleri	83
Şekil 3.7. İstanbul Himaye-i Hayvanat Cemiyeti Başkanı Hüseyin Hilmi Paşa	89
Şekil 3.8. İstanbul, Hayvanları Koruma Derneğinin Merkez Binası ve Hayvan Hastanesi	89
Şekil 3.9. Brüksel'de Arabalara Koşulmuş Köpekler, Pierre de Gigord Koleksiyonu (1900-1910)	91
Şekil 3.10. Battersea'daki Köpek Evi, Köpek İtlafları İçin Hazırlanan Gazlı Odalarda Kullanılan Kafesler (1886), Pierre de Gigord Koleksiyonu.....	93
Şekil 3.11. Sokak Köpekleri İçin Kullanılan Havagazıyla Zehirleme Kafesi (1923), Pierre de Gigord Koleksiyonu.....	94
Şekil 3.12. Sokak Köpeklerini Öldürmek İçin Kullanılan Güncel Yöntemler, Köpekleri Karbondioksit Gazıyla İmha Eden Makine (1923), Pierre de Gigord Koleksiyonu	94
Şekil 3.13. Sokak Köpeklerini Öldürmek İçin Kullanılan Güncel Yöntemler, Köpekleri Elektrik Akımıyla İmha Eden Makine (1923), Pierre de Gigord Koleksiyonu	95
Şekil 3.14. İstanbul Sokak Köpeklerinin Yakalanışı (XX. Yüzyıl Başı) , Pierre de Gigord Koleksiyonu	104
Şekil 3.15. İstanbul'da Toplanan Sokak Köpeklerinin Arabalarla Teknelere Götürülmeleri (XX. Yüzyıl Başı), Pierre de Gigord Koleksiyonu.....	104
Şekil 3.16. İstanbul'daki Sokak Köpeklerini Toplayan İtlaf Ekipleri (XX. Yüzyıl Başı)	105
Şekil 3.17. Teknelere Yüklenen Sokak Köpekleri (XX. Yüzyıl Başı), Pierre de Gigord Koleksiyonu	105
Şekil 3.18. İstanbul Sokaklarında Toplanan Başboş Köpeklerinin Hayırsız Ada'ya İtlaf Ekipleri Tarafından Bırakılışı (XX. Yüzyıl Başı), Pierre de Gigord Koleksiyonu.....	106

Şekil 3.19. Hayırsız Ada'ya (Sivri Ada) Bırakılan Sokak Köpekleri(XX. Yüzyıl Başı)	106
Şekil 3.20. 1910 İstanbul'daki Büyük Köpek İtlafını Anlatan Bir Karikatür.	109

TABLÖLAR DİZİNİ

Sayfa No

Tablo I.I. İstanbul Dâü'l-kelb Tedavihanesi'nde Tedavi Gören Vakaların İstatistiğine Göre Isıran Hayvan Cinsi.....	2
Tablo 1.1. 1890 Yılından İtibaren Pasteur Enstitüsü'ne Gönderilen Osmanlı Hekimleri Listesi	35
Tablo 2.1. Dâü'l-kelb Tedavihanesi'nde Yıllara Göre Tedavi Edilen Hasta Sayısı	44
Tablo 2.2. Dâü'l-kelb Tedavihanesi'ne 11 Yılda (1887-1898) Tedavi Gören Hastaların Milletleri.....	45
Tablo 2.3. Dâü'l-kelb Tedavihanesi'ne 11 Yılda (1886-1897) Tedavi Gören Hastaların Dinleri	46
Tablo 2.4. Pasteur Enstitüsü'ne Ait 5 Yıllık Kuduz Vakaların Aylara Göre Dağılımı ..	67
Tablo 2.5. 1887-1898 Dâü'l-kelb Tedavihanesi'nde Tedavi Gören Hastaların Yaş Aralıkları	68

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
ANKEM.	Antibiyotik ve Kemoterapi Derneği
BEO.	Bab-1 Ali Evrak Odası
BUHASDER.	Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği
Çev.	Çeviren
DH. EUM. LVZ.	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Levâzım Kalemî
DH. MB. HPS. M.	Dâhiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti
DH. MKT.	Dâhiliye Nezareti Mektub-i Kalemî
DH. MUİ.	Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi
DH. ŞFR.	Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî
DH. UMVM.	Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti
Dr.	Doktor
Ed.	Editör
EKMUD.	Türkiye Enfeksiyon Hastalıkları ve Klinik Mikrobiyoloji Uzmanları Derneği
H.	Hicri Takvim
Haz.	Hazırlayan
HR. SYS.	Hariciye Nezareti Siyasi
Hız.	Hazreti
İ. DH.	İrade Dâhiliye Nezareti
İ. HUS.	İrade-i Hususi
MÖ.	Milattan Önce
MS.	Milattan Sonra

ODTÜ MDF	Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
R	Rumi Takvim
s	Sayfa
TDA	Türk Dünyası Araştırmaları
TDV	Türk Diyanet Vakfı
TTK	Türk Tarih Kurumu
vb	Ve Benzeri
vd	Ve Diğerleri
vs	Vesaire
Y. EE. D	Yıldız Esas Evrakı Defterleri
Y. MTV	Yıldız Defteri, Mütenevvi Maruzat
Ysz	Yersiz
ZB	Zabtiye
%	Yüzde

I. GİRİŞ

I.I. Kuduz Hastalığının Tanımı

Kuduzun kelime anlamı; Türkçe, Yunanca (lyssa) ve Fransızca (rage) dillerinde deli, kudurmuş ve kontrolünü yitirmiş, İngilizce’de ise (rabies) şiddet eğilimi göstermedir.¹ Atun, kuduz hastalığını; nörotrop* bir virüsün sebep olduğu, temelde hayvanları etkileyen ve hayvanlardan insanlara geçen zoonoz* bir hastalık olarak tanımlamıştır.² Osman Macid *Kuduz* adlı eserinde: *Kuduz hastalığı: virüs ile sirayet eden bir hastalıktır. Yalnız köpeklerle veya insanlara mahsus olmayıp her nevi hayvanata nakl eder kedi, köpek cinsinde olanlardır*³ şeklinde kuduz hastalığını tanımlamıştır. Kuduz hastalığına insanlar ile et ve ot yiyen hayvanlar, kanatlılar, umumi tabirle ehli ve vahşi hayvanlar tutulur.⁴ Genel olarak kuduz: etçil ve yırtıcı hayvanlarda bulunan bir virüsün insanlara veya diğer hayvanlara temas (ısırık, tırmalama veya salya) yoluyla geçen bulaşıcı bir hastalıktır.

Kuduz hastalığı bir hayvan hastalığı olup insanlara genellikle kuduz bir hayvanın ısırması ve tırmalaması, nadiren de solunum yoluyla bulaşmaktadır.⁵ Kuduzun bulaşmasında kurt, tilki, çakal, yarasa gibi yırtıcı ve yabani hayvanlar en riskli gruba girmektedir. Köpek türü ise daha sonra gelir. Ancak köpeklerin insanlarla iç içe bir hayat sürmelerinden dolayı kuduzun insanlara bulaşmasında listenin başını bu hayvanlar

¹ Hüseyin Muşmal ve Esra Semiz, “Osmanlı Devleti’nde Kuduz Hastalığı ve Tedavi Süreci, Tarihin Peşinde Konya Örneği”, Konya, Uluslararası ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2018, Sayı: 20, s. 237

² İ. Hakkı Atun, “Kuduz-Gözden Geçirme-Derleme Yazıları”, Ankara, Mikrobiyoloji Bülteni, 1980, Sayı: 14, s. 331,

* Nörotrop: Sinir sistemi hastalıklarına yol açan virüs.

<https://acikders.ankara.edu.tr/course/info.php?id=2785> (13.01.2022),

* Zoonoz: Hayvanlardan insanlara bulaşan bir hastalıklardır. Hayvanlarda ve insanlarda aynı şekilde görülebilen hastalıklar olarak tanımlanmıştır. Zoonoz hastalıklar sığır, koyun, kedi, köpek, kanatlı hayvanlar (tavuk, kuş vb.), maymun, fare gibi hayvanlardan insanlara bulaşır. Bu hastalıklardan bazıları tedavi edilebilen bazıları ise sadece koruyucu aşılama ile önlenemeyen (kuduz) hastalıklardır. <https://ankara.tarimorman.gov.tr/Belgeler/liftet/zoonozhastaliklar.pdf> (13.01.2022)

³ Osman Macid, *Kuduz*, Osmanlı Meziyet-i İktisadiye Matbaası, Babıali Caddesinde-77, 1327 (1909), s. 11

⁴ Mazhar Üresin, *Kuduz Hastalığı, Nasıl Bulaşır? Nasıl Anlaşılır? Nasıl Korunur?* Ankara, Doğu Matbaası, 1948, s. 4

⁵ Emre Karacaoğlu, “Kuduz Hastalığına Dair İlk Kitabımız: Kuduz İleti ve Tedavisi”, Şanlıurfa, Orijinal Araştırma, Şanlıurfa Adli Tıp Şube Müdürlüğü, Türkiye Klinikleri J Med Ethics 2015, Cilt: XXIII, Sayı: 3, s. 74

çekmektedir. Yapılan bazı araştırmalarda köpeklerin insanlara kuduz hastalığı bulaştırma oranı %91⁶ ve %93⁷ olarak geçmektedir.

Fransa'da 1887'de kurulan Pasteur Enstitüsü'nde 23 yıllık bir süre içerisinde tedaviye gelen 11.254 vakanın istatistiklerine bakıldığında bu hastalığın köpekten bulaşma oranı %93,55 olarak tespit edilmiştir. Yine İstanbul'da 1887'de kurulan Dâü'l-kelb Tedavihanesi'ne sekiz yıllık bir süre zarfında gelen 7.707 hastanın istatistiğine bakıldığında kuduz vakalarının %94,17 oranında köpeklerden bulaştığı tespit edilmiştir.⁸ 1905 ile 1906 yılları arasında İstanbul Dâü'l-kelb Tedavihanesi'nde tedaviye gelen 758 vakanın istatistiğine bakıldığında kurdun 4, çakalın 9, köpeği 708, kedinin 3, farenin 1, ineğin 2, eşeğin 4, bargirin (beygir) 1 ve insanın 3 ısırmasının olduğu kayıtlara geçmiştir.⁹

Tablo I.I. İstanbul Dâü'l-kelb Tedavihanesi'nde Tedavi Gören Vakaların İstatistiğine Göre Isıran Hayvan Cinsi

Isıran Hayvan Türü	Vaka Sayısı
Köpek	708
Kurt	4
Çakal	9
Kedi	3
İnek	1
Eşek	4
Bargir	1

Bu istatistikler ışığında kuduz hastalığını insanlara bulaştıran ana kaynağının köpekler olduğu söylenebilir. Köpekler gerek kırsal hayatta gerekse kentsel hayatta insanlarla beraber yaşadıkları ve insanlarla sürekli temas halinde oldukları için kuduz

⁶ Karacaoğlu, a.g.m., 2015, s. 73

⁷ Tolga Akay, "Modernleşme Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Kuduz veya Kuduz Şüphesi Taşıyan Hayvanların İtlaf Problematiği, Tarihsel Süreçte Anadolu'da Kuduz", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Kuduz*, Ankara, Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği (BUHASDER) Yayınları, Gece Kitaplığı, 2018, s. 256

⁸ Akay, a.g.m., 2018, s. 256

⁹ Osman Macid, *a.g.e.*, s. 154

hastalığını bulaştırma riskleri daha yüksektir. Bu hastalığı insanlara en çok köpekler bulaştırdığından kuduz hastalığına *köpek hastalığı*¹⁰ da denilmiştir. Kurt ve tilki gibi birçok yabani hayvan kuduz virüsünü taşımaktadır. Ancak bu yabani hayvanlar kırsal alanlarda yaşadıklarından kuduz hastalığını insanlara bulaştırma riskleri azdır.

Osmanlı kaynaklarında kuduz hastalığı *Dâü'l-kelb* olarak geçmektedir. *Dâü'l-kelb dâ'(hastalık)* ve *kelb (köpek)* sözcüklerinin bir araya gelmesiyle kuduz illeti ya da köpek hastalığı anlamında kullanılmıştır. Kelb sözcüğü sadece köpekler için değil aynı zamanda insan ve hayvanı ısırarak, parçalayan ya da dalayan (dişleme ve ısırma) kurt, aslan, kaplan, tilki ve benzeri yırtıcı hayvanlar için de kullanılmıştır. Bu hayvanları birbirinden ayırmak için de çoğu zaman av, ev ve sokak köpekleri için *kelbiyye-i ehliyye*, tilki için *kelbiyye-i sa'lebiyye*, çakal için *kelbiyye-i şegaliyye*, kurt için de *kelbiyye-i zenebiyye* gibi kavramlar kullanılmıştır. Sözü edilen bu yırtıcı hayvanların kuduz virüsü taşıdıkları ve hastalığı diğer canlılara bulaştırdıkları bilinir. Kelb sözcüğünden türetilmiş olan *kelab* kelimesi de kuduz illeti olarak geçmektedir. Osmanlı hekimliğinde *su ürküntüsü (hidrofobi)* anlamına da gelen *kelab* kelimesi, *kelb-i akur (saldıran köpek)* şeklinde tanımlanmıştır. *Akur* sözcüğü, *köpek* ve aynı zamanda *kudurmuş*, *kuduz*, *azmış köpek* ve *ısırgan* anlamlarında kullanılmıştır.¹¹ *Akur* sözcüğü dönemin resmi belge ve yazışmalarında da azgın ve saldırgan köpek anlamlarında kullanıldığı görülmektedir.

Kuduz kelimesi Türk dillerinde asırlardır bu hastalığı ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Hakan, Çağatayca, Harezmi gibi eski Türk lehçelerinde *kutuz* olarak geçen kelime delirmek, kudurmak, şuurunu kaybetmek gibi anlamlara gelen *kutur (delirmek, kudurmak şuurunu kaybetmek)* ile aynı kökten gelmektedir.¹² Bu kelime eski Türk lehçelerinde *köpek ısırtığından bulaşan delirme hastalığı* olarak tanımlanmaktadır.

¹⁰ Remzi Çavuş, "II. Abdülhamid Döneminde Dâü'l-kelb, (Köpek Hastalığı-Kuduz) Tedavihanesi", Ysz., Vakanüvis, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 2017, Cilt: II, Sayı: 1, s. 47

¹¹ Cihan Özgün, "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarda Bir İletle Yüzleşmek: Devletin Resmi Tutumu Bağlamda Dâü'l-kelb, (Kuduz Hastalığı)", Ysz., Tarih İncelemeleri Dergisi, 2017, Cilt: XXXII, Sayı: 2, s.492-493

¹² H. Volkan Acar, "Türk Halk Hekimliğinde Kuduz", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Kuduz*, Ankara, Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği (BUHASDER) Yayınları, Gece Kitaplığı, 2018, s. 71

Divan-ı Lugati't-Türk'te geçen *kutuz it* sözcüğü de kudurmuş köpek veya kuduz köpek olarak bilinir.¹³

I.II. Kuduz Hastalığının Evreleri

Dâü'l-kelb olarak bilinen kuduz hastalığının insan ve hayvanlarda nasıl ilerlediğine baktığımızda karşımıza birkaç evre çıkar. Genel olarak kuduz virüsünün bulaştığı insanlarda hastalık, üç evrede kendini gösterir; sükûnet, saldırganlık ve felç dönemleri.¹⁴ Haydar Palavan ise *Kuduz Hastalığı Hakkında Önemli Bilgi ve Öğütler* adlı kitabında iki temel evre tespit etmiştir: azgın (klasik) kuduz ve sakin (paralitik) kuduz.¹⁵ Bu evreler insanlarda ve hayvanlarda benzer şekilde seyreder. Hastalık sürecinde görülen evreleri başlıklar halinde kısa kısa açıklamak faydalı olabilir.

I.II.I. Sükûnet (Başlangıç) Evresi

Bu evre birkaç saatte kendini belli edebileceği gibi ikinci ve üçüncü günde de ortaya çıkabilir. Kuduz insanda ya da hayvanda muhtelif huzursuzluklar meydana gelir, olmayan nesnelere ses çıkarmak ve en ufak tahriklere bağırarak tepki vermek gibi belirtiler görülür, göz bebekleri büyür ve kornea refleksi kaybolur.¹⁶

I.II.II. Saldırganlık (Kızgınlık) Evresi

Bu evre bir ila yedi gün kadar sürebilir. Ses, ışık ve havaya karşı duyarlılık artar; hasta tarafından bunlara karşı şiddetli tepkiler verebilir. Hastada hidrofobi denilen su korkusu başlar, bunun sebebi ise yutkunma güçlüğüdür. Sıvı boğaza temas ettiği anda şiddetli ve acılı bir şekilde kasılmalar meydana gelir. Bu sebeple kuduz hastalığına yakalananlarda su korkusu oluşur. Aslında hastalar suyun kendisinden korktukları için değil, suyun boğaza teması sırasında hissettikleri acıdan ötürü su görmek istemezler. Saldırgan evrede hastalar canlı ve cansız cisimlere karşı şiddet göstermeye başlarlar. Nöbetler geçirirler; hastanın salyası akar, hasta sayıklamaya başlar, çevreye saldırır, ısırmaaya çalışır. Bu sebeple hasta hem kendine hem de çevresindeki insanlara zarar verebilir. Böyle durumlarda herhangi bir zararın oluşmaması için hastanın elleri ve

¹³ Acar, a.g.m., 2018, s. 71

¹⁴ Atun, a.g.m., 1980, s. 334

¹⁵ Haydar Palavan, *Kuduz Hastalığı Hakkında Önemli Bilgi ve Öğütler*, İstanbul, Kader Basımevi, 1950, s. 21

¹⁶ Palavan, *a.g.e.*, 1950, s. 25 ve Atun, a.g.m., 1980, s. 334, Kornea Refleksi: Kişinin herhangi bir yabancı cisim ya da harekete karşı göz kapaklarının aniden kapanmasıdır. <https://www.kornea.gen.tr/kornea-refleksi.html> (09.06.2022)

ayakları bağlanılır. Saldırgan dönemde hastanın ateşi 38-41 derece aralığında, nabız ise 100-120 olarak bilinir.¹⁷

I.II.III. Felç (Paralitik) Evresi

Saldırgan dönemdeki belirtilerden sonra yaklaşık iki ila on gün arasında felç dönemi başlar. Bu evre de iki ile dört gün devam eder. Yutkunma iyice güçleşir, ses tonu farklılaşır. Hasta bu evrede aşırı derecede salya akıtır. Çenesini kapatamaz hale gelir. Kafa ve boyunda felç oluşur, hasta açlık ve susuzluktan ölür.¹⁸ Hatta bazen hastanın öldürüldüğü de vakidir.

Kuduz hastalığı eski çağlardan beri bilinen, kesin ve olumlu sonuç veren herhangi bir tedavisi olmayan, bulaşıcı ve ölümcül bir hastalıktır. Osman Macid, *Kuduz hastalığı, te'sirat samiyesi aynı zamanda hareket ve hissiyat istila eder, ilk hedef hücumu cümle asabiyedir. Bu tarik ile kalb ve ciğerlerin vazifesi hal ederek hayata el uzatır*¹⁹ demektedir. Osman Macid'in ifadesinde kuduz illetinin nasıl ve ne şekilde insanları ölüme götürdüğü açık bir biçimde özetlenmiştir.

I.III. Kuduz Hastalığının Bulaşması

Kuduz, bir insanın veya bir hayvanın hastalığın mikrobunu taşıyan başka bir hayvan tarafından ısırılması veya açık yaranın kuduz virüsü ile temasa gelmesiyle bulaşır.²⁰ Eskiden halk arasında kuduzun susamadan, soğuktan, bağırsak solucanından ve bunlara benzer sebeplerden meydana geldiğine inanılırdı.²¹ Daha önce de değinildiği üzere, kuduz hastalığı bulaşıcı bir hastalıktır ve kuduz bir hayvandan başka bir hayvana veya insana ısırma ya da açık bir yaraya hasta salyasının teması gibi yollarla bulaşır. Kuduz hastalığı sadece ısırma veya birebir temas ile değil aynı zamanda kuduz olan bir kişi veya hayvanın kullanmış olduğu bir kap veya başka bir eşyadan da bulaşabilir. Dr. Hüseyin Bey *Tıbb-ı Nebevi* adlı eserinde, Hz. Peygamber'in köpeklere karşı mesafeli olunması gerektiği konusundaki hadisini verir: *Köpek sizden birinin kabından su içerse onu yedi defa yıkasın, birinde suyu toprak ile karıştırsın.* (Buhari "Vudu",³³ Müslim

¹⁷ Atun, a.g.m., 1980, s. 334

¹⁸ Atun, a.g.m., 1980, s. 334

¹⁹ Osman Macid, *a.g.e.*, s. 11

²⁰ Üresin, *a.g.e.*, s. 6

²¹ Palavan, *a.g.e.*, s. 16

“Taharet” 93).²² Bu hadisten yola çıkan Hüseyin Bey bunun bir hikmetinin olduğunu ve köpeklerden insanlara geçebilecek hastalıkların olduğunu ifade etmiştir.²³ Kuduz köpeğin salyasında mikropların yayıldığından bu köpeğin bir kabı yalaması durumunda kabın içindeki su veya diğer artıklara da salyadan mikroplar bulaşır. Bu kabı başka bir kişi veya hayvanın kullanması halinde hastalık bunlara da bulaşır.²⁴ Bunun için köpeğin yaladığı bir kabın büyük bir titizlikle temizlenmesi gerekir. Bu da kuduz hastalığının ısıрма, tırmalama dışında dolaylı olarak da bulaştığını göstermektedir.

Osman Macid, XIX. yüzyıl Avrupa’sında kuduz hastalığı ile ilgili yapılan çalışmalardan şöyle bahsetmektedir: ... *Bu hastalığın mutalası emelinde bulunmuş ise de şayan-ı terkim olan tedkikat on dokuzuncu asırda başlamıştır.*²⁵ 1804’te Zinke, *Neue Ansicht der Hudswuth* adlı eserinde; kuduz hastalığının bulaşması ile ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Zinke bu hastalığın köpekler arasında yayıldığını ve salyalarından bulaştığını bildirmiştir.²⁶

Kuduz bir köpeğin salyasının başka bir hayvana (köpek, tavşan, horoz) temas etmesiyle o hayvanın da sekiz ila on dört gün içinde kudurduğu söylenir. Yine 1811’de Galtier bir kuduz hayvanın etini bir köpeğe yedirerek hastalığın köpeğe bulaştığını tespit etmiştir. 1813’te Grüner ve Conte de Solme, 1822’de Brante, 1829’da Hertwig, 1881’de Roux ve Thuiller gibi bilim adamları kuduz hastalığı hakkında benzer birtakım çalışmalar yapmışlardır.²⁷ 1881’den itibaren Pasteur kuduz hastalığı ile ilgili ciddi anlamda ilk çalışmalarına Roux, Chamberland ve Thuiller ile birlikte başlamıştır.²⁸ 1885’te Pasteur’un bulmuş olduğu aşı sayesinde kuduz hastalığına karşı en etkili ve en başarılı tedavi getirilmiştir. Bugün dünyanın her tarafında uygulanan bu aşı sayesinde insanlar ölümcül kuduz hastalığının bulaşmasına karşı kesin önlem alınmış oldu.

²² Ali Bardakoğlu, “Köpek”, TDV İslam Ansiklopedisi, Ankara, Cilt. XXVI, 2002, s. 251-252

²³ Zeynel Özlü, “Divan-ı Muhasebat Memuru Ahmet Nazmiye Göre Köpekte Kuduz ve Hastalıktan Korunma Yöntemleri”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Kuduz*, Ankara, Bulaşıcı Hastalıklar Derneği (BUHASDER) Yayınlar, Gece Kitaplığı, 2018, s. 207

²⁴ Özlü, a.g.m., 2018, s. 209-210

²⁵ Osman Macid, *a.g.e.*, s. 5

²⁶ Erol Karcı, “II Meşrutiyet Hükümetleri Döneminde Kuduz Hastalığı ile Mücadeleye Dair”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Kuduz*, Ankara, Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği (BUHASDER) Yayınları, Gece Kitaplığı, 2018, s. 294

²⁷ Osman Macid, *a.g.e.*, s. 5-7

²⁸ Osman Macid, *a.g.e.*, s. 7

Kuduz bir insana bulaştıktan sonra belirtiler hemen ortaya çıkmaz. Her bulaşıcı hastalıkta olduğu gibi kuduz hastalığında da belirtileri görebilmek için aradan belirli bir sürenin geçmesi gerekir. Virüsün bulaşmasından başlayarak hastalığın kendini gösterdiği zamana kadar geçen bu sürece inkubasyon (kuluçka) devri veya tefrih devri denir. Kuduz virüsünün en kısa inkubasyon devrinin 8 ila 12 gün arası olduğu bilinir.²⁹ Osman Macid ise kuduz virüsünün en kısa devrinin 10 ila 20 gün arası olduğunu söylemiştir.³⁰ En sık rastlanan ve en bilindik kuduz virüsünün inkubasyon devri ise 20 ila 60 gün arasındadır. En uzun inkubasyon ise devri de 1 ila 1,5 yıl olarak geçmiştir.³¹ Bazı durumlarda bu sürenin 2 yıla hatta 7 yıla kadar sürdüğü de söylenir. Ancak bu pek nadir görülen bir durumdur.³² Kuduz hastası olanların %90'ı ilk üç ay³³ içinde hastalığın belirtilerini göstermeye başlamıştır. Bu hastalık her canlıda farklı süreçlerde kendini gösterir. Köpek ve kedi gibi yırtıcı hayvanlarda tefrih devri 40 gün ile 60 gün arasında görülür. Koyun ve keçi gibi hayvanlarda ise 15 gün ila 30 gün arasında değişir.³⁴ İnkubasyon devri bittikten sonra kuduz hastalığı başlamış olur ve genellikle iki şekilde seyreder: azgın (klasik) kuduz ve sakin (paralitik) kuduz.

I.III.I. Azgın (Klasik) Kuduz

Hastalığın en çok görülen türüdür. İlk başta görülen belirtiler gittikçe daha da şiddetlenir. En bilindik durum hidrofobi (sudan korkma) ve eorofobi (havadan korkma). Bunun dışında hastanın görme, işitme, koklama ve deriye dokunma gibi duyuları son derece hassaslaşır. Hasta saldırganlaşır ve hırçınlaşır, ciddi miktarda salya üretir. Ölümünden hemen önce ise hastanın şuuru kapanır ve felç geçirdikten sonra hayatını kaybeder.³⁵ Azgın kuduzda; hastalığın uyarma ve azma devri çok şiddetli ve uzun geçer. Felç dönemi hastalığın sonunda kısa bir zaman aralığında görülür ve hemen ardından hasta ölür.

²⁹ Palavan, *a.g.e.*, s. 21

³⁰ Osman Macid, *a.g.e.*, s. 5

³¹ Palavan, *a.g.e.*, s. 21

³² Ayşegül Demirhan Erdemir, "Türk Tıp Tarihinde Kuduz Hastalığı ve Tedavisi Üzerine Yorumlar", Ysz., Türk Dünyası Araştırmaları (TDA), 2017, Cilt: CXVII, Sayı: 230, s. 76

³³ Palavan, *a.g.e.*, s. 21

³⁴ Erdemir, *a.g.m.*, 2017, s. 76-77

³⁵ Palavan, *a.g.e.*, s. 23-24

I.III.II. Sakin (Paralitik) Kuduz

Hastalığın bu şekline nadir rastlanır. Hastada genellikle kırıklık, keyifsizlik ve ısırik yerindeki ağrılar dikkat çeker. Bu belirtilerden sonra hasta felç geçirir. Belirtiler zamanla sıklaşıp hasta zamanla yarı felç daha sonra da tam felç evresine geçer. Hasta azgın kuduza göre daha rahat yatıp uyuyabilir ve yemek yiyebilir. Hidrofobi dikkat çekmeyecek derecede hafif atlatır. Hastalarda azgın kuduzun tersine felçler uzun zaman aralıklarıyla olur. Uyarma ise çok hafif ve kısa zaman görülür veya hiç görülmez.³⁶ Bu şekilde hasta hayatını kaybeder.

I.IV. Kuduz Hastalığının Tedavisi

Kuduz hastalığının belirtileri görüldükten sonra hastayı tedavi etmek mümkün değildir. Bu hastalığın doğrudan bir tedavisi olmadığı gibi kuduz olan insan veya hayvanın ölümüne kesin gözle bakılmıştır.³⁷ Yine de insanlar bu illet ile mücadele etmek için çok sayıda tedavi yöntemleri denemiştir. Bunlardan bazıları şöyledir: ısırık kuduz hayvanının (köpek) çiğ karaciğerinin veya etinin haşlanıp tüketilmesinden veya yaranın üzerine ısırık kuduz köpek tüyünün konmasından hastadan çok miktarda kan alınmasına, dilaltı kabarcıkların ve yaranın kızgın demirle dağlanmasına kadar çok sayıda ilkel tedavi yöntemi kullanılmıştır. Bunların dışında çeşitli bitkisel ya da kimyasal ilaçların kullanılması, dua veya muska gibi akla gelebilecek her türlü yol denenmiştir.³⁸

MÖ. 2000’li yıllara tarihlendirilen Babil ve Asur dönemine ait hastalıklarla ilgili çivi yazılı metinlerin içerdikleri tedavi yöntemleri (tıbbi, alternatif tedaviler ve büyü içerikli tedaviler) ve bu tedavi sırasında kullanılan ilaçlar hakkında bilgiler yer almaktadır.³⁹ Bu eski kaynaklarda köpek ısırıklarına karşı tedavi yöntemlerinden bahsedilmiş ancak bu ısırıkların kuduz köpek ısırıkları için mi olduğu hakkında kesin bir bilgi verilmemiştir.

Romalı ziraat uzmanı ve veteriner olan Columella’nın MS. 55’te kaleme aldığı *Hayvancılık* adlı eserinde köpek-kuduz ilişkisine, kuduz hastalığının tedavisi ve bu

³⁶ Palavan, *a.g.e.*, s. 25

³⁷ Üresin, *a.g.e.*, s. 12

³⁸ Palavan, *a.g.e.*, s. 8

³⁹ Gökhan Kağnıcı, “Eski Mezopotamya Çivi Yazılı Metinlerde Kuduz”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Kuduz*, Ankara, Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği (BUHASDER) Yayınları, Gece Kitaplığı, 2018, s. 39

hastalıktan korunma yöntemine değinmiştir. Columella bu hastalıktan korunma yöntemi olarak da köpeğin daha kırk günlükken kuyruğunun kesilmesi gibi bir yöntem tavsiye etmiştir. Romalı yazar Plinius ise köpeğin dilinin altında bir kurt bulunduğunu ve bu kurdun köpeğin kudurmasına sebep olduğunu söyler. Ona göre köpek daha küçükken dilinin altından bu kurdun alınmasıyla kudurmanın önüne geçilebilirdi. Çıkarılan kurdun kuduz köpek tarafından ısırılan hayvana yedirilmesi halinde hayvan hastalıktan korunabilirdi. Bu ve buna benzer ilkel tedavi yöntemleri ve hastalığı önleme uygulamalarından bazıları XIX. yüzyılın sonlarına kadar uygulanmıştır. Bunlardan Plinius'un dilaltından kurt çıkarma yöntemi sık kullanılan yöntemlerden biri olmuştur. Eski Roma kaynaklarına göre (Smithcors, Varro) kuduz hastalığından korunma yollarından biri de tanrı Lares'e köpek kurban etmektir.⁴⁰

Bizans döneminde kuduz tedavisinde kullanılan yöntemlerden biri kuduz köpeğin aç bırakılması ve bitkilerden elde edilen karışımları köpeğe verilmesiydi.⁴¹ Türk tıp metinleri arasında en eski belgeler arasında yer alan Uygur metinlerinde kuduzun tedavisi için çeşitli bitkisel ve hayvansal ürünlerin kullanıldığına dair bilgiler geçmektedir. Bir kurdun dili ve kemiklerinin kurutularak hastanın başına sürülmesi veya hastaya keklik beyninin yedirilmesi ve aç karnına keten tohumun yedirilmesi gibi değişik tedaviler uygulanmıştır.⁴² Görüldüğü üzere, insanlar kesin bir tedavisi olmayan bu illete yakalanmamak için duydukları, gördükleri her türlü önleme başvurmışlardır.

I.V. Kuduz Hastalığının Tarihçesi

Eski toplumların kültüründe irili ufaklı çok sayıda hayvan bulunmuş ve bunların içinde köpekler geniş yer tutmuştur.⁴³ Köpekler, Neolitik Çağ'a (MÖ 10.000-8000)⁴⁴ kadar uzanan süreçte insanlarla birlikte yaşamış evcil hayvanlardır. İlk toplu yerleşim izlerinin görüldüğü dönemlerde insanlar zaruri sebeplerden dolayı bazı hayvanları evcilleştirerek onları hayatlarının birer parçası haline getirmiştir. Koyun ve keçi gibi hayvanların evcilleştirilmesinin temelinde ekonomik çıkarlar (etinden, sütünden faydalanma gibi sebepler) yatmaktadır. Köpek gibi yırtıcı bir hayvanın

⁴⁰ Erdal Taşbaş, "Osmanlı'da Kuduz Vakaları ve Tedavi Çalışmaları: Antalya Örneği", Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 2017, Sayı: 60, s. 499

⁴¹ Taşbaş, a.g.m., 2017, s. 500

⁴² Acar, a.g.m., 2018, s. 72

⁴³ Kağnıcı, a.g.m., 2018, s. 31

⁴⁴ "Neolitik Çağ" <https://acikders.ankara.edu.tr> (29.05. 2021)

evcilleştirilmesinde ise yaban hayattan korunma, evcil hayvan sürülerini ve yerleşim yerlerini koruma gibi hayati sebepler yatmaktadır.⁴⁵ Diğer taraftan köpeklerin insanlardan geriye kalan artıklarla beslenmeye yatkın olmaları da onların evcilleştirilmelerini hızlandırmıştır.⁴⁶

İnsanlar ilk çağlardan beri bu hayvanlardan istifade ettikleri gibi onlardan zarar da görmüşlerdir. Bilindiği üzere köpekler saldırgan hayvanlar olduklarından insanlar köpeklerin saldırılarından da korunmaya çalışmışlardır. Köpeklerin saldırıları sonucu ciddi yaralanmalar hatta ölümler görülmüştür. Yine bu hayvanların bulaşıcı hastalık taşıdıkları için de tehlikeli oldukları düşünülmüştür. Bu sebeplerden dolayı köpek saldırılarına karşı önlemler alınmıştır. Uygulanan bu çalışma ve deneyimlerini çivi yazılı metinlerde ve görsel içerikli tasvirlerde geleceğe aktarılmıştır.

Eski Mezopotamya kültürüne ait şifa tanrıçası Gula'nın kutsal hayvanı köpek olarak bilinir. MÖ. 3. ve 1. bin yıllar arasına tarihlendirilen çivi yazılı metinlerde, stellerde ve mühür baskılarında tanrıça Gula ve köpeğinden bahsedilmiştir. Bu metinlerde köpek gerek tanrıça ile birlikte gerekse tek başına bir şifa kaynağı olarak tasvir edilmiştir.⁴⁷ Akadca ve Sümerce çivi yazılı metinlerde, kabartma ve mühür baskılarında köpek tasvirlerine rastlanmıştır. Eski kültürlerle ait bazı kentlerin, sarayların ve tapınakların girişlerinde, yine bazı yapıların temellerinde köpek tasvirleri göze çarpar. Köpek tasvirlerinin bu eski yapılarda kullanılmasının sebebi, bu hayvanların haneleri kötü ruhlardan koruduğuna ve o kötü ruhları korkuttuğuna inanıldığı tahmin ediliyor.⁴⁸

⁴⁵ Fikret Özbay, "Eski Anadolu Toplumlarında Köpek", Ysz., Seleucia, 2018, Sayı: VIII, s. 70

⁴⁶ Özbay, a.g.m., 2018, s. 70-71

⁴⁷ Kağnıcı, a.g.m., 2018, s. 33

⁴⁸ Kağnıcı, a.g.m., 2018, s. 31-33

Şekil I.I. Babil Dönemine Ait Üzerinde Tanrıça Gula ve Köpeğin Tasviri Bulunan Mühür Baskıları, British Museum⁴⁹

Şekil I.II. Tanrıça Gula ve Köpeği, Mezopotamya Kültürüne Ait MÖ. 978-943 Arası Döneme Tarihlendirilen Bir Mühür Baskısı⁵⁰

⁴⁹ H. Hande Duymuş Florioti, Eski Kültürlerde Köpeğin Algılanışı “Eski Mezopotamya Örneği”, Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara Üniversitesi, 2014, Cilt: XXXIII, Sayı: 55, s. 61

⁵⁰ Duymuş, a.g.m., 2014, s. 62

Şekil I.III. Şifa Ritüeli, MÖ.1. Binyılın İlk Yarısına Tarihendirilen, Mezopotamya Kültürüne Ait Tel-Halafta Ele Geçen Silindir Mühür Baskısı⁵¹

Eski Mezopotamya kültürlerinde köpeklerin insanları hem günlük hayatta doğa şartlarına (vahşi hayvanların saldırıları, avlanma) karşı korudukları hem de bir inanç sembolü (koruyucu ve şifa verici) oldukları görülmektedir. Bu bağlamda köpekler eski kültürlerde somut olduğu kadar inanca dayalı birtakım sembolik anlamlarda da kullanılmıştır. Köpeklerin kuduz hastalığı ile olan ilişkisi ise eski çağlardan beri bilinmektedir. Ancak köpeklerden bulaşan bu hastalığın kuduz olup olmadığı kesin bilinmemektedir.⁵² Kuduz hastalığının insanlara yırtıcı hayvanların salyasında bulunan bir virüsle bulaştığı XIX. yüzyıla kadar bilinmemiştir.⁵³ Ancak eski çağlardan beri böyle bir hastalığın varlığından haberdar olan insanlar bulundukları çağın koşullarına göre birçok tedavi yöntemi uygulamıştır.

Kuduz hastalığı hakkında ilk kayıtlar; MÖ. 2200 tarihlerinde yazıldığı tahmin edilen Eşnunna Kanunları'nda⁵⁴ geçmektedir. Bu kayıtlarda hayvan ısırığına bağlı ölümlerin olması kuduz hastalığının varlığından haberdar olduklarını göstermektedir. Eski Babil tabletlerinde hayvan ısırığından kaynaklanan yutkunamama, akli

⁵¹ Duymuş, a.g.m., 2014, s. 62

⁵² Karacaoğlu, a.g.m., 2015, s. 74

⁵³ Muşmal ve Semiz, a.g.m., 2018, s. 240

⁵⁴ Eşnunna Kanunları: Akadça olarak yazılmış ele geçen ilk yazılı metindir. Tam olarak hangi zamanda ve hangi kral tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Kanunlar yapıldığı şehrin yani Eşnunna adını almıştır. (Adem Işık, "İlk Şehirler ve Yazılı Medeniyete Geçiş", Avrasya Tarih Derneği, Mavi Atlas, 2018, Cilt: VI, Sayı: 2, s. 61)

melekelerde bozulma, çıldırma gibi bazı hastalık belirtilerinden de söz edilmiştir.⁵⁵ Yine Eski Babil dönemine (MÖ. 1894-1595) tarihlenen bir kehanet metninde kuduz olması muhtemel bir köpeğin ısırığı zehirli bir yılanın ısırığı ve bir akrebin sokması ile eşdeğer görülmüştür.⁵⁶ Bu açıklamalara baktığımızda kuduz bir köpeğin zehirli bir yılan veya akrep kadar tehlikeli olduğunu söyleyebiliriz.

MÖ. 2000 yılına tarihlendirilen bazı büyü içerikli metinlerde ağzından ve dişlerinden salyalar akan bir köpeğin ısırığı yere hastalık bulaştırdığından bahsedilmektedir. Bu metinlerin birinde *Dişlerinden ölüm akar, ağzında salyaları vardır, nereyi ısırsa oraya çocuğunu bırakır*⁵⁷ ifadesi kullanılmıştır. Burada geçen çocuk ifadesinin aslında bir hastalık olduğu ve bu hastalığın da başka canlılara bulaştığı belirtilmektedir. Sümerce ve Akadca çivi yazılı tabletlerde geçen birtakım kelimeler de köpeklerin ısırığı ile insanlara bulaşan bir hastalığın varlığından bizi haberdar etmektedir.⁵⁸

Çin kaynaklarında ise en erken MÖ.6. yüzyılda kuduz hastalığına dair bilgiler olduğu belirtilmektedir.⁵⁹ İlk çağlardan beri veterinerlikte iyi olan Hindistan'da kuduz hastalığı ile ilgili kayıtlar MS. 1. ve 2. yüzyıllarda yaşamış olan Caraka adlı ünlü hekime ait *Carakasamhita* adlı eserde geçmektedir.⁶⁰

Eski Yunan kaynaklarında köpek ve diğer hayvanlarda görülen kuduz hastalığı ile ilgili ilk bilgileri Demokritos (MÖ. 560) vermiştir. Ancak Demokritos insan kuduzundan bahsetmemiştir.⁶¹ MÖ. 400 dolaylarında yaşayan Xenophon'un Yunanistan ve Anadolu'da kuduz hastalığından haberdar olduğu, MÖ. 384-322 tarihlerinde de Aristoteles'in çıldırması köpek ısırığının insanları her zaman öldürmediği⁶² şeklindeki açıklamalar Eski Yunan'da kuduz hastalığının bilindiğini göstermektedir. Yine veterinerliğe ve hayvanlara dair incelemelerde bulunan ünlü Yunan bilgini Aristoteles'in *Historia Animalium* adlı eserinde kuduz hastalığına dair bilgilerin kayıtlı

⁵⁵ Karacaoğlu, a.g.m., 2015, s. 74

⁵⁶ Kağmıcı, a.g.m., 2018, s. 36

⁵⁷ Kağmıcı, a.g.m., 2018, s. 37

⁵⁸ Karacaoğlu, a.g.m., 2015, s. 74

⁵⁹ Karacaoğlu, a.g.m., 2015, s. 74

⁶⁰ Taşbaş, a.g.m., 2017, s. 499

⁶¹ Taşbaş, a.g.m., 2017, s. 499

⁶² Karacaoğlu, a.g.m., 2015, s. 74

olduğu bilinmektedir. Roma kaynaklarına bakıldığında Romalı ziraat ve veterinerlik uzmanı Columella'nın *Hayvancılık* (MS. 55) adlı eserinde tedavisi hakkında bilgi verdiği 60 kadar hastalığın bulunduğu ve bu hastalıkların içinde kuduz hastalığı tedavisinin de anlatıldığı görülmektedir.⁶³ Yine Roma kaynaklarında dua ve ritüellerde kurban edilen domuz, koyun, keçi, sığır gibi bilindik hayvanlar arasında köpek de vardır.⁶⁴ Bu hayvanların genellikle bereket ve sağlık için kurban edildiği bilinmektedir. Ancak köpek kurbanının altında yatan sebep tam olarak bilinmemektedir. Bunun hastalık için ya da köpeklerden bulaşan bir hastalıktan korunmak için gerçekleştirildiği düşünülmektedir. Yine Roma kaynaklarında verilen bilgilerde, köpeklerden bulaşan hastalıktan korunmak için tanrı Lares'e köpek kurban edildiğinden bahsedilmektedir.⁶⁵ Kuduzun bu eski kaynaklarda bulaşıcı ve öldürücü bir hastalık olduğu belirtilmektedir. Ancak o dönemlerde hastalığın adı tam olarak konmamıştır. Kuduz hastalığı hakkında kesin ve tam bilgiler olmasa da kuduzla dair belirtiler, tedavi yöntemleri, hastalığın kaynağı hakkında bilgiler ve hastalık için alınan önlemler tıbbi kaynaklarda kayıt altına alınmıştır.

Avrupa'ya gelince kuduz illeti İlk Çağ'ın sonlarından beri bilinen, Orta Çağ'dan beri kayıt altına alınan ve üzerinde çalışmalar yapılan bir hastalık olmuştur.⁶⁶ Güney Avrupa'da 1271 yılından bu yana yaygın olarak görülen bu hastalık Amerika'da ilk olarak 1753 yılında görülmüştür. Avrupa'da kuduz hastalığı ile ilgili ilk bilimsel çalışmalara XIX. yüzyılda başlanmıştır. Kesin tarih vermek gerekirse Avrupa'nın kuduzla olan bilimsel mücadelesi 1826 yılında başladığı söylenebilir.⁶⁷ Bu dönemde hastalığın tam olarak tedavisi olmadığından bulaşma riskini azaltmak oldukça önemliydi. Özellikle hastalığı insanlara bulaştıran köpeklere karşı ciddi anlamda faaliyetlerde bulunulmuştur. Bu önlemlerin başında köpek itlafı görülmektedir. XIX. yüzyılda Avrupa'da özellikle İngiltere ve Fransa'da on binlerce köpek itlaf edilmiştir. Fransa'da 1852-1870 yıllarında ortalama 600 köpek itlaf edilirken bu rakam 1878 yılında 40.000'e kadar çıkmıştır. İngiltere'de ise 1886'da 44.800 köpeğin yaşamına son

⁶³ Taşbaş, a.g.m., 2017, s. 499

⁶⁴ Derya Şahin, *Roma Mitolojisi*, İstanbul, Uludağ Üniversitesi Yayınları, SD Yayınevi, 2017, s. 104-105

⁶⁵ Taşbaş, a.g.m., 2017, s. 499

⁶⁶ Karcı, a.g.m., 2018, s. 293

⁶⁷ Karcı, a.g.m., 2018, s. 294

verilirken 1896’da 1.362.000 köpek itlaf edilmiştir.⁶⁸ Ancak kuduzun sadece köpeklerde değil yabani hayvanlarda da (kurt, tilki, çakal vs.) görülmesi Avrupa’nın bu hastalıkla olan mücadelesinde gerçek anlamda başarı sağlayamamasına neden olmuştur.⁶⁹ Sadece Avrupa’da değil bu hastalığın görüldüğü her yerde benzer durumlar yaşanmıştır.

Avusturya’da bir yılda sadece 300-500 kadar kuduz köpek görülmüştür. Romanya’da her yıl 50’ye yakın kuduz vakası görülmüş, Almanya’da ise 1886’dan 1896’ya kadar geçen on yıl içinde kuduz köpek sayısının 6 binin üzerinde olduğu kayıtlara geçmiştir.⁷⁰

⁶⁸ Akay, a.g.m., 2018, s. 259

⁶⁹ Karcı, a.g.m., 2018, s. 294

⁷⁰ Osman Macid, *a.g.e.*, s. 90

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE KUDUZ HASTALIĞI (DÂÜ'L-KELB)

Osmanlı Devleti'nde Dâü'l-kelb olarak bilinen kuduz hastalığı ile ilgili ilk kayıtlara XV. yüzyılın başlarında Hacı Paşa'nın (Celalüddin Hızır) *Müntahab-ı Şifa* adlı eserinde rastlanmaktadır.⁷¹ Müntahab-ı Şifa, bulaşıcı hastalıklar hakkında bilgi veren bir eserdir. Hacı Paşa iç hastalıkları kategorisine dâhil ettiği kuduz hastalığını kurt, tilki, köpek, kedi gibi yırtıcı hayvanların ısırması sonucu bulaşan bir maraz olarak tanımlamıştır. Bir başka XV. yüzyıl hekimlerinden olan İbn-i Şerif de *Yadigâr* adlı eserinde kuduz hastalığının teşhis ve tedavisine yer vermiştir.⁷² Aynı yüzyılda Abdulvehhab bin Yusuf tarafından yazılan *Müntahab-ı Fi't- Tıbb*'da da kuduz hastalığının tedavisi hakkında bilgiler verilmiştir.⁷³ XVI. yüzyılda Ali bin Ömer tarafından kaleme alınan *Gazanâme* ve *Baytarnâme* adlı eserlerde de kuduzdan bahsedilir. Ali bin Ömer, kuduz hastalığının kurt, tilki ve köpek gibi yırtıcı hayvanlarda görüldüğünü ve bu hayvanların ısırıldığı hayvan veya insanın kudurduğunu yazmıştır. Bu dönemde Osmanlı kaynaklarında kuduz hastalığı hakkında kesin bilgiler, hastalığın belirtileri veya tedavi yöntemleri verilmemiş olsa da yazılan risaleler Avrupalı hekimlerin eserlerine kıyasla daha iyi bilgiler vermiştir.⁷⁴

III. Selim dönemine (1789-1807) kadar diğer alanlarda olduğu gibi sağlık alanında da ciddi bir gelişme yaşanmamış ve bu döneme kadar sağlık alanında ilkel yöntemler kullanılmaktaydı.⁷⁵ Kuduz hastalığı veya diğer hayvan hastalıkları ile ilgili bilimsel anlamda ilk bilgiler ise Avrupa eserlerinden alınmıştır. Hayvan hastalıklarının nedenleri, tedavisi ve bu hastalıkların bulaşma riski hakkında ki bilgiler bazı müellifler tarafından araştırılmıştır. Özellikle Elfor Baytar Mektebi hocalarından olan Mösyö Nufar ve Mösyö Nokarid tarafından bulaşıcı hayvan hastalıkları ile ilgili eserler telif edilmiştir. Osmanlı Devleti bu eserleri tercüme ettirip bütün vilayetlere dağıtmıştır. Bu

⁷¹ Gülten Dinç, "Orta Asya Türk Topluluklarından Günümüz Türkiye'sine Bulaşıcı ve Salgın Hastalıkların Gelişimi", İstanbul, Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları, 2012, Sayı: 18, s. 76-77

⁷² Dinç, a.g.m., 2012, s. 76 -77

⁷³ H. Volkan Acar, "Anadolu Kaynaklı Türkçe Tıp Yazmalarına Göre Kuduzun Tanısı ve Tedavisi", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Kuduz*, Ankara, Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği (BUHASDER), Gece Kitaplığı, 2018, s. 113

⁷⁴ Taşbaş, a.g.m., 2017, s. 500

⁷⁵ Taşbaş, a.g.m., 2017, s. 501

eserleri tercüme görevini ise Binbaşı Minas Efendi ve Binbaşı Haydar Bey üstlenmiştir.⁷⁶

Osmanlı Devleti'nde Avrupa ülkelerine kıyasla kuduz köpek sayısı çok az görülmüştür. İstanbul'a gelen yabancı seyyahlar bunun sebebini merak etmiş ve araştırmışlardır. Osmanlı halkının sokak hayvanlarına özellikle sokak köpeklerine sahip çıkması, onları aç ve susuz bırakmamasıydı. Birçok Batılı seyyah bu konuda aynı görüşü savunmuştur. Robert Walsh tarafından kaleme alınmış olan *Bir İrlandalı Vaizin Gözüyle II. Mahmud İstanbul'u* adlı eserinde Osmanlı Devleti'nin iklim şartlarının, hayvanların yedikleri şeylerin, yaradılışları ve huyları icabı kuduz olmalarına sebep olabilecek bütün niteliklerin uygun olmasına rağmen bu hayvanların neden kudurmadıklarını çeşitli sebeplere bağlamıştır. Bu sebeplerden bazılarını şöyle sıralamıştır: Türklerin yardımseverliğinden dolayı her yere koydukları su dolu kaplardan sokak hayvanlarının bol bol su içmeleri, serbestçe dolaşmaları ya da bu hayvanların vücutlarında bulunan onları rahatsız eden ve kuduza neden olan çıbanların ortadan kaldırmasıdır. Walsh, bütün bunların köpeklerin kuduz illetine yakalanmasını engellediğini kaydetmiştir.⁷⁷

Srisurang Poolthupya, *Türkiye Seyahati*'nde Osmanlı Devleti'nin Avrupa ülkelerinden bir farkı da sokaklarda çok sayıda köpeğin dolaşmasıydı. İstanbul'da bu kadar çok köpeğin olmasına rağmen burada hemen hemen hiç kuduz vakasının olmamasına çok şaşırmış ve bunu halkın köpeklere iyi davranmasına ve de Avrupa ülkelerinde olduğu gibi bu hayvanları hapsedemediklerine bağlamıştır.⁷⁸ Theophila Goutier, İstanbul'da kuduz vakalarının çok az olması hatta hiç görülmemesini köpeklerin burada serbestçe yaşamalarına bağlamış ve şöyle bir yorumda bulunmuştur: *Demek ki bu hayvanları esaret kuduz yapıyormuş.*⁷⁹

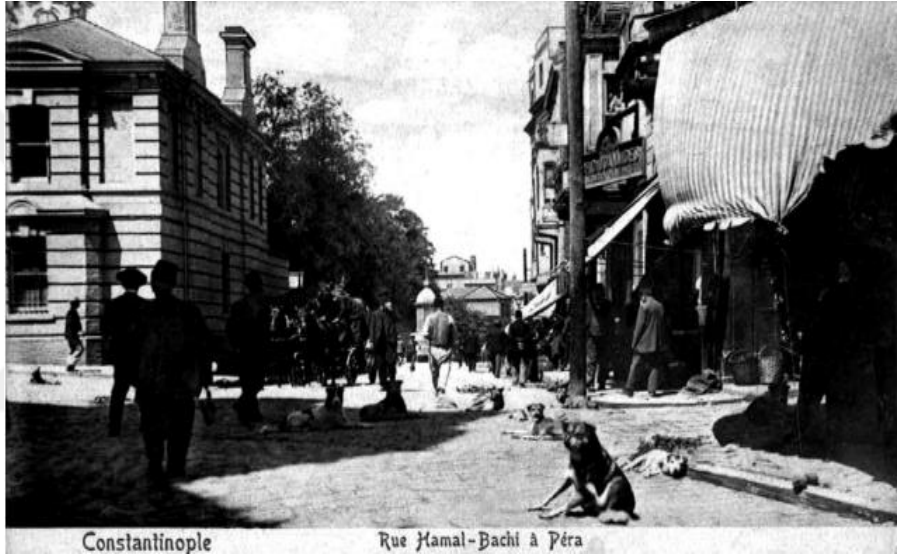
⁷⁶ Zeynel Özlü, "XIX. yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Veterinerlik Mesleği ile İlgili Bir Değerlendirme", Ankara, Belleten, TTK, Cilt: LXXVI, Sayı: 275, 2012, s. 247

⁷⁷ Robert Walsh, *Bir İrlandalı Vaizin Gözüyle II Mahmud İstanbul'u*, Çev. Zeynep Rona, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2021, s. 64

⁷⁸ Srisurang Poolthupya, *Türkiye Seyahati*, Çev. Azmi Yüksel, 1988, **Belleten**, TTK, Cilt: LII, Sayı: 202, 257- 290, s. 275

⁷⁹ Eren Akçiçek, "Seyyahların Gözüyle Eski İstanbul'da Sokak Köpeklerinin Isırmaları ve Kuduz Hastalığı", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Kuduz*, Ankara, 2018, Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği (BUHASDER) Yayınları, Gece Kitaplığı, s. 97

İstanbul'un Sokak köpekleri, mahallelerinden çıkmayan, uysal ve zararsız hayvanlardı. Bu hayvanlar İstanbul'un günlük rutinine alışmış, serbest bir şekilde yaşayan, yiyecek ve içeceklere rahatlıkla ulaşan, kendi halinde yaşayan canlılardı. İstanbul'da sekiz yıl hekimlik yapan Jhon Patterson, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde çok sayıda sakin ve zararsız köpek yaşamakta olduğu ve bu yüzden burada kuduz vakaları nadir görüldüğüne değinmiştir.⁸⁰ Tabii Osmanlı halkı da bu hayvanlara zarar verecek hiçbir faaliyette bulunmazdı. Mahalle sakinleri, esnaflar ve gelen giden yolculardan hiç kimse sokak köpeklerinin rahatını bozacak bir davranış sergilemezdi.

Şekil 1.1. İstanbul, Beyoğlu Sokak Köpekleri-I (XIX. Yüzyıl Sonu), Suna ve İnan Kırac Vakfı Fotoğraf Koleksiyonu⁸¹

Öte yandan İstanbul sokaklarında uysal, kendi halinde olan zararsız köpekler dışında Amerika'da olduğu gibi çok sayıda başıboş vahşi köpek sürüleri de bulunmaktaydı. Bu hayvanlar bütün gün birbirleriyle boğuşan, sürekli havlayıp gürültü çıkaran hatta bazen etraftaki insanlara saldıran ve insanlara zarar veren türden köpek sürüleriydi. Bu durumdan şikâyet edenler de bulunmuştur elbet. Buna rağmen hiç kimsenin onların rahatlarını bozmaya niyeti yoktu. Zira bu hayvanlar kent ahalisi ve yetkililer için vazgeçilmezdi. Mahallelerde dolaşan bu vahşi köpek sürüleri İstanbul'da lağım olmadığı için etraftaki leşleri ve sakatları yiyerek ve çöpleri temizleyerek

⁸⁰ Akççek, a.g.m., 2018, s. 98

⁸¹ Ekrem Işın ve Gülru Tanman, *Dört Ayaklı Belediye, İstanbul'un Sokak Köpekleri*, İstanbul, İstanbul Araştırma Enstitüsü, 2016, s. 159

kentsel bir hizmette bulunuyorlardı. Bu nedenle insanlar vahşi köpek sürülerinin kendileriyle birlikte yaşamalarına izin veriyorlardı. Ayrıca bu hayvanlarda kuduz vakalarının da görülmemesi bunların kent sokaklarında rahatça dolaşmalarını sağlayan bir diğer sebepti.⁸² Ancak İstanbul sokaklarında bu hayvanların bu kadar serbest dolaşmaları bazı tehlikeler arz etmiştir. Bunların en önemlisi ve en tehlikelisi kuduz illeti olmuştur.

1.1. Osmanlı Devleti'nde Kuduz Hastalığı Tedavisinde Kullanılan Yöntemler

Osmanlı Devleti her dönem kuduz illeti ile uğraşmış ve bu hastalık için birçok tedavi yöntemi uygulamıştır. Tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı'da da kuduz hastalığı tedavisinde XIX. yüzyıla kadar ilkel yöntemler kullanılmıştır. Osmanlı hekimleri bu hastalığın tedavisinde olumlu sonuç verecek herhangi bir tedavi yöntemi bulamamıştır. Bu durum, Pasteur kuduz aşısını (1885) bulana kadar devam etmiştir. Bir dönüm noktası olan bu tedaviden sonra Osmanlı'da etkili ve ciddi çalışmalar başlatılmıştır.

Osmanlı Devleti kuduz hastalığı gibi toplum sağlığını tehdit eden bulaşıcı hastalıklar ile mücadele etmek için bütün koruyucu tedbir yollarını desteklemiş ve uygulamıştır. 1885 öncesinde yayımlanmış olan Osmanlı tıp eserlerinde kuduz tedavisinde kullanılan yöntemler hakkında bilgiler verilmiştir. Bu eserlerin bazılarında kuduz hastalığının tedavi seçenekleri kısa kısa liste halinde sıralanırken bazılarında ise daha ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Tedavi uygulamaları sınıflandırmasına bakıldığında; fiziksel yöntemler, bitkisel yöntemler, hayvansal ve madeni ürünler ve de kutsal mekânların ziyareti gibi muhtelif öneriler göze çarpmaktadır.

XV. yüzyıla ait *Cerrahname*'de, eski dönemlerden beri kuduz tedavisinde kullanılan dağlama yönteminden bahsedilmektedir. Birçok eserde geçen dağlama yöntemi kuduz vakalarında uygulanması önerilen ilk tedavi yöntemlerindendir. Bu tedavinin zamanında, ısırmadan itibaren üç gün içinde yapılması gerektiğine değinilmiştir. *Cerrahname*'ye göre zehir bedene sirayet etmiş ise dağlama fayda etmez, hasta gereksiz yere acı çekmiş olur. Dağlama yöntemi, Osmanlı hekimleri tarafından sık kullanılan tedavi metodu olmuştur. XV. yüzyılda Abdulvehhab bin Yusuf tarafından yazılan *Müntahabı Fi't-Tıbb*'da kuduz hayvan ısırığı için, ... *hecamet ideler, kanın*

⁸² Walsh, *a.g.e.*, s. 64-65

*çekeler, dilin altından kan alalar, kuduz böceğini döğeler, sidüler içüreler, tiryak içüreler...*⁸³ gibi tedavi yollarını anlatan ifadeler kullanılmıştır.

XIV. yüzyılda Hekim Hayreddin tarafından yazılan *Kitab-ı Akrabadin* ve XV. yüzyılın başlarında Hacı Paşa tarafından yazılan *Müntahab-ı Şifa*'da kuduz hastalığında bitkisel içerikli tedavilerden bahsedilmiştir. Bu tedavilerden bazıları; mum, iç yağı, zeytinyağı ve firuze taşının beraber dövülerek yaranın üzerine sürülmesi, buğdayın aç karnına çiğnenip yaraya sürülmesi gibi yöntemlerin kullanılmasıdır. XVIII. yüzyılda Osman bin Abdülmennan tarafından hazırlanan ve Roma döneminin hekimlerinden Dioskorides'in yazdığı *Materia Medica*'nın çevirisi olan *Kitabun-Nebat* adlı eserde kuduz tedavisinde çok sayıda bitkisel karışım formülünden bahsedilmiştir. XV. yüzyılın sonlarında kaleme alınmış olan *Kitabü'l-Mühimmat*'ta ve XIX. yüzyılda yazılan *İbdai'l-araz ve'l-cevahir ve evdai'l-menafi fi'l-nebatat ve'l-a'kakir* adlı eserde kuduz tedavisi için ilk olarak kan akıtmak ya da hacamat yapıp sonrasında sarımsak ve sirke ile elde edilen karışım veya sirke ile ezilmiş çavşır otu ile yapılan krem sürülmesinden bahsedilmiştir. Bunun dışında hacamat sonrası yaranın üzerine zift de kullanıldığı olmuştur. Bu iki eserde kuduz tedavisi için hayvansal ürünlerin kullanıldığı tedavi yollardan da bahsedilmiştir. At beyninin keçi sütü ile kaynatılıp hastaya içirilmesi ve ateşte pişirilen koyun etinin yaranın üzerine konulması gibi yöntemler uygulanmıştır. XVII. yüzyılda Hezarfen Hüseyin Efendi tarafından neşredilen *Tuhfetü'l-Eribi'n-Nafia li'r-Ruhani ve't-Tabib*'de kuduz illeti için hüsn-i yusuf (nazar otu ya da kuduz otu) bitkisinin hastaya yedirilmesi önerilmiştir. *Tuhfetü'l-Eribi'n-Nafia li'r-Ruhani ve't-Tabib* adlı bu eserde kuduz tedavisi için bambul kurdu denilen böceğin hastaya yedirilmesi gibi tedavi önerileri bulunmaktadır. Yine XVII. yüzyıla ait tercüme bir eser olan *Tercüme-i Havass-ı Büberriye*'de kuduz köpek tarafından ısırılmış olan kişiye kurutulmuş biberiye tohumu ve kökü içilmesi ya da krem haline getirilip yara üzerine sürülmesi gibi birçok bitkisel tedaviden bahsedilmiştir. XV. yüzyılda yaşamış ünlü Osmanlı hekimlerinden Sabuncuoğlu Şerafeddin'e ait *Terceme-i Akrabadin* adlı eserinde kuduz hastalığı için çok sayıda bitkisel tedavi yöntemi bulunmaktadır. XIV. ve XV. yüzyıllara ait *Ebvab-ı Şifa*, *Kitab-ı Tıbb-ı Latif* ve *Tertib-i Mualece* adlı eserlerde kuduz illeti için madensel yöntemlerden bahsedilmiştir. Bunlardan biri de demircilerin

⁸³ Acar, a.g.m., 2018, s. 113-114

kullandıkları suyun (demirlerin yıkıldığı su) hastaya içirilmesi yöntemi vardır.⁸⁴ 1872’de Hafız Mehmed tarafından yazılan iki ciltlik *Kavânîn-i Cerrâhîn* adlı eserde kuduz hayvan ısırmasıyla oluşan yaralardan söz edilmiştir.⁸⁵ XIV. ve XIX. yüzyıllar arasında Osmanlı hekimleri tarafından hazırlanan tıp eserlerinde kuduz hastalığı ile ilgili bilgiler bilhassa hastalığın tedavisi hakkındadır.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde yayınlanmaya başlayan bilimsel dergiler aracılığıyla salgın hastalıklar hakkında bilgiler verilmiştir. Bu dergi ve gazeteler sayesinde Osmanlı halkı bu tür salgın hastalıklar hakkında bilinçlendirilmiştir. Osmanlı tıp eserleri dışında dergi ve gazetelerde de kuduz hastalığı hakkında bilgiler yayınlanmıştır.

Hamîyet Dergisi’nde (1886) yayınlanan Kısım-i Fenni’de, Pasteur’un bulmuş olduğu kuduz aşısının nasıl üretildiği ve nasıl uygulandığına dair bilgiler ayrıntılı olarak anlatılmıştır.⁸⁶ Hilal-i Ahmer Dergisi’nde yayınlanmış olan *İctima-i Hıfzû’s-Sıhha*’da *Kuduz milattan dört asır evvel bile malum ve münteşir olan kuduz esbabı vakaya ve tedavisi malum oluncaya kadar dünyada yüz binlerce musab ve tahribat yapmış ve oldukça mühim bir afet hükmüne geçmiştir. Milattan sonra kuduz hastalığının ısırlıma neticesi husule geldiği anlaşılmış ve çare olarak bir zamanlar ısırlı yeri tamamen kesip çıkarmak veya ısırlı yeri dağlamak gibi usuller tavsiye edilmiştir.*⁸⁷

İbrahim Temo’nun *Ali-i Tıbbiye* adlı eserinde, kuduz bir köpek tarafından ısırlı kişinin ilk olarak yarası mikroplardan temizlenmeye çalışılır. Şöyle ki yara iyice açılır ve kızdırılmış demir ile dağlanır. Daha sonra amonyak veya tuz konulur. Isırılan şahıs 57-63 derecede (37 dereceden başlanarak yavaş yavaş 63 dereceye kadar yükseltilir) buhar banyosuna konulur ve bu yedi gün boyunca devam eder. Hasta iyileşene kadar odasında muhafaza için bekletilir. Bu usul pek tavsiye edilmese de dar zamanlarda başvuru bir yöntemdir.⁸⁸ İbrahim Temo, tasvip etmediği birtakım şarlatanların kullandıkları bazı tedavilerden de bahsetmiştir. Hastaların belinden,

⁸⁴ Acar, a.g.m., 2018, s. 114-118

⁸⁵ Özgün, a.g.m., 2017, s. 497

⁸⁶ Kısım-i Fenni (Kuduz İleti Hakkında- Doktor Pastör’ün Keşfi ve İcra Eylediği Aşı Ameliyatına Dair), Hamîyet Dergisi, 28 Mayıs 1886, Cilt No: I, Sayı: 3, s. 21-23

⁸⁷ İctimaî Hıfzû’s-Sıhha / Kuduz, Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası, 1920, Cilt No: IV, Sayı: 4

⁸⁸ İbrahim Temo, *Ali-i Tıbbiye*, İstanbul, 1890

bacaklarından, kollarından hatta dilaltına kadar hastanın bazı uzuvları dağlanarak hasta ateşler içinde bırakıldıkları ve iyileşmedikleri⁸⁹ şeklinde açıklamalarda bulunmuştur.

Servet-i Fünun'da (1905) yayımlanmış olan Şuun-u Mütenevvvia-i Fenniye'de: *İtalya müşahit iki zat radyumun kuduz mikrobunu telef eylediğini söylemiş olduklarından Jirnof namında birisi (...) bu iddiayı tecrübe etmek istemiş. Ada tavşanlarına kuduz hayvan (köpek) iliği aşılandığı takdirde eğer bu ilik 12 saate kadar radyumun tesirine maruz bulundurulmuş ise hiçbir mazarratı görülmez. Demek oluyor ki radyum madeni kuduz mikrobunu mahvediyor. Fakat kuduz illeti olduktan sonra tedavi için radyum istimal olunabilir mi, burası şüphelidir. Yapılacak şey kuduz hayvan tarafından açılan yarayı radyumun tesirine maruz bulundurmaktan ibaret kalacaktır.*⁹⁰ Şeklinde bir yazı mevcuttur.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde kuduz hastalığı tedavisi hakkında bilgi veren eserler yayınlanmıştır. Pasteur'un kuduz aşısının icadından önce Avrupa'da kuduz hastalığı tedavisine yönelik pek çok araştırma ve çalışma olmuştur. Osmanlı hekimleri yapılan bu çalışmaları sürekli takip etmiş ve çıkan eserlerin çevirilerini yapmıştır. Bunlardan biri de kuduz hastalığı tedavisi ile ilgili bilgiler içeren *Fünun-ı Baytariyeye Dair Emraz-ı Kelab* (1877) adlı eserdir. Fünun-ı Baytariyeye dair Emraz-ı Kelab Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanenin baytar muallimlerinden Kolağası Hüsnü ve Yüzbaşı Minas efendilerin tercüme ettikleri kitaptır.⁹¹

Osmanlı Devleti'nde kuduz hastalığı ile ilgili bilindik eserler arasında Dr. Hüseyin Remzi Bey'in *Kuduz İlleti ve Tedavisi* adlı kitabıdır. 1886'da kuduz aşısı eğitimi için Paris'e gönderilen Heyet-i Fenniye üyelerinden olan Hüseyin Remzi Bey'in Pasteur Enstitüsü'ndeki 6 aylık gözlem ve çalışmalarının bir ürünü olan bu eser kuduz hastalığının teşhisi ve tedavisindeki modern gelişmeleri içermektedir. Bunun dışında İbrahim Temo'nun *Kuduz Hastalığı Üzerine Varaka-i İmtihaniye* (1896) adlı kitabı, Osman Macid tarafından yayınlanmış olan *Kuduz İlleti* (1909) adlı eserler kuduz hastalığına dair bütün bilgiler detaylı olarak verilmiştir.⁹² Mecmua-i Fünûn-ı

⁸⁹ İbrahim Temo, Ali-i Tıbbiye, 1890

⁹⁰ Şuun-i Mütenevvvia-i Fenniyye, Radyum ve Kuduz İlleti, Servet-i Fünun, 1905, Cilt No: XXX, Sayı: 762

⁹¹ İ. DH: 717/50117, H. 2 Safer 1298 (4 Ocak 1881)

⁹² Karacaoğlu, a.g.m., 2015, 75

Baytâriye’de (1909) yayınlanmış Nikola Mavridis’in (Mavroğlu) *Kuduzdan Şüpheli Bir Kelb Tarafından Isırılmış İnsan Hakkında Yapılacak Tedâbir* makalesinde ve Hekim Mecmuası’nda (1922) İsmail Ferid’in *Kuduz Hastalığı* makalesinde kuduz hastalığına dair yapılması gereken bilgiler verilmiştir.⁹³

1.2. Kuduz Aşısı ve Louis Pasteur

*Kentleri kuranların, yasa yapanların, ulusal kahramanların, zorbaların kökünü kazıyanların ve bütün bunlara benzeyen insanların bıraktıkları olumlu izler çok kısa sürer; buna karşılık mucitlerin eserleri daha şatafatsız, daha gösterişsizdir ama izleri her yerde hissedilir ve sonsuza dek sürer.*⁹⁴

Francis Bacon*

Eski çağlardan beri insanlara köpek, kedi, kurt, tilki, yarasa gibi hayvanların ısırması sonucu bulaşan kuduz hastalığı için kullanılan ilkel yöntemler XIX. yüzyılın sonlarına kadar olumlu sonuç vermemiştir. Kuduz illetine yakalananların ölmesine kesin gözüyle bakılır, hatta öleceği gerekçesiyle hasta öldürülürdü.⁹⁵ Bu durum Fransa’da Louis Pasteur’un kuduz aşısını bulana kadar devam etmiştir.

1.2.1. Kuduz Aşısı (1885)

Louis Pasteur kuduz üzerine yaptığı çalışmalardan ilk parlak sonucu 1884 yılında elde etmiştir. 1885 yılında ise kuduz aşısını ilk kez insanlar üzerinde kullanmıştır.⁹⁶ 6 Temmuz 1885 tarihinde kuduz bir köpek tarafından tam 14 yerinden ısırılan 9 yaşındaki Joseph Meisser ağır bir şekilde yaralanmıştı. Yetkililer tarafından önce köpeğin kuduz olduğu tespit edilmiş ve daha sonra da çocuğu muayene eden doktorlar çocuğun iyileşemeyeceğini kararlaştırmıştı. Çocuğun ailesi son çare olarak çocuğu, aynı tarihlerde kuduz hayvanları üzerinde yaptığı denemeler ile adından bahsettiren Louis Pasteur’a götürdüler. Pasteur çocuğun tedavisine başlamak için yetkili makamlardan izin aldıktan sonra ilk kuduz aşısını çocuk üzerinde denemiştir. Pasteur

⁹³ Özgün, a.g.m., 2017, s. 497

⁹⁴ “İnfeksiyon Dünyasının Ölümsüzleri, Mikroorganizmanın Keşfi Louis Pasteur”, Bilimsel Tıp Yayınevi, 2006/2, s. 74, Francis Bacon (1561-1621),

* İngiliz filozof, hukukçu, devlet adamı ve yazar (<https://www.dr.com.tr>, yazar, francis- bacon) (19. 08. 2021)

⁹⁵ Çetin Aykurt ve Filiz Aykurt, “II. Abdülhamit’in Pasteur Enstitüsü ile Münasebetleri”, Edirne, Uluslararası Söz, Sanat, Sağlık Sempozyumu 21-23 Ekim 2015 Bildiriler, No: 178, s. 482

⁹⁶ “İnfeksiyon Dünyasının Ölümsüzleri, Mikroorganizmanın Keşfi Louis Pasteur”, Bilimsel Tıp Yayınevi, 2006/2, s. 77

çocuğa 10 gün içinde tam 13 kez aşı yapmış ve çocuğun tedavisi 3-4 ay gibi bir sürede olumlu sonuç vermiştir. Böylece Pasteur 26 Ekim 1885 tarihinde kuduz aşısını bilim dünyasına tanıtmış oldu.⁹⁷ Kuduz aşısını ikinci kez ise ağır şekilde yaralanmış Jupille adında bir çoban üzerinde denemiş ve tekrar başarı sağlamıştır.⁹⁸ Pasteur bu olumlu sonuçtan aldığı cesaretle aşığı artık insanlar üzerinde kullanmaya başlamıştır.

Şekil 1.2. Joseph Meisser, Temmuz 1885'te Pasteur Tarafından İlk Kuduz Aşısı Olan Çocuk⁹⁹

Pasteur'un yaptığı bu başarılı tedavi tüm dünyada ve Osmanlı basınında (Tercüman-ı Hakikat) yayınlanmıştır.¹⁰⁰ Bu buluş ile Pasteur sağlık alanında yeni bir devir açmıştır. Kuduz hastalığının bulaşıcı bir hastalık olduğunu bütün mahiyetiyle anlatan Pasteur olmuştur.¹⁰¹ Osman Macid *Kuduz* adlı eserinde, *1885'te Pasteur bugün dünyanın her tarafında her gün tatbik olunan bu tedavi sayesinde insanlar bu hastalıktan korunmuştur. Bu Pasteur'un en son fakat en büyük hizmeti olmuştur*¹⁰² şeklinde açıklaması vardır. Servet-i Fünun dergisinin Ekim 1902 tarihli yayınında

⁹⁷ Ahmet Uyaniker, "II. Abdülhamid Döneminde Açılan Sağlık Kurumu Kuduz Tedavihanesi (Dâülkelp Ameliyathanesi)", Ysz., Asia Minor Studies-İnternational Jurnal of Social Sciences, Temmuz 2018, Cilt: VI, Sayı: 12, s. 192

⁹⁸ "İnfeksiyon Dünyasının Ölümsüzleri, Mikroorganizmanın Keşfi Louis Pasteur", Bilimsel Tıp Yayınevi, 2006/2, s. 77

⁹⁹ <https://api.time.com/wp-content/uploads/2015/06/meister.jpeg?w=824&quality=70> (21.09.2021)

¹⁰⁰ Çavuş, a.g.m., 2017, s. 50

¹⁰¹ Palavan, *a.g.e.*, s. 8-9

¹⁰² Osman Macid, *a.g.e.*, s. 8

kuduz hastalığı ve Pasteur için şu cümleler geçmektedir: *Kuduz hastalığı kadar dehşetli bir hastalık nadir bulunur. Bu yüzden de kuduz hastalığı insanları hep korkutmuştur. Bugün dahi şehit Pasteur'un mesaisi sayesinde bu müthiş musibet mağlup edilmiştir.*¹⁰³

Kuduz hastalığı diğer bulaşıcı hastalıklar kadar sık görülmesine de insanlar arasında korku uyandıran, tedavisi mümkün olmayan ve ölümlle sonuçlanan bir hastalık olmuştur. Kuduz aşısı öncesinde bu hastalığa yakalanmak bir nevi ölüm fermanıydı. Günümüzde bile tedavisi olmayan bu hastalığa kuduz aşısı sayesinde yakalanma riski ortadan kalkmış ve tıp tarihinde eşsiz bir buluş olmuştur.

Aslında L. Pasteur'dan önce de kuduz hastalığının tedavisi için çok uğraşılmış ancak başarılı sonuçlar alınmamıştır. Kuduzun tedavisi için bilimsel olarak çalışmalarına 1880'de başlayan Pasteur, tavuk kolerası ve şarbon gibi salgın hastalıkların aşılarında kullandığı yöntemlerin yardımı ile kuduz illetine karşı aşı geliştirdi. Pasteur alıştırılmalarına kuduzlu hayvanların salyası üzerinde başladı. Köpeklerin ağzından aldığı salyayı tavşanlara şırınga etti. Aynı denemeyi kuduzdan ölen bir çocuğun ağzından aldığı salyayla tekrarladi ancak başarılı olmadı. Pasteur, 1882'de Dr. Roux ve Chamberland ile yaptığı deneyler sonrasında virüsün sinir sistemi üzerinde daha sabit bulunduğunu anladı ve hayvanları beyinlerinden aşıl原因arak başarılı sonuçlar elde etti. 1884'te maymundan maymuna pasaj yapıldıkça kuduz virüsünün etkisinin azaldığını, etkenin şarbon ve tavuk kolerasında olduğu gibi kuduz aşısını geliştirdi. 1885'te kuduz aşısını ilk kez insanlar üzerinde kullandı.¹⁰⁴ Pasteur bu büyük başarısının ardından 1886 yılında yayınlamış olduğu *Traitement de la Rage (Kuduz Tedavisi)* adlı eserinde anlatmıştır.¹⁰⁵ 1 Mart 1886'da kuduz hastalığının tedavisinde yapmış olduğu çalışmalarını bilim dünyasına sunmuştur.¹⁰⁶

Pasteur'un bu eşsiz başarısı kısa süre içinde tüm dünyada yankı uyandırmış ve dünyanın dört bir yanından insanlar tedavi için Paris'e akın etmişlerdi. Bir yıl içinde

¹⁰³ Saffet Suat, "Musahabe-i Sıhhiye; Kuduz İleti ve Tedavisi", 23 Ekim 1902, Servet-i Fünun, Cilt No: XXIV, Sayı No: 600, s. 26

¹⁰⁴ Enfeksiyon Dünyasının Ölümsüzleri, Mikroorganizmanın Keşfi, Louise Pasteur, Bilimsel Tıp Yayınevi, 2006/2, s. 76

¹⁰⁵ Karacaoğlu, a.g.m., 2015, s. 74

¹⁰⁶ Enfeksiyon Dünyasının Ölümsüzleri, Mikroorganizmanın Keşfi, Louise Pasteur, Bilimsel Tıp Yayınevi, 2006/2, s. 77

Pasteur'a başvuran hasta sayısı 1500'ü bulmuştu.¹⁰⁷ Osmanlı Devleti başta olmak üzere Batı ülkeleri bu büyük başarıyı görmek için Paris'te toplandılar. Kuduza karşı geliştirilen aşırı öğrenmek için dünyanın her yerinden hekimler Pasteur'un yanına gelmişlerdi. Paris'te bu amaç için *Pasteur Enstitüsü* (1887) kurulmuştur.¹⁰⁸ Bu enstitünün kurulmasında halkın ileri gelenlerinin desteği alınmıştır. Dünya'nın çeşitli yerlerinde kurulmuş olan Pasteur enstitülerinin sayısı 33'ü bulunmaktadır. Paris'teki enstitüde Pasteur'un yaşamının anlatıldığı ve çalışma malzemelerinin toplandığı bir müze de yer almaktadır.

Pasteur Enstitüsü dünya çapında önemli bir kurum olduğundan, enstitünün kurulması için sadece Fransa değil, yabancı ülkeler de bu enstitüye destek vermiştir. Osmanlı Devleti de enstitüye destek veren ülkeler arasındadır. II. Abdülhamid Paris'te kurulan Pasteur Enstitüsü'ne 10.000 Fransız Frangı değerinde bağış yapmıştır.¹⁰⁹

Şekil 1.3. Pasteur Enstitüsü (1887)¹¹⁰

¹⁰⁷ Palavan, *a.g.e.*, s. 9

¹⁰⁸ İnfeksiyon Dünyasının Ölümsüzleri, Mikroorganizmanın Keşfi, Louise Pasteur, Bilimsel Tıp Yayınevi, 2006/2, s. 77

¹⁰⁹ Aykurt ve Aykurt a.g.m., 2015, s. 482

¹¹⁰ https://image.yenisafak.com/resim/imagecrop/2016/12/29/12/41/resized_4bb6b-24f1560bmuze.jpg (21.09.2021)

1.2.2. Louis Pasteur (1822-1895)

Fransız bir mikrobiyolog ve kimyager olan Louis Pasteur 1822’de Fransa’nın Dole kasabasında dünyaya gelmiştir.¹¹¹ Mikrobiyolojinin özellikle anaerob bakteriyolojinin* gelişmesinde önemli katkıları olan bir bilim insanıdır.¹¹² Bulaşıcı hastalıklardan mikroorganizmaların sorumlu olduğunu kanıtlamış, kendiliğinden üreme kuramını çürütmüş, pastörizasyon (kaynatıp hızla soğutma) yöntemini ve kuduz aşısı gibi birçok önemli buluşları hayata geçirmiştir.¹¹³ Sorbonne’da kimya öğrenimi gören Pasteur 1847’de kimya dalında doktora derecesini almış ve 1852’de profesör olmuştur. 1854 yılında Lille şehrinde yeni kurulan Fen Fakültesinin kimya profesörlüğü ve dekanlığı görevine getirilmiştir. 1861 yılında organik solüsyonlardaki fermantasyonun* aslında kimyasal bir olay olmadığını, canlı organizmaların çoğalması ile ilgili olduğunu kanıtlamış ve kendi adıyla anılan pastörizasyon metodunu bulmuştur.¹¹⁴

Başarılı bir mikrobiyolog olan Pasteur, pek çok hastalığın kaynağı olan mikropların nasıl ürediklerini ve bu mikroorganizmalarla nasıl mücadele edileceğini bulmuştur. 1865’te Fransa’nın güneyinde milyonlarca ipekböceğinin ölümüne sebep olan bir hastalığın olduğunu ve bu hastalığın araştırılması üzerine, Pasteur bunun bakterilerden kaynaklanan bir enfeksiyon olduğunu ve nasıl önlenebileceğini bulmuştur. Aynı yıllarda baş gösteren sığır şarbonu hastalığını da araştırmıştır. Sığır şarbonuna sebep olan bakterinin saf kültürünü elde ederek bunların hayvanlarda sığır şarbonunu meydana getirdiğini ispat etmiş ve böylece *Mikrop Teorisi*’nin esaslarını bulmuştur.

¹¹¹ Enfeksiyon Dünyasının Ölümsüzleri, Mikroorganizmanın Keşfi, Louise Pasteur, Bilimsel Tıp Yayınevi, 2006/2, s. 74

¹¹² Nezahat Gürler, “Pasteur, Anaerobik Yaşam ve Fermantasyon”, İstanbul, 12. Enver Tali Çetin Konferansı, Antibiyotik ve Kemoterapi Derneği (ANKEM) Dergisi, 2011, 25 (Ek 2): s. 1-4,

* Anaerobik bakteriler, oksijen varlığında canlı kalamayan veya üreyemeyen bakterilerdir. (Esra Ersoy Ömeroğlu, “Anaerobik Bakteriyoloji Laboratuvarı Ve Arsenik Dirençli Anaerobik Bakteri İzolasyonu” Ege Üniversitesi, Fen Fakültesi, Biyoloji Bölümü, Temel ve Endüstriyel Mikrobiyoloji Anabilim Dalı, Anaerob Çalışma Grubu, Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti, Nisan 2018, s. 1)

¹¹³ Enfeksiyon Dünyasının Ölümsüzleri, Mikroorganizmanın Keşfi, Louise Pasteur, Bilimsel Tıp Yayınevi, 2006/2, s. 75

* Fermantasyon: Mikroorganizmalar tarafından salgılanan enzimlerin organik maddelerle oluşturdukları parçalanma ve kimyasal değişiklikleri tanımlanmaktadır.

<https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/m.apan/133705/Fermantasyon%20Teknolojisi.pdf> (09.06.2022)

¹¹⁴ <https://uskudar.edu.tr/tr/bilim-insani/louis-pasteur> (16.11.2021)

1881’de hayvanlardan elde ettiği bakteri kültürlerini çoğaltarak ve süzerek şarbon hastalığına karşı aşığı bulmuştur.¹¹⁵

Pasteur yaptığı bütün bu başarılı çalışmalarla kalmamış günümüzde bile halen herhangi bir tedavisi olmayan kuduz hastalığın bulaşmasını önleyen aşığı bulmuştur. 1882’de Dr. Roux ve Chamberland ile yaptığı deneyler sonrasında başarılı sonuçlar elde ederek 1884’te kuduz aşısını bulmuş ve 1885’te kuduz aşısını ilk kez insanlar üzerinde kullanmıştır.¹¹⁶ Böylece Pasteur kuduz hastalığına karşı kesin ve olumlu bir çözüm bulmuştur.

Şekil 1.4. Louis Pasteur (1822-1895)¹¹⁷

1.3. Heyet-i Fenniye Üyeleri (1886)

Pasteur’un bilim dünyasına kazandırdığı kuduz aşısı (1885) tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti’nin de dikkatini çekmişti. Pasteur’un bu büyük başarısından dolayı Cemiyet-i Tıbbiye tarafından 19 Mart 1886 tarihli toplantısında Pasteur derneğe şeref üyesi olarak seçilmiştir.¹¹⁸ II. Abdülhamid bütün bu gelişmelere kayıtsız kalmayarak çalışmalarını yürütmesi için Pasteur’u İstanbul’a davet etmiş ancak Pasteur padişahın bu

¹¹⁵ İnfeksiyon Dünyasının Ölümsüzleri, Mikroorganizmanın Keşfi, Louise Pasteur, Bilimsel Tıp Yayınevi, 2006/2, s.76

¹¹⁶ İnfeksiyon Dünyasının Ölümsüzleri, Mikroorganizmanın Keşfi, Louise Pasteur, Bilimsel Tıp Yayınevi, 2006/2, s. 76

¹¹⁷ <https://www.herodote.net/Images/Pasteur.jpg> (16.11.2021)

¹¹⁸ Uyaniker, a.g.m., 2018, s. 192

teklifini kabul etmemiştir.¹¹⁹ Bunun üzerine II. Abdülhamid kuduzun kesin çözümü olan kuduz aşısını öğrenmek için Fransa'ya doktor ve veterinerlerden oluşan bir grup gönderme kararı almıştır. II. Abdülhamid her konuda olduğu gibi hastalığın da çeşitli şekillerde yönetime karşı olan muhalifler tarafından istismar edileceği düşüncesi ile bu durumu kontrol altına almak için zaman kaybetmeden bir heyet (Heyet-i Fenniye) oluşturmak için emir vermiştir.¹²⁰ Bunun üzerine Mektebi Tıbbiye-i Şahane hemen üç kişilik bir heyet oluşturup Paris'e göndermek için çalışmalar başlatmıştır.¹²¹ Heyette; ilk Osmanlı bakteriyolog ve iç hastalıkları uzmanı olan Dr. Alexander Zoeros Paşa (1842-1917), Dr. Hüseyin Remzi Bey (1839-1896) ve Baytar Hüseyin Hüsni Bey (?- 1904) olmak üzere üç kişi bulunmaktadır.¹²² Heyet, 3 Haziran 1886'da Varna üzerinden yola çıkarak 8 Haziran 1886'da Paris'e ulaşmıştır.¹²³

Şekil 1.5. Haziran 1886'da Pasteur'dan kuduz aşısı eğitimi almak için Paris'e giden heyet (ön sırada soldan sağa doğru) Veteriner Hüseyin Hüsni Bey, Dr. Alexander Zoeros Paşa ve Dr. Hüseyin Remzi Bey¹²⁴

¹¹⁹ Özlü ve Demir, a.g.m., 2018, s. 167

¹²⁰ Nursal Kumaş, "Osmanlı Döneminde Dâü'l-kelb, Tedavihanesi Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Kuduz*, Ankara, Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği (BUHASDER) Yayınları, Gece Kitaplığı, 2018, s.149

¹²¹ Uyaniker, a.g.m., 2018, s. 192

¹²² Karacaoğlu, a.g.m., 2015, s. 75

¹²³ Ölmez, a.g.m., 2013, s. 91

¹²⁴ Muşmal ve Semiz, a.g.m., 2018, s. 263

II. Abdülhamid, Heyet-i Fenniye aracılığıyla Pasteur'a birinci dereceden *Mecidiye Nişanı* ve Pasteur Enstitüsü'ne de 10.000 Fransız Frangı tutarında bağış göndermiştir.¹²⁵ II. Abdülhamid'in Pasteur'a Mecidiye Nişanı ve bağışı göndermesine dair irade şöyledir: *Mâbeyn-i Humâyun Başkitâbeti Doktor Mösyö Pastör'ün da'ül-kelb illetinin tedâvisi zımnında ihtira' eylemiş bulunduğu aşı ameliyatı için Paris'te küşâd eyleyeceği cemiyete taraf-ı saltanat-ı seniyyeden dahi i'âneten on bin frank itâsiyle Zorus Paşa'ya tevdi'an irsâli ve mumaileyh mösyö Pastör'e dahi Birinci Rütbeden Nişân-ı Mecidiye itâsı emr-i fermân buyrulmuş olmakla, olbabda emr-i fermân hazret-i veliyyülemrindir.*¹²⁶ Büyük ve güçlü bir devlet olma yolunun bilimsel ve sanatsal faaliyetlere destek olmak, bilim ve sanat insanına sahip çıkmakla olacağını savunan II. Abdülhamid, bu tutumunu kuduz hastalığı mücadelesi için de göstermiştir.¹²⁷

Paris'e giden heyet Pasteur Enstitüsü'nde altı aylık bir eğitim sürecinden geçmiştir. Bu eğitimleri sırasında gözlemlerde bulunmuş, kuduz aşısının nasıl üretildiği, hayvan ve insanlara nasıl uygulandığı kısaca aşılama yapılması gereken her şeyde tecrübe kazanmıştır.¹²⁸ Heyet eğitimlerine her gün saat 11-13 arasında Pasteur ve yardımcılarını gözetiminde, Paris Dar'ül-fünûn muallimlerinden Dr. Grancher tarafından yapılan aşıları takip etmiştir. Pasteur'un yanında eğitim aldıkları sırada günde 50-80 arası kişinin aşılama geldiğini ve aşılama işlemlerinin de ücretsiz yapıldığı heyetin dikkatinden kaçmamıştır.¹²⁹

Heyet-i Fenniye'de yer alan Hüseyin Remzi Bey ve Hüseyin Hüsnü Bey mikrobiyolojinin Türkiye'ye aktarılmasında önemli bir yere sahiptirler. Mikrobiyolojinin ziraat, sanayi ve hayvancılık gibi pek çok alanda etkili ve yararlı bir bilim olduğunun farkına varılması bu iki hekim sayesinde olmuştur.¹³⁰ Hekimlerin kaleme aldıkları *Mikrob*, *Emraz-ı Sâriye (Bulaşıcı Hastalıklar)*, *Şarboniyenin Vesail-i Sirayeti (Şarbon Hastalığının Bulaşma Yolları)* ve *Usul-i Telkihiyesi (Aşılama Yöntemi)* (1887) eserleri ile mikrobiyolojiyi ülkelere tanıtmışlardır. Mikrob adlı eser,

¹²⁵ Aykurt ve Aykurt, a.g.m., 2015, s. 482

¹²⁶ Âdem Ölmez, "II Abdülhamid Döneminde Koruyucu Hekimlik ve Bazı Vesikalar", Ysz., Türk Tarihi Belgeleri Dergisi, 2013, s. 101, (İ. DH: 00989 (1886)).

¹²⁷ Kumaş, a.g.m., 2018, s. 149

¹²⁸ Karacaoğlu, a.g.m., 2015, 82

¹²⁹ Ölmez, a.g.m., 2013, s. 92

¹³⁰ Özgün, a.g.m., 2017, s. 496

mikrobiyolojinin genel konularını içeren ve konumuz olan kuduz hastalığı hakkında bilinmesi gereken bütün bilgileri içerir. Eserde şarbon, kolera, sığır vebası, domuz kızıl hastalığı, at tifosu gibi diğer mikrobiyolojik hastalıklara dair bilgiler de verilmiştir. Kuduz hastalığı ile ilgili detaylı bilgileri veren kitap, Hüseyin Remzi Bey'in *Kuduz İlleti ve Tedavisi* adlı çalışması olmuştur.¹³¹ Ülkeye geri dönen heyet sadece aşı uygulamaları ile değil aynı zamanda başka sağlık konuları ile de ilgilenmişlerdir. En önemli çalışmaları arasında içme suyu inceleme çalışmasını yapıp bu konu üzerinde yayınlar yapmışlardır. Bu çalışmalar sırasında Pasteur ile de iletişimlerini kesmemiş karşılaştıkları herhangi bir sorunu Pasteur'a yazarak çözmeye çalışmışlardır.

1.3.1. Dr. Alexander Zoeros Paşa (1842-1917)

1842 Beyrut doğumlu Zoeros Paşa çocukluğunu Filibe'de geçirmiş, lise tahsilini Siroz'da yapmıştır. Tıp eğitimini Paris'te tamamlayan Zoeros Paşa Osmanlı Devleti'nde bürokrat, hoca ve hekim olarak görev yapmıştır. 1863'te İstanbul'da Kolağası rütbesiyle diplomatlık görevinde bulunmuştur. Aynı yıl Mekteb-i Tıbbiye'de iç hastalıkları bölümünde öğretmenlik yapmaya başlayan Paşa tıp dersleri dışında tarih ve felsefe dersleri de vermiştir.¹³² Yıldırım, Osmanlı'da tıp tarihi derslerini ilk kez 1911'de Zoeros Paşa tarafından verildiğine değinmiştir. Tıp tarihi ve deontoloji derslerin eğitimini veren Zoeros Paşa 28 Haziran 1913 tarihinde geçirdiği kazadan sonra bu derslerin eğitimine ara vermiştir.¹³³

Zoeros Paşa aynı zamanda Rumlar arasında eğitimi yaygınlaştırmak ve kimliklerini korumak amacıyla İstanbul'da kurulan Rum Syllogue Cemiyeti'nin de kurucularındandır.¹³⁴ Zoeros Paşa 1865'te İstanbul'da baş gösteren kolera salgınına karşı verilen mücadele çalışmalarında yer almış, 1886'da kuduz tedavisi için Paris'e gönderilen Heyet-i Fenniye'nin lideri olarak görevlendirilmiştir. 1887 yılında kurulan Dâü'l-kelb ve Bakteriyoloji Tedavihanesi'nin (Kuduz Hastalığı Hastanesi) başına getirilmiştir. Buradaki müdürlük görevini 1899 yılına kadar sürdürmüştür. Zoeros Paşa, 1909 yılında emekli olmuş, Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye üyeliği

¹³¹ Özgün, a.g.m., 2017, s. 496-497

¹³² Uyaniker, a.g.m., 2018, s. 192-193

¹³³ Nuran Yıldırım ve Yeşim Işıl Ülman, "Tıp Tarihi, Zoeros Paşa ve Deontoloji", Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi, İletişim Yayınları, 1994, Sayı 127, s. 33

¹³⁴ Uyaniker, a.g.m., 2018, s. 193

1912 yılına kadar devam etmiştir. *Mülakat-ı Tıbbiye Dâü'l-kelb ve Usul-i Pasteor* (1887) adlı kitabında kuduz aşısı hakkındaki görüşlerini bildirmiştir. *Müessesat-ı Nafi'a-i Hazreti Padişahiden Dâü'l-kelb Ameliyathanesi* (1899) ve *Notice Sur Les I'nsitut Antrabique De Constantinople* (1899) kitaplarında Dâü'l-kelb Tedavihanesi'nde yapılan tüm çalışmalarının istatistiklerini vermiştir. Zoeros Paşa Arapça, Rumca, Arnavutça, Fransızca, Latince dillerini bilen bir hekimdir.¹³⁵ Zoeros Paşa, yaptığı başarılı çalışmalar ile Roma ve Paris tıp cemiyetleri ile Londra Sağlık Enstitüsü tarafından fahri üyeliğine de seçilmiştir.¹³⁶

Şekil 1.6. Dr. Alexander Zoeros Paşa (1842-1917)¹³⁷

1.3.2. Dr. Miralay Hüseyin Remzi Bey (1839-1896)

26 Mart 1839'da İstanbul'da doğmuştur. Hüseyin Remzi Bey ilk eğitimini 1845'te mahalle mektebinde başlamış, 1851'de Kasımpaşa Rüşdiye Mektebine devam etmiş ve 1854'te Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin idadi kısmına girmiştir.¹³⁸ Bakteriyoloji alanında sistemli çalışmalar yapan ve eserler veren ilk Türk biyologdur.¹³⁹ Hüseyin Remzi Bey 1886'da Paris'e kuduz aşısı eğitimi için gönderilen heyette bulunmuştur. En önemli eseri, 1890 yılında kaleme aldığı *Kuduz İlleti ve Tedavisi* adlı

¹³⁵ Yıldırım ve Ülman, a.g.m., 1994, s. 29-31

¹³⁶ Uyaniker, a.g.m., 2018, s. 193

¹³⁷ Muşmal ve Semiz, a.g.m., 2018, s. 261

¹³⁸ Uyaniker, a.g.m., 2018, s. 193

¹³⁹ Necmettin Akyay, "İlk Türk Mikrobiyolog, Miralay Doktor Hüseyin Remzi Bey", Tarihimizden Bilgiler, Ysz., Mikrobiyoloji Bülteni, 1969, Cilt: III, Sayı: 2, s. 102

çalışmasıdır. Bu eserinde Paris'te Pasteur Enstitüsü'ndeki gözlemlerini naklederek kuduz hastalığı, aşılama ve tedavi usullerinden bahseder.¹⁴⁰ 1889 yılında kurulan Mülkiye Baytar Mektebi'nde zooloji dersleri vermiştir.¹⁴¹ Hüseyin Remzi Bey 1892'de *Telkikhane-i Şahane'yi (Osmanî)* çiçek aşısı müessesesini kurmuş ve müdürlüğünü yapmıştır.¹⁴² Hüseyin Remzi Bey 1861'de kurulan *Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye*'nin de kurucularındandır.¹⁴³ Aşı konusundaki tecrübesinden dolayı 1890 yılında kolera hastalığını incelemek üzere Halep'e gönderilmiştir. Telkikhane-i Şahane'deki çalışmaları 1896'daki ölümüne kadar devam etmiştir.¹⁴⁴ Zooloji, tıp zoolojisi ve parazitoloji, doğa bilimleri, mikrobiyoloji, hıfzıssıhha, doğum bilgisi, veterinerlik, tıp tarihi, İslam dini, ahlâk ve terbiye alanında çalışmaları bulunan¹⁴⁵ Hüseyin Remzi Bey'in 58 eseri mevcuttur ve eserlerini genellikle halkın anlayabileceği bir dille yazmaya özen göstermiştir.¹⁴⁶ Bu eserlerinin bir kısmı basılmamış, bir kısmı da ölümünden sonra yayınlanmıştır.¹⁴⁷

Şekil 1.7. Dr. Miralay Hüseyin Remzi Bey (1839-1896)¹⁴⁸

¹⁴⁰ Özgün, a.g.m., 2017, s. 496-497

¹⁴¹ Emre Karacaoğlu, "*Hüseyin Remzi Bey ve Hüseyin Hüsnü Bey'in Mikrob Adlı Yapıtı ve Türk Tıp Bilimine Katkıları*" Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013, s. 34

¹⁴² Ekrem Kadri Unat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Mikrobiyoloji Tarihçesi Üzerine Bir Deneme", İstanbul, Mikrobiyoloji Bülteni, 1970, Cilt: IV, Sayı: 3, s. 165

¹⁴³ Aykurt ve Aykurt, a.g.e., 2015, s. 482-483

¹⁴⁴ Karacaoğlu, "*Hüseyin Remzi Bey ve Hüseyin Hüsnü Bey'in Mikrob Adlı Yapıtı ve Türk Tıp Bilimine Katkıları*" s. 34-35

¹⁴⁵ Uyaniker, a.g.m., 2018, s. 193

¹⁴⁶ Akyay, a.g.m., 1969, s. 103

¹⁴⁷ Karacaoğlu, "*Hüseyin Remzi Bey ve Hüseyin Hüsnü Bey'in Mikrob Adlı Yapıtı ve Türk Tıp Bilimine Katkıları*" s. 35

¹⁴⁸ Muşmal ve Semiz, a.g.m., 2018, s. 262

1.3.3. Baytar Hüseyin Hüsnü Bey (?- 1904)

1860'da Mekteb-i Harbiye'nin Askeri Baytar sınıfından mezun olmuş ve 1873'te bu okulda öğretmenlik yapmaya başlamıştır.¹⁴⁹ Paris'e giden heyette bulunan Baytar Hüseyin Hüsnü Bey, 1888 yılında Mülkiye Baytar Mektebi'nin açılmasıyla ilgili komisyonda görev almıştır. 1894 yılında Mekteb-i Harbiye Hıfzısıhha-i Umumiye'de öğretmenlik yapmıştır. Ortaköy mezbahaları müfettişi ve Süvari I. Alay Ser Baytarı görevlerinde bulunmuştur.¹⁵⁰ Baytar Hüsnü Bey'in Hüseyin Remzi Bey ile beraber tercüme ve telif veteriner hekimliği alanında kitapları bulunmaktadır.¹⁵¹ *Mikrob, Emraz-ı Sariye ve Şarboniyenin Vesail-i Sirayeti ve Usul-i Telkihiyesi* bu eserler arasındadır.

Şekil 1.8. Baytar Hüseyin Hüsnü Bey (?- 1904)¹⁵²

Osmanlı Devleti 1886'da Paris'e kuduz aşısı uygulamalarını öğrenmek için gönderdiği Heyet-i Fenniye'den sonra 1890 yılından itibaren tekrar doktor ve veterinerlerden oluşan heyetler enstitüye göndermiştir. Heyet üyeleri burada mikrobiyoloji alanında eğitimler alarak ülkelerine geri dönmüşlerdir. Pasteur Enstitüsü'ndeki kurslara gidip eğitim alan çok sayıda Osmanlı hekimi olmuştur.¹⁵³

¹⁴⁹ Uyaniker, a.g.m., 2018, s. 193

¹⁵⁰ Aykurt ve Aykurt, a.g.m., 2015, s. 484

¹⁵¹ Uyaniker, a.g.m., 2018, s. 193

¹⁵² Muşmal ve Semiz, a.g.m., 2018, s. 263

¹⁵³ Muşmal ve Semiz, a.g.m., 2018, s. 246

Tablo 1.1. 1890 Yılından İtibaren Pasteur Enstitüsü'ne Gönderilen Osmanlı Hekimleri Listesi¹⁵⁴

Yıl	Pasteur Enstitüsüne Giden Hekimler
1890	Celalettin Muhtar
1892	Dr. Hasan Zühtü, Dr. Rıfat, Dr. Hafız Hilmi
1896	Dr. Şerif Yusuf
1901	Dr. Argyropoulos
1901-1902	Dr. Galip
1904	Dr. Photiades
1908-1909	Dr. Abdi Muhtar, Dr. Nail, Dr. Ekrem
1909-1910	Dr. Server Kâmil, Dr. Rıza Arif, Dr. Vasfı Edhem, Dr. Osman Şerafettin, Dr. Recep, Dr. Arif Ata, Dr. Selahaddin, Dr. Yannoudis, Veteriner Takvor Kevorkyan
1910-1911	Veteriner Ahmet Şefik, Dr. Hüsamettin, Dr. Rıza Sait, Dr. Mehmet İzzet, Dr. Mehmet Arif, Dr. Alula, Dr. Yusuf
1911-1912	Dr. Arif, Dr. Hakkı Mustafa, Dr. Mehmet Ziya, Dr. Rıza
1912-1913	Dr. Sınai, Dr. Nahabedyan, Dr. Behar
1913-1914	Dr. Şerafeddin, Dr. Rüştü, Dr. Haddad, Dr. Naci, Dr. Ohannesyan, Dr. İhsan, Dr. Ahmet Emin

¹⁵⁴ Muşmal ve Semiz, a.g.m., 2018, s. 246

Şekil 1.9. Pasteur Enstitüsü'nün Mikrobiyoloji Eğitimine Katılan Hekimler (1909-19100)

Edhem Vasfi	11. Prof. Metchnikoff
Dr. Server Kâmil	12. Dr. Marchoux
Dr. Rıza Arif	13. Dr. Pinoy
Dr. Pettit	14. Dr. G. Yannoudis
Dr. Legroux	15. Dr. Arif Ata
Dr. Dujardin Beaumetz	16. Dr. Osman Şerafettin
Prof. Mesnil	17. Dr. F. Recep
Prof. Borrel	18. Veteriner Takvor Kevorkian
Prof. Laveran	19. Dr. Mehmet
Prof. Roux	20. Dr. Selahaddin

İKİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NİN KUDUZ HASTALIĞI (DÂÜ'L-KELB) İLE MÜCADELESİ

Toplum hayatını olumsuz yönde etkileyen salgın hastalıklar, asırlar boyunca dünyanın farklı yerlerinde ve farklı dönemlerde görülen ciddi bir olgudur. İnsanların salgın hastalıklar ile olan mücadelesi; yerleşik hayatın başlamasıyla birlikte tarım ve hayvancılığın ortaya çıkmasıyla başlamıştır.¹⁵⁵ Salgın hastalıkların ortaya çıkma ve yayılma sebepleri değişebilir. Eski dönemlerde görülen ve bütün dünyayı kasıp kavuran Veba, Kolera, İspanyol Gribi gibi salgın hastalıkların muhtelif sebepleri vardır. Kıtlik (veba), su kaynaklarının kirli olması (kolera), virüs (İspanyol gribi) gibi sebepler çerçevesinde hastalıklar ortaya çıkmıştır.¹⁵⁶ Bu tür hastalıkların salgın hale gelmesinde en etkili sebep ise toplu yerleşim yaşamlarıdır. Örneğin tarihte bilinen en ölümcül veba salgınlarının temelinde insanların yerleşik hayata geçmesi yatmaktadır. Veba salgınlarının çoğu kıtlık dönemlerde aç kalan kemirgenlerin (fare) doğal ortamlarından çıkıp insanların toplu yaşadığı yerlere yönelmeleri ile ortaya çıkmıştır.¹⁵⁷ Veba'ya sebep olan kemirgen hayvanlarda, farelerde ve pirelerde barınan “yersinia pestis”¹⁵⁸ bakterisidir. Hasta olan fare veya diğer kemirgen hayvanların insanlara teması veya bu hayvanlarda bulunan pirelerin insanları ısırması ile bulaşan ve kısa sürede yayılarak ciddi anlamda toplu ölümlere yol açan bir hastalıktır.

Veba, kolera gibi salgın hastalıkların yayılmasını hızlandıran sebepler: savaşlar, göçler, toplumlar arası ticari ilişkiler¹⁵⁹ ve doğal afetler olmuştur. Salgın hastalıkların

¹⁵⁵ Ümmügülsüm Candegir, “İngiliz Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar (1910-1913)”, III. Uluslararası Avrasya Multidisiplinler Çalışmalar Kongresi, Gaziantep, Sosyal ve Beşerî Bilimler Kitabı, 7 Nisan 2019, s. 192

¹⁵⁶ Nuran Yıldırım, “Dünya’da ve Türkiye’deki Salgınlar”, Şehir ve Düşünce Dergisi, İstanbul, 2020, Sayı: 16, s. 95

¹⁵⁷ Yıldırım, a.g.m., 2020, s. 95

¹⁵⁸ Veba hastalığına sebep olan bir bakteri türüdür. İlk kez 1884’te Hong Kong’da görülmüş ve 1894’te Bakteriolog Alexandre Yersin tarafından tanımlanmıştır. Yersinia bakterisinin üçü insan patojeni (mikrobu) olmak üzere (Yersinia pestis, Yersinia enterocolitica ve Yersinia pseudotuberculosis) toplam 11 türü vardır. İnsanlara sıçan piresi olarak bilinen kemirgen tarafından bulaşır. (Şeyda Karabörk, Veba (Yersinia pestis), EKMUD (Türkiye Enfeksiyon Hastalıkları ve Klinik Mikrobiyoloji Uzmanları Derneği) <https://ekmud.org.tr/hastalik> (22.12.2021)

¹⁵⁹ Özgür Yılmaz, “1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri”, Ysz., Avrasya İncelemeleri Dergisi, 2017, Cilt: VI, Sayı: 1, s. 27

ortaya çıkmasının ve yayılmasının bir diğer sebebi ise kişisel ve toplumsal temizliktir. Salgın hastalıkların çoğu Avrupa kıtasında ve farklı ülkelerde ortaya çıkmıştır. Müslüman ülkelerde çıkan ve yayılan hastalıklar onlar ile mukayese edilemeyecek kadar azdır. Bu durum Müslüman ülkelerinin inancı gereği temizliğe verdikleri önem ve toplumsal temizliğe dikkat etmelerine bağlanmıştır.¹⁶⁰

Kuduz hastalığının ortaya çıkmasında ve yayılmasında herhangi bir doğal afet veya herhangi bir savaş etkili olmamıştır. Bu hastalık hasta hayvanın insanlara veya diğer hayvanlara teması (saldırması, ısırması, tırmalaması ve yalaması) ile bulaşır. Kuduzun salgın hale gelmesi nadir görülen bir durumdur. Bu hastalık genellikle tek bir hayvanda veya bir insanda görülür. Birden fazla insanın aynı anda kuduz olması çok az görülmüştür. Ancak bazı zamanlarda aynı anda birden fazla insan ve hayvanda görüldüğüne de rastlanılmıştır.¹⁶¹ Osmanlı Devleti'nde kimi zamanlarda kuduz salgını görüldüğü de olmuştur.¹⁶² 1696'da Afyon'da 40 kişilik bir grupta kuduz belirtilerinin görülmesi ve 1852'de Antalya'da 128 kişinin kuduz hayvanlar tarafından ısırıldıkları görülmüştür.¹⁶³ 9 Mayıs 1907 tarihli bir Zabtiye Nezareti belge örneğinde aynı anda hem Antalya hem de Samsun'dan kuduz hastalığına yakalanmış kişilerin olduğu ve yine 1907 Ekim ayında Antalya'dan 6 kişinin kuduz bir köpek tarafından ısırıldığı ve tedaviye alındıklarına dair belge kayıtları bulunmaktadır.¹⁶⁴ Bu da kuduzun birçok kişide aynı anda görülebildiğini göstermektedir. Öte yandan temas yoluyla bulaşan bir hastalık olduğu için bu hastalığa karşı tedbir almak diğer bulaşıcı hastalıklara göre daha kolay olmuştur. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti kuduz hastalığına karşı tecrübeli hekimler, eğitilmiş personel ve sağlık kurumları tarafından verilen tıbbi destek ile alınan tedbirler sonucu ilerleme kaydetmiştir.¹⁶⁵

¹⁶⁰ Nuran Yıldırım, "Dünya Salgın Tarihi", Üsküdar Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi, 2020, Sayı: 1, s. 85

¹⁶¹ Erdemir, a.g.m., 2017, s. 73

¹⁶² Neşe Coşkun, "Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Bulaşıcı Hayvan Hastalıkları", Türk Kültürü ve Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 2020, Sayı: 2, s. 32

¹⁶³ Okan Töre, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bulaşıcı Hastalıklarla Savaşım", Derleme, Klinik Dergisi, 2021, Cilt: XXXIV, Sayı: 1, s. 2

¹⁶⁴ Taşbaş, a.g.m., 2017, s. 504

¹⁶⁵ Özgün, a.g.m., 2017, s. 494

2.1. Dâü'l-kelb Tedavihanesi (1887)

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde bulaşıcı hastalıklarla mücadelede hastane ve laboratuvar gibi koruyucu sağlık kuruluşları ön sırada yer almaktadır.¹⁶⁶ Bu dönemde bulaşıcı hastalıklar gurubuna giren kuduz hastalığına karşı kuduz aşısı üretimi ve tedavisi için bilimsel çalışmaların yürütüldüğü laboratuvarlar ve kuduz tedavi hastaneleri oluşturulmuştur. Salgın hastalıklar ile mücadelede kurulan bu bakteriyoloji laboratuvarları Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahane'nin bünyesinde faaliyete geçmiştir. Mektebi Tıbbiye-i Şahane tarafından 1886'da kuduz aşısı eğitimi için üç kişilik bir heyet Fransa'ya gönderilmiştir. Paris'te altı aylık bir sürede kuduz tedavisi ve aşısı konusunda yeterli donanımı elde eden heyet, ülkeye döner dönmez Dâü'l-kelb Tedavihanesi'nin kurulması için harekete geçmiştir. Heyetin başında olan Zoeros Paşa ilk olarak bir rapor hazırlayıp sunmuştur. Hazırlamış olduğu raporda Paris'te bulundukları sırada yapmış olduğu incelemeler ve edindiği yeni bilgileri vermiştir. Bunun dışında raporda İstanbul'da bir bakteriyoloji laboratuvarının kurulması ve bunun için de gereken imkânların sağlanması konusunda ihtiyaçların karşılanması gibi isteklerini sunulmuştur.¹⁶⁷ Zoeros Paşa ve ekibi Paris dönüşü kuracakları laboratuvar için gereken bazı araç ve gereçleri de getirmiştir. Heyetin yanında getireceği malzemelerin ve fenni ilaçların gümrükten geçmesinde herhangi bir engel çıkmaması ve gereken kolaylıkların sağlanması için çalışmalar yapılmıştır.¹⁶⁸ Heyet, kuduz tedavisi ve aşı uygulamaları için beraberinde aşılı tavşanları da getirmiştir.¹⁶⁹

Zoeros Paşa, takdim ettiği raporda kuduz aşısı ve tedavihanesi için isteklerini şu şekilde ifade etmektedir: ... *Paris'e vusulümden şimdiye kadar Memalik-i Mahrusa-i Şahanelerinin yara ve korunmasını mucip olacak bilgileri alarak dönmek ve bu bilgileri uygulamak için Mektebi Tıbbiye'de bir ameliyathanenin vücudu elzem olduğunu ve fakat ameliyathane tamamlanıncaya kadar İstanbul'a geldiğimde hemen uygulamaya başlamak üzere çok önemli olan alet ve edevatın acilen gerektiğini Serasker Paşa Hazretlerine bildirmiştım. Paşa Hazretlerinden 1500 franklık havale ile acil ve önemli*

¹⁶⁶ Ölmez, a.g.m., 2013, s. 97

¹⁶⁷ Nuran Yıldırım, "Zoeros Paşa'nın Paris Dönüşü Takdim Ettiği Rapor", İstanbul, Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları, Sayı. 1, 1995, s. 93

¹⁶⁸ DH. MKT: 1384/17/1, H. 14 Rebiulevvel 1304 (1 Aralık 1886)

¹⁶⁹ Emre Karacaoğlu, "Hüseyin Remzi Bey ve Hüseyin Hüsnü Bey'in "Mikrob" Adlı Eseri ve Tıp Tarihimiz Açısından Önemi", Orijinal Araştırma, Şanlıurfa Adli Tıp Şube Müdürlüğü, Şanlıurfa, Türkiye Klinikleri J Med Ethics 2014, Cilt: XXII, Sayı. 2, s. 49

edevatı satın aldım. Bu ameliyathanenin mükemmel bir surette kurulup açılması için 2500 frank kadar masraf edilirse ileride Avrupa ameliyathaneleri gibi mektebimizde de bir küçük ameliyathane yapılmış olacak ve söylediğimiz meseleler öğretilerek yaygınlaşacaktır.

Pasteur kuduz aşısı için Madde-i Mülkaka (aşı maddesi) ihtiyaç vardır. Aşı maddesi, kuduzdan ölmüş bir hayvanın beyнинin bilimsel yöntemlerle hazırlanıp ada tavşanına aşılanması ve aşılanan ada tavşanı belirli bir süre sonra öldüğünde onun beyninin alınarak bir diğerine aşılanması ve böylece seki on hayvanın aşılanarak itlaf edilmesinden sonra elde edilir. Bundan sonra da insanlar aşılanmaya başlanır bu silsile daima icra edilecektir. Başka bir yolla aşı maddesi elde etmek mümkün olmadığından dönüş günümde iki tavşanı Paris'te aşılayarak itina ve dikkatle buraya kadar getirip aşı maddesi hazırlamaya başladım. Böylece insan için gerekli olan aşı elde edileceğinden ihtiyaç duyulan diğer tavşanlar kulunuza tedarik olunur ise istenenin yerine geleceğini başkaca arz ve beyan ederim.¹⁷⁰

Zoeros Paşa'nın sunmuş olduğu bu rapor neticesinde Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye içinde bir Dâü'l-kelb tedavihanesinin kurulması ve kuduz aşısı için bir laboratuvarın hazırlanmasına gerek görülmüştür. Bunun için ihtiyaç duyulan masrafların karşılanması ve kurulacak olan laboratuvarın teferruatını anlatan bir belge Mekteb-i Tıbbiye tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiştir.¹⁷¹ Zoeros Paşa ve ekibinin yoğun çaba ve çalışmaları sonucunda Pasteur'un bulduğu kuduz aşısını hazırlamak ve salgın hastalıkları araştırmak üzere 1887 yılında İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin bünyesinde *Dâü'l-kelb ve Bakterioloji Tedavihanesi (Kuduz Hastalığı Hastanesi)* açılmış ve bu kurumun başına da Zoeros Paşa getirilmiştir. Bu kurum dünyada üçüncü ve doğuda da ilk kuduz tedavi merkezi olmuştur.¹⁷²

Dâü'l-kelb Tedavihanesi yönetimi Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'ne bağlıyken mali olarak da Dâhiliye Nezareti'ne bağlanmıştır.¹⁷³ Zoeros Paşa Dâü'l-kelb Tedavihanesi'nin müdürlük görevini (1887-1899) yaklaşık 12 yıl kadar sürdürmüştür. 1899'da Dâü'l-kelb Tedavihanesi'nin müdürlüğünden alınan Zoeros Paşa'nın yerine

¹⁷⁰ Yıldırım, a.g.m., 1995, s. 96-97 (Y. MTV: 25/2, H. 2 Rebiulevvel 1304 (29 Aralık 1886))

¹⁷¹ İ. DH: 1068/ 83733 (1886)

¹⁷² Çavuş, a.g.m., 2017, s. 50

¹⁷³ Özgün, a.g.m., 2017, s. 502

önce Paris'ten gelen Dr. Auguste C. Marie getirilir. Bir yıl sonra da Dâü'l-kelb Tedavihanesi'nin başına Dr. Paul Remlinger getirilir (1901-1911). Remlinger'den sonra da Dr. Paul Simond (1911-1914) ve Dr. Haim Naum (1914-1918) tedavihaneye müdürlük yapmışlardır.¹⁷⁴

Dünyanın farklı yerlerinde kurulan bakteriyoloji enstitülerine Pasteur Enstitüsü adı verilirken İstanbul'da kurulan enstitüye Pasteur adı verilmemiştir. Bunun sebebi, Osmanlı Devleti'nin bilimsel gelişmeler konusunda Avrupa'dan etkilenmiş olsa da kurum ve kuruluşlarını yabancı bir isimle anmak istememesidir.¹⁷⁵ Aslında bu durum, Osmanlı halkının ve geleneksel düşünce yapısına sahip aydınların ön yargılarından uzak tutmak için bir tür önlem mahiyetindedir. Osmanlı yönetimi özellikle sağlık konusunda bu türden tepkiler nedeniyle sağlık hizmetlerinin aksamaması için bu detaya dikkat etmiştir. Heyet-i Fenniye'nin yaptığı çalışmalar sonucu 1887 yılında II. Abdülhamid'in emriyle Osmanlı Devleti'nin ilk kuduz aşısı üretilmiş ve ilk bakteriyoloji laboratuvarı açılmıştır. Fransa'da 1887'de kurulan Pasteur Enstitüsü ile aynı yıl İstanbul'da kuduz hastalığının tedavi merkezi olan Dâü'l-kelb Tedavihanesi kurulmuştur. Bu tutum Osmanlı Devleti yetkililerinin bu konuda ne kadar kararlı ve hızlı olduklarını gösterir. İstanbul'da kurulan bu tedavi merkezinde Pasteur'un öğrettiği metot ile ilk aşı Ocak 1887'de hazırlanmış ve ilk aşılama da Zoeros Paşa tarafından 3 Haziran 1887 tarihinde yapılmıştır.¹⁷⁶ Dâü'l-kelb ve Bakteriyoloji Laboratuvarı (Kuduz Hastalığı Hastanesi) Osmanlı Devleti'nde kuduz hastalığına yakalanmış olan insanların sığındıkları yer olan *Câ-yi Penah*¹⁷⁷ olmuştur.

¹⁷⁴ Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", Sağlık, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, Cilt: V, s. 1335

¹⁷⁵ Elif Charlotte Nelson Keleş, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuduz İletine Karşı Resmi İlgisi", Ankara, Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği (BUHASDER) Yayınları, Gece Kitaplığı, 2018, s. 143

¹⁷⁶ Taşbaş, a.g.m., 2017, s. 504

¹⁷⁷ Özgün, a.g.m., 2017, s. 502

Şekil 2.1. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane (ortada), Dâü'l-kelb Ameliyathanesi (solda) ve Kimyahane (sağda)¹⁷⁸

Şekil 2.2. Dâü'l-kelb Tedavihanesinde Kuduz Aşısı Yapılırken¹⁷⁹

¹⁷⁸ Özlü ve Demir, a.g.m., 2018, s. 180

¹⁷⁹ Servet-i Fünun, Kuduz İlleti ve Sureti Tedavisi, Numara: 10, Cilt: LVII, Sayı: 1484, 22 Ocak 1924, s. 158

1893'te Demirkapı'daki Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahane'nin bahçesinde II. Abdülhamid tarafından bir Bakteriyolojihane-i Şahane yaptırılmıştır. 1894'te burada doktor ve veteriner yetiştirilmeye başlanmış ve Osmanlı Devleti'nin serum ve aşıları burada üretilmiştir.¹⁸⁰ 1894'ten sonra burası sadece kuduz çalışmalarının yapıldığı bir müesseseye dönüştürülmüş ve Dâü'l-kelb Tedavihanesi adını almıştır. İstanbul'da kurulan kuduz enstitüsü 1934'te Refik Saydam Merkezi Hıfzısıhha Müessesesine bağlanmış ve burası merkez olmak üzere İstanbul dışına da kuduz tedavihaneleri açılmıştır.¹⁸¹

Şekil 2.3. Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahanenin Bahçesinde 1893 Yılında İnşa Edilen Kuduz Tedavi Binası (Seriyyât Hariciyesi Binalardan Biri)¹⁸²

2.1.1. Dâü'l-kelb Tedavihanesi'nin İç Yapısı ve Yerleşim Düzeni

Askeri Tıp Mektebi bahçesinde kurulan Dâü'l-kelb Tedavihane binası bir giriş kat, bir üst kat ve bir de bahçeden oluşmaktadır.¹⁸³ Binanın giriş katında; bekleme odası, vizite odası, şırınga salonu, malzeme odası, koğuşlar ve abdesthaneler bulunmaktadır. Üst katında; baştabip ve doktor odaları, tavşan açma ve aşılama odası,

¹⁸⁰ Özgün, a.g.m., 2017, s. 503

¹⁸¹ Yıldırım, a.g.m., 1985, s. 1335-1336

¹⁸² Cezmi Eraslan, "Fotoğraflarla Sultan II. Abdülhamid Dönemi Sağlık Müesseseleri: Hastaneler" Üsküdar Belediyesi, İstanbul, Hat Baskı Sanatları, 2018, s. 47

¹⁸³ Zeynel Özlü ve Enver Demir, "Osmanlı'da İlk Kuduz Müessesesi Dâü'l-kelb, 'in Fiziki Özellikler", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Kuduz*, Ankara, Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği (BAHUSDER) Yayınları, Gece Kitaplığı, 2018, s. 170

emülsiyon odaları, laboratuvar, karanlık oda ve abdesthaneleri yer almaktadır. Binanın diğer kısımları; mutfak (matbah), hademe odaları, tavşanhane (tavşanların bakımının yapıldığı bölüm), aşılanmış tavşanların konulduğu tel kafeslerin olduğu oda (munkasem), hastaneden 50 metre kadar uzaklıkta bulunan bir tecrit odası ve vefat eden hastaların yıkandığı küçük bir odadır.¹⁸⁴

1886-1897 yılları arasında Dâü'l-kelb Tedavihanesi'ne gelen hastaların istatistik cetveli Zoeros Paşa tarafından çıkartılmıştır. Tedavi gören hastaların nerede, ne zaman, hangi milletten oldukları, hangi kuduz hayvan tarafından ısırıldığı gibi bilgiler bu cetvelde ayrıntılı olarak verilmiştir. Bu süre zarfında kuruma müracaat eden kişi sayısı 4500 kişiyi aşmıştır. Tedaviye alınanların sayısı 2521 kişi olmuş ve 980 kişinin tedaviye ihtiyaç duymadığı belirtilmiştir. Tedavi edilenlerden 35 kişi vefat etmiştir ki bu vefat edenlerin çoğu tedaviye geç başlamış oldukları anlaşılmıştır.¹⁸⁵

Tablo 2.1. Dâü'l-kelb Tedavihanesi'nde Yıllara Göre Tedavi Edilen Hasta Sayısı¹⁸⁶

Yıl	Hasta Sayısı
(H. 1303-1304) 1886-1887	39
(H. 1305) 1888	38
(H. 1306) 1889	88
(H.1307) 1890	112
(H.1308) 1891	223
(H.1309) 1892	252
(H. 1310) 1893	354
(H. 1311) 1894	329
(H. 1312) 1895	266
(H. 1313) 1896	343
(H. 1314) 1897	577

¹⁸⁴ Özlü ve Demir, a.g.m., 2018, s. 170-171

¹⁸⁵ Aleksander Zoeros Paşa, “Müessesat-ı Nafia-ı Hazreti Padişahiden Dâü'l-kelb, Ameliyathanesi”, Sıra No: 340, Tahir Bey Matbaası, 1317, (Y. EE. D: 00340), s. 3

¹⁸⁶ Zoeros Paşa, “Müessesat-ı Nafia-ı Hazreti Padişahiden Dâü'l-kelb, Ameliyathanesi”, 1317 (Y. EE. D: 00340), s. 3

1887’de İstanbul’da kurulan kuduz hastanesinde tedavi görenlerin sayısı her yıl artış göstermiştir. Bu durum her yıl görülen vaka sayısındaki artıştan öte kuduz tedavisi için hastanede uygulanan Pasteur usulü tedavinin rağbet görmesi ve burada tedavi görenlerin sağlığına kavuşmasıyla beraber halkın bu konuda bilinçlenmesidir. Sadece Osmanlı tebaasından değil farklı milletlerden ve dinlerden insanlar da kuduz tedavihanesinde tedavi edilmiştir. Zoeros Paşa burada tedavi gören hastaların tabi oldukları dinleri, ırkları ve yapmış oldukları meslekler gibi hastalara ait bütün bilgileri kaydetmiştir. Kuduz hastalığına yakalanıp tedavi görenlerden millet olarak Devleti Aliye-i Osmaniye tebaasından 2423, teba-i ecnebiyyeden olanların sayısı ise 95 olarak bildirmiştir.

Tablo 2.2. Dâü’l-kelb Tedavihanesi’ne 11 Yılda (1887-1898) Tedavi Gören Hastaların Milletleri¹⁸⁷

Millet	Tedavi Gören Hasta Sayısı
Devlet-i Aliye-i Osman	2423
Fransız	7
İngiliz	4
Alman	9
İtalyan	10
Avusturyalı	5
Rusyalı	11
Yunanlı	44
Karadağlı	3
Bulgarlı	2
Sırp	2

¹⁸⁷ Zoeros Paşa, “Müessesat-ı Nafia-ı Hazreti Padişahiden Dâü’l-kelb, Ameliyathanesi”, 1317 (Y. EE. D: 00340), s. 5

Tablo 2.3. Dâü'l-kelb Tedavihanesi'ne 11 Yılda (1886-1897) Tedavi Gören Hastaların Dinleri¹⁸⁸

Dini	Tedavi Edilen Hasta Sayısı
İslam	1331
Hristiyan	1113
Musevi	76

İstanbul'da kurulan Dâü'l-kelb Tedavihanesi'nin memleket için yeterli olmadığından İstanbul'un merkezi birkaç yerinde ve diğer vilayetlerde birer kuduz hastanesinin açılması istenmiştir. Osmanlı Devleti'nin geniş coğrafyası; Yemen'den, Erzurum'dan, Şam'dan veya İstanbul'a uzak olan başka vilayetlerden hastaların İstanbul'daki tedavihaneye gelmelerinin uzun sürmesi ve ulaşım imkânlarının sınırlı olması bu ihtiyacı doğurmuştur. Taşradaki yetkililer tarafından bu durum İstanbul'daki nezaretlere bildirilmiştir.¹⁸⁹ Ülke genelinde kuduz tedavihanelerinin çoğaltılması için nezaretlere gönderilen bir arşiv belgesinde şöyle geçmektedir: *İstanbul'da ya Galata gibi şehrin bir merkezinde tercihen ve mümkün mertebe acilen yeni bir Dâü'l-kelb tedavihanesinin tesisine yahut Haydarpaşa'da bir tedavihane inşasına dair bazı ifadatı halinde Dâü'l-kelb Tedavihane müdürü (...) tarafından Mekatib-i Askeriye-i Şahane-i Nezaret-i Celilesi'ne.*¹⁹⁰ Ancak o dönemki şartlar göz önünde bulundurulduğunda gerek maddi imkânsızlıklar gerekse doktor ve teçhizat kısıtlılığından dolayı istenilen tüm vilayetlerde kuduz hastanesi açılmamıştır.

Elimize geçen bazı arşiv belgelerinde Şam, Manastır, Erzincan ve Bağdat gibi İstanbul'a uzak olan vilayetlere birer kuduz tedavihanesinin kurulmasına ihtiyaç duyulduğu öte yandan İstanbul'a yakın olan Edirne gibi vilayetlere şimdilik bu tedavihanelerden kurulmasının gerek görülmediği de belirtilmiştir.¹⁹¹ Vilayet-i Şahanede kuduz kelb tarafından ısırılanlar Dersaadet'e gelinceye kadar hayli zaman

¹⁸⁸ Zoeros Paşa, "Müessesat-ı Nafia-ı Hazreti Padişahiden Dâü'l-kelb, Ameliyathanesi", 1317(Y. EE. D: 00340), s. 5

¹⁸⁹ Çavuş, a.g.m., 2017, s. 54

¹⁹⁰ BEO: 2242 /168090/1, H. 10 Şevval 1321 (30 Aralık 1903)

¹⁹¹ DH. MKT: 997/55, H. 13 Cemaziyelevvel 1323 (15 Ağustos 1908)

geçmesine kuduz tedavisini olumsuz etkilemesinden şimdilik Şam, Bağdat, Manastır ve Erzincan gibi vilayetlerde Pasteur usulüne tevfikân birer kuduz hastanesi veya laboratuvarı lüzumu görülmüştür.¹⁹²

Bu konudaki bir belge şöyledir: *Dâhiliye Nezaret-i Celilesine, Devletlü Efendim Hazretleri, Kelb-i akur tarafından ısırılıp merkez hastanesine yatırılan zabitan ve efradı mülûkanenin adedi şu sırada tekrar olduğu cihetle merkez orduyu hümayunda bir Dâü'l-kelb Tedavihanesi'nin küşadı İkinci Orduyu Hümayun Müşûriye Celilesi'nden iş'ar olduğundan ve orada bir tedavihane tesisinin ahali-i mahaliyece dahi lüzum derkar bulunduğundan bahisle ifayı muktezası tarafı valay-ı ser askeriyeden alınan tezkirede izbar olduğundan iktizasına ifa ve ebnasına dair varid olan 2 Ağustos sene 321 tarihli ve yüz on dört numrulu tezkire-i aliye-i nezaretpenahileri lael havale memalik-i şahanenin cihad-ı badesinde kuduz illetine giriftar olanlar Dersaadet'e gelinceye kadar vakit geçerek bil ahire aşî tesir etmemekte olduğundan hususat-ı ceriye-yi hazreti hilafetpenahiye (?) mefta olmak üzere şimdilik Şam-ı Şerif, Yemen ve Bağdat, Erzincan ve Manastır'da birer Dâü'l-kelb laboratuvarı tesisi. Ve etba-ı askeriyeden ve erbab-ı ihtisastan birer zatın intihab ve tainiyle bunları mesarîf-ı sığyası olan otuz bin ve bir defaya mahsus olarak iktiza eden alat-ı varidat işman bulunan yirmi beş bin kuruşun 310 senesi dâhiliye inşaat ve tamirat tertibine ilave-i tesviyesi hususuna mücmel hususu vükela kararıyla bilistizan 5 Şubat 319 tarihinde İrade-i Seniye-i Hazreti Padişahî şerefsudur buyrulmuş olmasına ve Edirne'nin mahal-i mezkureden hariç bulunmasına ve Edirne'ye yakın bulunan Üçüncü Orduyu Hümayun merkezi olan Selanik'te de bir tedavihane tesisi ve inşaa edilmesine nezareten mesarîf-i inşaiye ve bedaisiyle alat ve adevat itman-ı tedarik ve edilmiş ise orada da bir tedavihane tesisi ve inşası nezareti celilelerince bilinecek mevattan bulunduğuna cevaben savb-ı ati-i desturlarına (...) Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiyyeden ifade kılınmış olmakla olbabda emru ferman Hazreti men lehül emrindir.¹⁹³*

¹⁹² Servet-i Fünun, Cilt: VII, Sayı: 158, Alem Matbaası, 23 Mart 1894, s. 9

¹⁹³ DH. MKT: 997/55/3, H. 13 Cemaziyelevvel 1323 (16 Ağustos 1908)

Bu vilayetlerde kurulması planlanan kuduz laboratuvarları için gereken doktor ve tıbbi cihazlar için gerekli masrafların karşılanması gibi ihtiyaçlar da yetkili nezaretlere bildirilmiştir. Bu konudaki belgenin içeriği şu şekildedir: *Dâhiliye Mektub-i Kalemi, Huzur-u i'ta Hazreti Sadaret Penahi müessesat-ı seniye-i hazreti hilafet penahinin bir eser nöbet (...) ve behtlerini olmak üzere Şam ve Bağdat ve Erzincan ve Manastır'da birer Dâü'l-kelb laboratuvarının te'sisi ve ittiba-ı askeriyeden birer zatın intihabıyla bunların mesarîf-ı seneviyesi olan otuzar ve bir defaya mahsus olmak üzere iktiza eden alat ve edevat (...) bunun yirmi beş bin kuruşun 310 senesi müvazenesine ilaveten tesviyesi Meclis-i Has-ı Vükela kararıyla bila şüphesine ser müteallık buyrulan İrade-i Seniye-i Hazreti Padişahı iktiza-ı alisinden olmasıyla sebk eden iş'ara başlanıldığından kariben hitam bulacağı cihetle erbab-ı ihtisasat birer tabib ile mahali belediye eczanesinden istihdam olunmak üzere bin kuruş maaş ile birer eczacının bil tayin azamıyla beraber melfufuna (...) maaş için tahsis kılınan senevi otuz ve bir defaya mahsus olarak alat ve edevat işman bulunan yirmi beş bin kuruş ki hücceten elli beş bin kuruşun 317 senesi emvalinden sarf olunmak üzere havale talebinin irsali lüzumu beyan olunmasına ve meblağ (...) sene-i merkume dâhiliye müvazenesine dâhil olmamasına. Ve müvazene haricinde akçe sarfı mecmuu olacağı gibi tabib ve eczacı maaşatıyla alat ve edevat işmanının tesviyesi belediyeye ait olmasına mebni ona göre icra-ı icaba vilayet-i müşar-ı ileyha ledel iş'ar alınan cevapta devair-i belediye varidatının kaletinden naşi mezkûr laboratuvarın mesarîf-ı daimesinin tesviyesine tehvil olmadığı ve me'murin-i maaşat ve mesarîfat-ı daimesi için tahsisi lazım gelen otuz bin kuruş dahi hazine-i celilece tesviyesi zaruri olduğu beyan ve alat ve edevat işmanı bulunan yirmi beş bin kuruşun dâhiliye me'murlarının maaşat-ı eyyam-ı haliyesi tasarrufatının ifası mümkün olacağı der meyan edilmiş olmasına nazaran muhasebe ifadesiyle istidad-ı keyfiyete sadaret kılındı efendim.*¹⁹⁴

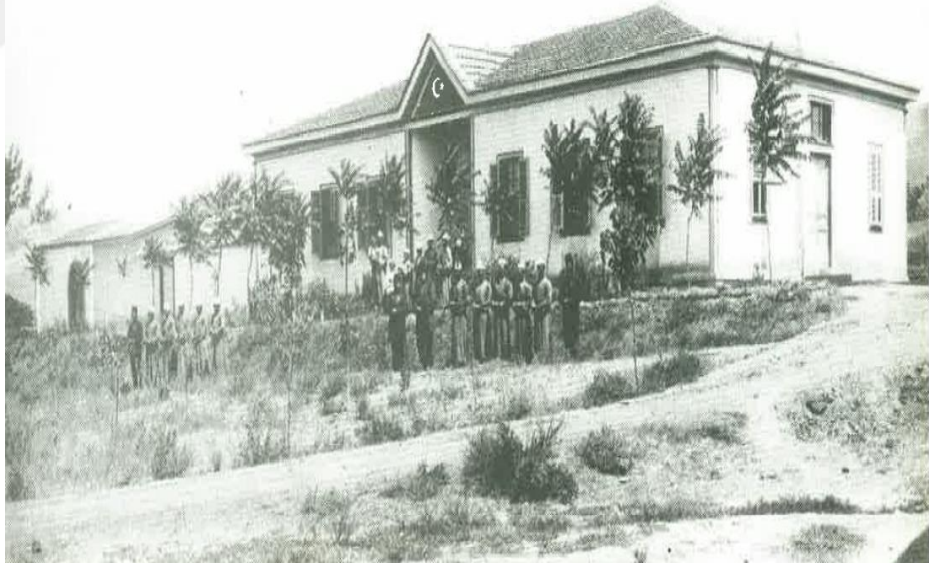
2.1.2. Selanik Dâü'l-kelb Tedavihanesi (1905)

İstanbul Dâü'l-kelb Tedavihanesi'nden sonra 1905 yılında Selanik'te de kuduz tedavi merkezi kurulmuştur. Selanik Dâü'l-kelb Tedavihanesi'nde Yüzbaşı Dr. Talat ve Dr. Besim Bey görev yapmıştır.¹⁹⁵ Artan kuduz vakaları ve ulaşımdan kaynaklanan

¹⁹⁴ DH. MKT: 2513/140/1, H. 8 Rebiulahir 1319 (25 Temmuz 1901)

¹⁹⁵ Muşmal ve Semiz, a.g.m., 2018, s. 249

sorunlardan dolayı tedavilerde meydana gelen gecikmeler Selanik'te bir kuduz tedavihanenin açılmasında etkili olmuştur. Burada meydana gelen kuduz vakalarına müdahale etmek zaman alıyor bu yüzden hastaların iyileşmesi zorlaşıyordu. Selanik'te kuduz tedavihanenin olmadığı sırada kuduz hastası olanların Dersaadet'teki tedavihaneye gelmeleri bir aydan fazla sürüyordu. Bunu gösteren bir belge örneğin de şöyle geçmektedir: *Selanik'te kuduz kelb tarafından ısırılan altı kişinin otuz üç ve bir kişinin on gün sonra Midilli Adası'nda beraber tedavihaneye geldikleri ve Selanik'te şimendifer ile iki ve vapurla dört ve Midilli'den nihayet üç günde Dersaadet'e gelinebileceği ve bu tür ahval-i mahsusi üzere ne kadar tedaviye mübaşeret olunursa o nisbette hüsn-ü netice istimsal edilebilip gayet geç gelenler ile devr-i tefrihi geçirmiş olanlara tedavinin hüsn-ü teessiri pek çok olamayacağı ...*¹⁹⁶ Kuduz hastası olan birinin tedaviye başlaması için bu geç bir süreydi. Selanik'te kuduz tedavihanenin açılmasından sonra buradaki hastalar vakit kaybetmeden tedaviye alınmış ve yaralanan kişiler hastalık bulaşmadan iyileştirilmiştir.

Şekil 2.4. Selanik Daü'lkelb Tedavihanesi¹⁹⁷

¹⁹⁶ DH. MKT: 2366/80/1, H. 11 Rebiulevvel 1318 (9 Temmuz 1900)

¹⁹⁷ Yıldırım, a.g.m., 1985, s. 1333

Şekil 2.5. Selanik Daü'l-kelb Tedavihanesi, Yüzbaşı Talat Bey ve Besim Bey Kuduz Aşısı Çalışmaları (1905)¹⁹⁸

2.1.3. Sivas Dâü'l-kelb Tedavihanesi (1917)

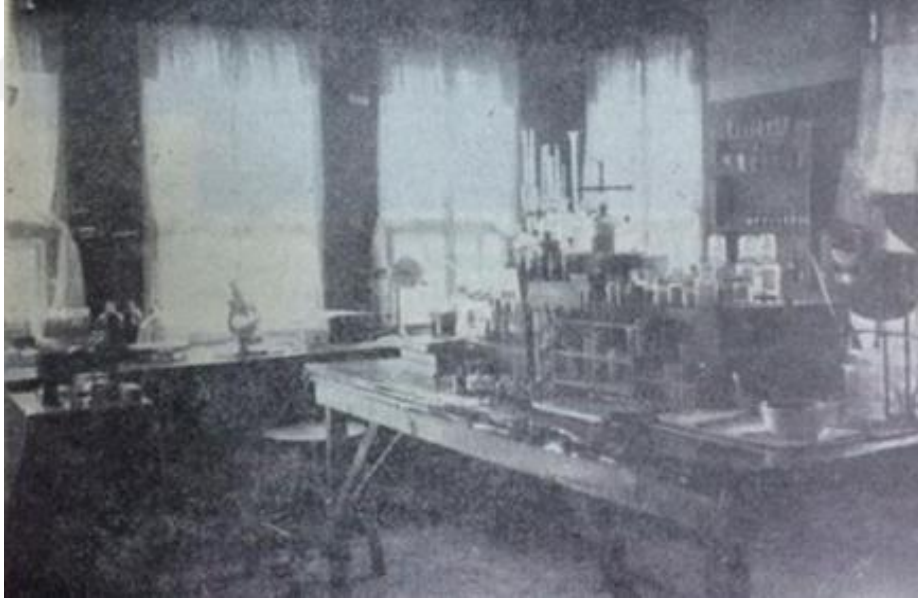
Kuduz hastanesinin üçüncüsü ise 1917'de Sivas'ta kurulmuş ve 1920'de Sivas Sıhhi Müesseseleri haline getirilmiştir. Buranın müdürlüğüne Dr. Sami Bey, müdür yardımcılığına da Dr. Arif İsmet Bey getirilmiştir. Dr. Arif İsmet Bey görevi sırasında kuduz hastalığı ile uğraşmıştır. Dr. Nurettin Onur Bey burada kuduz aşısının üretilmesi hususunda çalışmalar yapmıştır.¹⁹⁹ Sivas Dâü'l-kelb Tedavihanesi'nde hem hastalar tedavi edilmiş hem de aşı üretimi sağlanmıştır. Bu sayede Sivas ve çevre vilayetlerden gelen hastaların tedavileri daha fazla gecikmeden yapılmıştır.

¹⁹⁸ Muşmal ve Semiz, a.g.m., 2018, s. 265

¹⁹⁹ Muşmal ve Semiz, a.g.m., 2018, s. 249

Şekil 2.6. Sivas Dâü'l-kelb Tedavihanesinin Bulunduğu Bina (Sivas Sıhhi Müesseseleri)²⁰⁰

Şekil 2.7. Sivas Sıhhi Müesseselerinde Bulunan Bir Laboratuvar²⁰¹

²⁰⁰ Muşmal ve Semiz, a.g.m., 2018, s. 266

²⁰¹ Muşmal ve Semiz, a.g.m., 2018, s. 267

2.1.4. Şam Dâü'l-kelb Laboratuvarı

Kuduz vakalarının artması ve Şam ile İstanbul arasındaki mesafenin çok uzun olması gibi sebeplerden Şam'da da bir Dâü'l-kelb tedavihanesi açılma ihtiyacı hâsıl olmuştur. Burada donanımlı ve yeterli sayıda doktorun olmaması ve gereken teçhizatın bulunmaması gibi sebeplerden ötürü tedavihane yerine Şam Merkez Hastanesi'nde bir Dâü'l-kelb laboratuvarı açılmış ve başına Dr. Talat Hüseyin Bey getirilmiştir.²⁰² Osmanlı Devleti'nde sayıları artırılan bu hastane ve laboratuvarlar sayesinde İstanbul'a gelmekte güçlük çeken hastalara daha rahat ulaşma imkânı sağlanmış ve hastaların tedavi sürecine ivme kazandırılmıştır. İstanbul dışında kuduz tedavihanelerin açılması ile İstanbul'da bulunan kuduz tedavi merkezindeki yoğunluğu da azaltmıştır. Selanik, Sivas ve Şam gibi İstanbul'a uzak vilayetlerde açılan kuduz tedavihanelerine çevredeki vilayetlerden de hastaların buralarda tedavi görmeye başlamıştır.

2.2. XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Kuduz Hastalığı İle Toplumsal Mücadelesi

Bulaşıcı hastalıklardan korunmanın iki yolu vardır: ilk yolu toplumsal ikinci yolu ise bireysel boyuttaki önlemlerdir. Toplumsal alanında alınan önlemler başlıca; hastane ve laboratuvar gibi kurum ve kuruluşlar, idari kararlar, bilimsel çalışmalar, tıbbi destekler ve hükümetin almış olduğu karantina gibi koruyucu tedbirlerdir. İkincisi ise bireysel olarak verilen mücadelelerdir ki bunlar kişinin dikkat etmesi gereken yiyecek, içecek ve temizlik gibi hastalığın bulaşma riskini azaltan önlemlerdir.²⁰³ Bu tür küçük önlemler ile bulaşıcı bir hastalığın yayılma hızını düşürerek salgın hale gelmesi önlenabilir.

Osmanlı halkının İstanbul'da veya memleketin başka vilayetlerinde kurulan daü'ül-kelb tedavihaneleri kullanmalarını engelleyen sadece bölgesel ve coğrafi şartlar, mesafeler olmamıştır. Herhangi bir kuduz vakası karşısında hastaların bu tedavihanelere hiç gitmedikleri veya geç gittikleri olmuştur. Bu durum halkın kuduz tedavisi hakkında fazla bilinçlendirilmediğini göstermektedir. İnsanların herhangi bir salgın karşısında önlem alabilmesi için o hastalık hakkında bilinçlendirilmesi gerekir. Bunun en etkili yolu ise onları bilgilendirecek aydın kişiler ile dönemin yerel gazete ve dergilerinde neşredilecek yazılardır. Osmanlı Devleti'nde kuduz hastalığı ile ilgili halkı

²⁰² Muşmal ve Semiz, a.g.m., 2018, s. 249

²⁰³ Yıldırım, a.g.m., 1985, s. 1320

bilgilendirme amaçlı broşürler bastırılmış, yerel gazete ve dergilerde yazılar yayınlanmıştır.

Tuna Vilayet Gazetesi'nde 1865'te yayınlanan bir haberde kuduz hastalığı tedavisi hakkında bilgi verilmiştir. Gazetenin bu haberinde Fransa'da Dr. Boison adında bir doktorun uyguladığı metot hakkında bilgiler mevcuttur. Bu haber ile hem halkı kuduz hakkında bilinçlendirmek hem de herhangi bir kuduz vakası karşısında bu tedaviyi uygulamaktır.²⁰⁴ Kayseri'de 1910 tarihinde yayınlanan Erciyes Gazetesi'nde halkı bilinçlendirmek için kuduz hastalığı tedavisi ve aşısı hakkında bilgiler yayınlamıştır.²⁰⁵ Erciyes Gazetesi'nin 15 Nisan 1912 tarihli bir haberinde, kuduz köpek tarafından ısırılan 23 kişinin II. Abdülhamid tarafından Dâü'l-kelb Tedavihanesi'ne gönderilerek tedavi edildikleri yazılmıştır. Erciyes Gazetesi 5 Mayıs 1912 tarihinde Kayseri'de artan kuduz vakaları üzerine kuduz ile ilgili ayrıntılı bir yazı yayınlamıştır. Bu yazıda kuduz hastalığının ortaya çıkışı, nasıl bulaştığı ve nasıl tedavi edileceği konusunda bilgiler verilmiştir.²⁰⁶

Servet-i Fünun dergisinde yayınlanmış olan Şunn-i Mütenevvia-i Fenniyyede kuduz tedavi yollarından biri olan radyumun nasıl kullanıldığına dair bilgi verilmektedir.²⁰⁷ Hilal-ı Ahmer Gazetesi'nde yayınlamış olan İctima-i Hıfzû's-Sıhha'da kuduz tedavisinde asırlardır kullanılan dağlama yöntemi anlatılmıştır.²⁰⁸ Hamiyet dergisi'nde yayınlanan Kısmi Fenni'de kuduz hastalığı hakkında Pasteur'un bulmuş olduğu kuduz aşısının nasıl yapıldığı ve nasıl uyguladığına dair bilgiler ayrıntılı olarak verilmiştir.²⁰⁹

2.2.1. Kuduz Hastalığına Yönelik Alınan İdari Önlemler

Osmanlı Devleti'nde salgın hastalıklar ile mücadele Dâhiliye ve Sıhhiye Nezaretleri tarafından yürütülmüştür. Nezaretler bünyesinde Sıhhiye Müdüriyet-i

²⁰⁴ Hava Selçuk, "Osmanlı Döneminde Gazetelerin Halkı Bilinçlendirme Yönünde Yaptığı Yayınlar Bağlamında Kuduz", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Kuduz*, Ankara, Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği (BUHASDER) Yayınları, Gece Kitaplığı, 2018, (Tuna Vilayet Gazetesi'nin 20. sayısındaki bu haber 26 Temmuz 1865 (2 Rebiülevvel 1282), s. 200-201

²⁰⁵ Selçuk, a.g.m., 2018, s. 201-204

²⁰⁶ Selçuk, a.g.m., 2018, s. 202

²⁰⁷ Şunn-i Mütenevvia-i Fenniyye, Radyum ve Kuduz İlleti, Servet-i Fünun, 1905, Cilt No: 30, Sayı: 762

²⁰⁸ İctimaî Hıfzû's-Sıhha / Kuduz, Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası, 1920, Cilt: IV, Sayı:4, s. ...

²⁰⁹ Kısm-i Fenni (Kuduz İlleti Hakkında- Doktor Pastör'ün Keşfi ve İcra Eylediği Aşı Ameliyatına Dair), Hamiyet Dergisi, 28 Mayıs 1886, Cilt: I, Sayı: 3, s. 21-23

Umumiyesi ve Karantina İdaresi gibi birimler kurulmuştur. Öte yandan 1914'te Emraz-ı Sâriye ve İstilaiye Nizamnamesi yayınlanmıştır.²¹⁰ Emraz-ı Sâriye ve İstilaiye Nizamnamesinde bulaşıcı hastalıklar konusunda yapılması gerekenleri maddeler halinde verilmiştir. Kuduz ile alakalı birinci ve yirmi yedinci maddelerinde şöyle geçmektedir:

Madde 1: *Kolera, veba, tifo, difteri, çiçek ve kuduz veya kuduz emareleri gösteren bir hayvanın saldırması gibi herhangi bir durum ile karşılaşılırsa hemen en yakın sağlık merkezine, belediyeye, polis merkezine veya jandarma karakoluna bildirilmesi mecburidir. Bu durumda yapılması gerekenler yetkililer tarafından uygulanacaktır.*

Madde 27: *Kuduz olduğu şüphe edilen bir hayvan tarafından ısırılanlar sağlık görevlileri tarafından hemen müşahedeye alınacağı gibi ısırılan hayvan ele geçerse o dahi zabt ve muhafaza edilerek müşahede altında tutulur. Hayvanın kuduz olduğu tespit edildiği an ısırılan şahıs hemen kuduz aşısı yapılan müesseseye sevk edilir. Hasta Dâü'l-kelb Tedavihanesi'ne gönderilerek tedavi altına alınır. Tedavi süreci tamamlanana kadar hasta ya tedavihanede ya da evinde takip edilir. Eğer ki ısırılan hayvan kuduz olmadığı anlaşılırsa ısırılan şahıs serbest bırakılır.²¹¹*

Bulaşıcı hastalıklar ile mücadele için oluşturulan birimlerin görevi salgın hastalıklar ile ilgilenmek, gerektiği durumlarda idari işlemler kullanmaktır. Kuduz hastalığını önleme çalışmaları arasında kuduz şüphesi olan hayvanların itlafı konusunda bazı kararlar alındığı görülmüştür. İdari yönetim bu konuda önlem amaçlı değil zorunlu hallerde kuduz illetine yakalanma riski bulunan ya da kuduz olduğu kesin olan hayvanların itlafına izin veriyordu. İdari makamlar, vermiş oldukları bu kararları vilayet yöneticilerine bildirmiştir.

Osmanlı Devleti'nde idari yönetimler kuduz hastalığını insanlara bulaştırmada ilk sırada bulunan sokak köpeklerinin sayısını azaltmak olmuştur. Kuduz hastalığının artması üzerine merkezi yönetim tarafından kent sokaklarında başıboş gezen köpeklerin toplatılıp itlaf edilmesi için bütün vilayetlere bildiri gönderilmiştir: *Dâü'l-kelb (...) mürur cetvel derecatına nazaran sene-i ahire zarfında mağdurat adedinin teyit ettiği ve*

²¹⁰ Neslihan Bolat Bolaslan, "Birinci Dünya Savaşı'nda 7. Kolordu'da Görülen Salgın Hastalıklar" Ysz., International Social Sciences Studies Journal, 2020, Cilt: VI, Sayı: 63, s. 2374-2383

²¹¹ Ceride-i Adliye, Sene: 4, Sayı: 109, 18 Haziran 1914, s. 3-5

*bunlardan yedi yüz ellisinin asker ve yedi yüz yetmiş beşinin sivil olmak üzere bin beş yüz yirmi beşe baliğ olduğu anlaşılmaktadır. Umumiyet itibariyle taht-ı tedaviye alınan iş bu malumatının gerek Dersaadet'e gerekse taşra için tesbit-i sabıkaya nisbeten gayet mütezayet ve muhal-i vesaireden kat kat fazla miktarda bulunması, köpekleri toplamak hususunda ihtimam edilmemesinden ve ba husus vilayat ve liva-ı müstakileden bazılarında bu hususa hiç itina edilmemesinden ileri geldiğinde şüphe yoktur. Asr-ı hazırda sarf-ı ihmal ve lakaydı yüzünden meldügiyet adedinin tezayidiyle birçok şahsiyetlerin heba olması katiyyen tecviz olunamayacağından ve bahusus bütün Memalik-i Osmaniye için açılmış olan iş bu Dâü'l-kelb müessesesinin bu kadar hastayı kabul ve tedavi edecek bir vaziyette olmadığı gibi şu zamanlarda tavşan bulmak hususunda birçok müşkilata maruz kalındığından bu hale çaresiz olmak üzere başıboş gezen bil umum kellabın toplattırılması ve imhası hususunun Şehremanet-i Aliyesine izbarı ve mülhakatta ve hiç olmazsa vilayat ve liva merkezinde dahi aynı suretle muamele edilmesinin vilayat ve livaya-ı müstakileye ta'mimen tebliği heyet-i teftişeyeden ifade olunarak tebligat-ı lüzum-ü ifa edilmiş olmakla ona göre icra-ı icabı babında.*²¹²

Osmanlı hükümeti tarafından kuduz hastaları için yapılması gerekenleri resmi olarak yerel birimlere bildirilmiştir. Kuduz köpek tarafından ısırılan kişilerin vakit geçirmeden İstanbul'daki Dâü'l-kelb Tedavihanesi'ne gönderilmesi gerektiği konusunda vilayetlere tebliğ edilmiştir. ... Kuduz hayvan tarafından ısırılmış olan eşhasın vakti zayi edilmeyerek bir an evvel Dersaadet'e iğramı umum Mekatıb-ı Askeriye-i Şahane Nezaret-i Celilesi'ne tevarüd ile 27 Mayıs Sene 316 tarihli tezkirede izbar ve keyfiyet-i tamamiyen tebliğ ve iş'ar kılındığından ve bu yolda icap edenlere tebnihat (...) lazıma ifası hususuna müsaade...²¹³

Kuduzun tedavisi olmadığı için virüsün bulaşmadan kişi tedaviye alınması gerekir. Hastalık insan vücuduna yayıldıktan sonra hastanın iyileşme durumu olmaz. Herhangi bir kuduz hayvan tarafından ısırılan kimse tefrih devrini geçirmeden yani en az yirmi gün geçmeden hastanın tedaviye alınması gerekir. Kuduz hastalarının nasıl tedavi edildiğine dair bir belgeye göre: Kuduz illetine müptela olup Mekteb-i Tıbbiye

²¹² DH. EUM.LVZ: 30/101/1, H. 26 Zilhicce 1333 (4 Kasım 1915)

²¹³ DH. MKT: 2366/80/1, H. 1 Rebiuevvel 1318 (29 Haziran 1900)

*Şahane’de tedavi olmak üzere Dersaadet’e gelenlerden (...) vaktini geçirenlerin vücudunda hastalık işaretleri görülmeye başlayanlar için tedaviden kurtarılımaları yoktur...*²¹⁴ Tedaviye geç başlayanların iyileşme durumlarının olmadığı belirtilmiş ve bunun için tedaviye ihtiyaç duyan hastaların biran önce kuduz tedavi merkezine gelmeleri veya getirilmeleri gerekli olduğu bildirilmiştir. Bir başka belge örneğinde, kuduz tedavi merkezi tarafından taşra mülkiye ve belediye tabiplerine kuduz riski altında olan herhangi biri veya birileri derhal Dâü’l-kelb Tedavihanesi’ne gönderilmeleri gerektiği konusu tekrar vurgulanmıştır.²¹⁵

Dâü’l-kelb Tedavihanesi’ne kuduz veya şüphesi olan hastaların gelmeleri için devlet tarafından halka ekonomik destek sağlanmıştır. Hasta ve hasta yakınlarının içinde bulundukları maddi zorluklardan yol masraflarını bireysel olarak karşılayamamaları gibi durumlar tedavi sürecini olumsuz etkilemektedir. Osmanlı yönetimi, ekonomik durumu olmayan hasta ve refakatçilerinin yol masraflarını mahallî belediyelerce karşılanması gerektiği konusunda gerekli yerlere tebliğ göndermiştir. Kosova vilayetinden gelen hastaların yol masraflarının mahallî belediyesi tarafından karşılanması gerektiğini bildiren bir belge örneğinde bunu görmekteyiz: *Kuduz kelb tarafından ısırılıp tedavi için Dersaadet’e iğram olunanlardan ihtiyacı tebyin edenlerin yol masraflarının varidat-ı belediyeden tesviyesi şuray-ı devlet kararı iktizasının olup bunların iğramı için yanlarına terfîk kılınacak sevk memurları mesarîf-ı seferiyesinin dâhile tesviyesine dair bir güne emsal ve nizam mevcut olmamasına nazaran bu uğurda Kosova vilayeti emvalinden sarf edilen altı yüz on kuruşun tahkikat-ı mezkureden mahsubu caiz olamayacağından bunun da varidat-ı belediyeden tesviyesi icab edeceği tabii bulunduğu muhasebe ifadesiyle beyanına ibtidar kılınmıştır.*²¹⁶

Kuduz tedavisi için İstanbul’a gelecek olan hasta ve refakatçilerin masrafları konusunda taviz verilmemeye çalışılmıştır. Kuduz tedavi merkezine gönderilecek kişilerin dönüş masrafları ile birlikte gönderilmesi gerektiği aksi halde hiçbir kişinin kabul edilmeyeceği belediyelere bildirilmiş olan bir belge örneğine rastlamaktayız.²¹⁷ Osmanlı hükümetinin göstermiş bu tutum ile hem maddi durumu olmayan hastaların

²¹⁴ İ.HUS: 4/6/1, H. 2 Rebiulevvel 1310 (24 Eylül 1892)

²¹⁵ DH. MKT: 46/30

²¹⁶ DH. MKT: 2437/114/1, R. 21 Teşrinisani 1316 (4 Aralık 1900)

²¹⁷ DH. UMVM: 142/67/1, H. 25 Muharrem 1335 (21 Kasım 1916)

tedavi etmesi hem de dâhiliye ve sıhhiye nezaretlerinin ekonomik yükünü hafifletmeyi amaçlamıştır.

Bunun dışında İstanbul'da kuduz tedavisi gören hasta yakınlarına da kalacak yer ayarlanmaya çalışılmıştır. Böylelikle İstanbul dışından gelen insanlar için rahat ve güvenli bir yer imkânı sağlanmıştır. Dâü'l-kelb Tedavihane binasının içinde bulunduğu Mektebi Tıbbiye'ye yakın olması sebebiyle Muhacirin Komisyonu Riyaseti'ne ait hastanede geçici olarak bir oda tahsisi istenen bir belge örneği bulunmaktadır: *Muhacirin Komisyonu Riyaset-i Celilesine; Dâü'l-kelb'e düçar olup da la ecele-i tedavisi taşralardan Dersaadet'e getirilen ve Mekteb-i Tıbbiye'ye müracaat etmekte bulunan müsabinin ekseri fakir fukaradan ve yer verecek tedarikinden özür takımından olmalarıyla kendileri saye-i (...) hiffet-i padişahı hüsn-ü suretle tedavi edilmekte ise de mektebin ser (...) hastanede bu gibileri yatırmaya elverişli ve vüsatlı olmasına binaen bunlara bir mahal-i tedariki hakkında bazı (...) Tıbbiye Nezaret-i Behiyesi'ne meb'us tezkire melfufuyla ma'en savb-ı ali-i daverilerine irsal olundu. Malum Ali-i asifanelerde buyrulduğu üzere mesabit-i mezkurenin hüsn-ü terfiye ve tedavileri mültezem olup tabiri kendilerinde yer almamaktan naşi yegâne düçar edilmeleri caiz olmayacağına ve ale-l husus böyle müsabinin idari bil tabii az olarak vürus edenlerin (...) hastahanesi gibi yerlere izamı mümkün ise de mektebe mevkien uzak olmaları cihetiyle her gün tedavi için müracaatında külfet meşakkat olacağına binaen Riyaset Celile-i daverilerinin mekteb-i mezkûr kurbunda(yakınında) (...) hastahanesinde muvakkaten bir oda tahsis ettirilmesi ve ifa ve ebnası hususuna hem ali-i düsturları derkar buyruldu.²¹⁸*

Kuduz veya kuduz şüphesi olan hastaların dâü'l-kelb tedavihanelerine gelmeleri için yapılan çalışmalar dışında hastaların tedaviden sonraki durumlarının takibi için de çalışmalar yürütülmüştür. Kuduz hastaneleri istatistiklerinin tanzimi için bu hastanelerde tedavi gören hastaların tedavi sonrası durumları hakkında bütün vilayetlerden bilgi istenen bir belge örneği bulunmaktadır. Hastaların tedavi gördükten sonraki durumları hakkında herhangi bir bilginin tedavi merkezine bildirilmediği ve biran önce istenilen bilgilerin gönderilmesi hususunda bazı vilayetlere gönderilmiş uyarı mahiyetinde olan bir belge şöyledir: *Da'ü-kelb Tedavihanesi'nin dört aylık istatistikinin tanzimi için mezkûr tedavihaneye müracaat eden hastanın tedavilerinin hitamından iki*

²¹⁸ DH. MKT: 1562/91/1, H. 4 Rebiulevvel 1306 (8 Kasım 1888)

mah (ay) sonraki derece-i akıbetleri ne merkezde olduğuna ebnası lüzumu mahallerine yazılmakta ve bazılarının da cevabı vürud etmekte ise de leffen irsal kılınmasına cedvelde muharrer (...) derece-i afiyetleri hakkında henüz cevap vürud etmemiş. Bir zaman mürur etmiş olduğundan ve salef-i mezkûr istatistikin suret-i mükemmelesi tanzimi için hitam-ı tedaviden velev iki mahtan (aydan) noksan olsa bile katiyen bir mahzuru olmayacağından bunların dahi derece-i akıbetlerinin ebnası umum Mekatıb-ı Askeriye-i Şahane-i Nezaret-i Celilesi'nden alınan tezkirede iş'ar kılınmıştır. Suret-i iş'ara nazaran iktizasında ifasını hemen aliye-i daverileri derkar buyrulmak babında İşkodra vilayet-i celilesine, Kosova vilayet-i aliyesine, Manastır vilayet-i behiyesine, Adana vilayet-i behiyesine, Trabzon vilayet-i aliyesine, Yanya, Selanik, Cezayir, Ankara, Kastamonu, Sivas, Konya vilayetleriyle Biga mutassarıflığına...²¹⁹ Bu durum Sıhhiye Nezareti tarafından sıkı bir takibe alınmıştır. Hatta sadece Konya vilayetinden tedavi gören hastaların akıbeti hakkında bilgi gelmesi ve diğer vilayetlerden herhangi bir bilginin gelmemesi üzerine merkezi yönetim tekrar gerekli yerlere tebligatta bulunduğunu gösteren benzer bir belge örneğine daha rastlamaktayız.²²⁰

Tedavi süreci başarıyla sonuçlanmış olan hastalar memleketlerine gönderilmiş olsalar bile sağlık durumları devlet tarafından büyük bir titizlikle takip edildiği tespit edilmiştir. Beyrut'tan İstanbul Dâü'l-kelb Tedavihanesi'ne gelip tedavi gördükten sonra memleketlerine gönderilen hastaların iyileşme süreçlerinin izlenilmesi ve iyileşme derecelerinin bildirilmesi istenen iki belge örneğine rastlamaktayız. İlki Faris, Nihat ve Halil adında üç kişinin tedavi edildikten sonraki iyileşme durumlarını bildiren bir belge şöyledir: *Kuduz kelb tarafından ısırılmış olduğundan dolayı beray-ı tedavi vilayet-i alilerinde ba tahrirat görülmüş olan (...) Faris, Nihat ve Halil bin Bayram nam şahısların tedavileri son bulup iade edilmiş olduklarını bahisle kırk gün sonraki derece-i akıbetlerinin Mekteb-i Ebnası Umum Mekatıb-ı Askeriye-i Şahane Nezaret-i celilesine ba tezkir bildirilmiş olmakla icra-ı icabı babında. (Beyrut Vilayet-i Alisine).*²²¹ Diğer belgede de Kerem ve Kumur namında iki şahsın tedavi süresi bittikten kırk gün sonraki durumlarını kuduz tedavi merkezine bildirdiğini gösteren belge örneğidir. *Kuduz kelb tarafından ısırılmaktan dolayı celalazade bir ferdin tahrirat-ı Ali-i vilayet penahileriyle*

²¹⁹ DH. MKT: 2502/97/1, H. 7 Rebiulevvel 1319 (24 Haziran 1901)

²²⁰ DH. MKT: 2516/104/1, H. 14 Rebiulahir 1319 (31 Temmuz 1901)

²²¹ ZB: 407/25/1, R. 29 Nisan 1318 (12 Mayıs 1902)

Dare-i Zabtiyeye ve buradan Amel-i Mekamet-i Askeriye (...) Nezaret-i cebele'sine(?) gönderilip medar-ı ataletleri icra olunan Kerem ve Kumur nam tarafların kırk gün sonraki derece-i ebnası nezaret-i müşar-ı ileyhaden irşad olunan icra-ı ebnasının. (Beyrut Vilayet-i Alisine).²²²

Kuduz tedavisi için İşkodra'dan Daü'lkelb Tedavihanesi'ne gelip burada tedavi gördükten sonra memleketine gönderilen İsmail adlı çocuğun kırk gün sonraki sağlık durumunun bildirilmesi istenilen bir başka belge örneği daha bulunmaktadır. Şöyle ki: *Kuduz kelb tarafından ısırılmaktan dolayı beray-ı tedavi tahrirat-ı aliye vaverileriyle gönderilmiş ve tedavisi hitam(son) bularak iade edilmiş olan ismail nam çocuğun ve kırık gün sonra derece-i akıbet-i ebnası umum mekatıb-ı askeriye-i şahane nezaret-i celilesine ba tezkire iş'ar buyrulmuş olmakla icra-ı icaba hususuna vesaire-i...(İşkodra Vilayet-i Celilesine).²²³*

Tedavi sırasında tedavilerini yarıda bırakıp kaçan hastalar için de gerekli çalışmalar uygulamıştır. Kuduz tedavisi için getirilen hastalar tedavilerini yarıda bırakıp hastaneden kaçanlar bulunarak tedavilerine devam ettirilmiştir. Tedaviden kaçan hastalara yönelik bilgiler arşiv belgelerinde yer almaktadır: *Kelb-i akur tarafından ledğ olunup beray-ı tebliğ-i tedavihaneye izam olunan orta köyde yeni mahallede mukim yirmi yaşında (...) veled-i tayfunun esnay-ı tedavide hastaneden firar etmiş olduğundan merkumun bulundurulurak la ecl-i tedavi zikr olunan tedavihaneye izamı ve cevabında (...) Ali-i desturlarına ezbarı tedavihane-i mezkûr müdüriyetinden ifade kılınmış olmakla bervech muharrer-i muktezasının ifa ve ebna buyrulması babında emr-u ferman hazreti men lehül emrindir.²²⁴ Kuduz kelb tarafından ısırılmış olmasından dolayı tedavihaneye ilk günü gelip bir daha gelmediği naşıyla (...) ibraz buyrulan yolda arabacısı İsmail bin Osman buldurularak Dâü'l-kelb Tedavihanesi'ne irsal ve teslim edildiği bilhusus İstanbul yol müdürlüğüne ifade kılınmış olmasına.²²⁵ Bu belgeler ışığında Osmanlı Devleti'nin kuduz tedavisine yönelik yapmış olduğu çalışmalarını gayet dikkatli ve intizamlı yürüttüğünü gösteriyor.*

²²² ZB: 407/29/1, R. 6 Ağustos 1318 (19 Ağustos 1902)

²²³ ZB: 433/16/1, R. 25 Teşrinievvel 1317 (7 Kasım 1901)

²²⁴ ZB: 41/2/1, R. 15 Teşrinievvel 1323 (28 Ekim 1907)

²²⁵ ZB: 347111/1, R. 25 Temmuz 1323 (7 Ağustos 1907)

Ayrıca tedavi sırasında kaçan ya da parası ödenmeyen hasta ve yakınlarına idari cezalar verilmiştir: *Dâü'l-kelb Tedavihanesi'nin hali hazır taşradan gönderilmekte olan hastaların kafesini istiyab edecek derecede olmasına mani pek fakir olanlar mevcut yataklar listesinde alıkonularak diğerlerine kendi tedarik edecekleri mahallerde ikametle her gün muntazam tedavihaneye müracaat etmek üzere ruhsat verilmekte ise de bunlardan bazıları cehaletle tedaviyi ikmal etmeksizin firar etmekte (...) derdestlerine çalışılmakta ise de bu hal vakte (...) beraber hastaların tedaviden mahrumiyetini intaç eylemekte olduğundan badezin gönderilecek hastalarının firar etmeyeceklerine dair mahalleri zabıtlarınca kefaletle rabt edilmeleri lüzumu tabye mülkiye ve sıhhiye umumiye riyasetinin eşgarine itafen ve (...) tebliğ olunur.*²²⁶ Bazı hastalar tedavilerini yarım bırakıp kaçmaları ile hem kendi sağlığını hem de halk sağlığını tehdit etmelerinden dolayı bu tarz uygulamalar yapılmıştır. Tedaviye muhtaç olan başka hastaların yerini alarak onların iyileşme durumlarına engel oldukları için de bu uygulamaya gidilmiştir.

2.2.2. Kuduz Hayvanlarına Karşı Alınan Önlemler

Osmanlı Devleti'nde kuduz için gerekli tedavi ve önlemlerin uygulanması kadar kuduz veya kuduz şüphesi taşıyan hayvanlara yönelik önlemler de alınmıştır. Bu önlemler arasında kuduz olan hayvanların itlaf edilmesi, hasta olan hayvan cesetlerine gerekli olan tetkiklerin yapılması için laboratuvarlara götürülüp incelemelerde bulunulması ve hasta şüphesi olan hayvanların karantinaya alınması gibi çalışmalar uygulanmıştır. Hatta bunun için İstanbul'da itlaf ekipleri oluşturulmuştur.²²⁷ İtlaf ekipleri kuduz hastalığı ile olan mücadelede etkin bir role sahip olmuştur. Bu ekiplere hasta veya hasta şüphesi olan hayvanları toplama görevi verilmiştir.

Kuduz vakalarının görüldüğü bölgelerde araştırma yapılarak kuduz olan hayvanlar belirlenip itlaf edilirken kuduz şüphesi olan hayvanlar da karantinaya alınmıştır. Kuduz vakalarının görüldüğü bölgelerde yaşayanlar hastalığın bulaşma riski karşısında korkuya kapılarak Osmanlı yönetimine bu bölgelerde barınan sokak köpeklerinin toplatılıp itlaf edilmesi veya başka yerlere gönderilmesi gibi taleplerde bulunmuştur. Ancak yetkililer hasta olmayan hayvanların itlaf edilmesinin caiz

²²⁶ DH. MB. HPS. M: 2/35 H. 14 Şevval 1329 (8 Ekim 1911)

²²⁷ Yıldırım, a.g.m., 1985, s. 1333

olmadığının sadece kuduz köpeklerin itlaf edilmesi gerektiğini aynı zamanda hasta belirtisi taşıyanlarının da yerleşim yerlerinden uzaklaştırılmasının daha uygun olduğu belirtmiştir. Ayrıca sokaklardaki bütün köpeklerin uzaklaştırılması mahallelerin güvenliği açısından uygun görülmemiştir.²²⁸

Kuduz belirtisi gösteren köpeklerin itlaf edilmesi gerektiği ve bu konuda Dâhiliye Nezareti tarafından bütün vilayetlere haber gönderilmişti: *Ba İrade-i Seniye-i Hazreti Padişahı bin 303 senesinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane dâhilinde te'sis ve küşad olunan Dâü'l-kelb Tedavihanesi'nde sene-i mezkureden bin 314 senesi şubâtı nihayetinde tedavi edilen marazanın (hastaların) adetlerini mübin-i zikr olunan Dâü'l-kelb Tedavihanesi tanzim ve ita kılınan istatistik cetveli irsaliyle mükerreren yazıldığı vecihle kuduzluğu bil muayene tahkik edilen hayvanatın derhal itlafı ve ısırılan eşhasın da vakti der zamanıyla Mekteb-i Mezkureye sevk ve lüzumunun takiben tebliği umum Mekteb-i Askeriye-i Şahane Nezaret-i Celilesi'nden alınan 27 Temmuz Sene 315 tarihi ve iki yüz otuz iki numaralı tezkirede iş'ar ve mezkûr istatistik cetvelinde bir sureti leffen tesyar kılınmış ve keyfiyet-i umum-u vilayat ve livay-ı gayr-ı mülhakaya tebliğ edilmiş olduğundan orada da ona göre iktizasına, ifasına. (Umum Vilayat-ı Şahane ve Livaya-ı Gayr-ı Mülhakaya).*²²⁹

Kuduz insanlara sadece köpeklerden değil kurt, tilki veya köpek gibi yırtıcı hayvanlar tarafından ısırılmış evcil hayvanlardan da (koyun, keçi, inek, at vs.) dolaylı olarak bulaşabilen bir hastalıktır. Bu konuda tehlike teşkil eden evcil hayvanlar için gerekli önlemler alınmıştır. Mesela, Çatalca'da ikamet eden Yorgi Girya namında birisine ait olan koyunlarından üçü kudurmuş bir köpek tarafından ısırılması sonucu yetkililer hemen harekete geçmiştir. Yetkililer kuduz köpek tarafından ısırılan bu hayvanları keserek derileriyle birlikte derin bir kuyuya gömdükleri ve o kudurmuş köpeği de öldürdüklerini yetkili mercilere bildirildiğine dair bir belge bulunmaktadır: *Kudurmuş bir köpek Yorgi Girya'nın koyunlarından üç re'sini ısırarak cerimedat ettiği zabıta-i mahalleden (...) bildirilmesi üzerine mezkûr koyunlar zi ettirilerek derince bir kuyuya derileriyle beraber gömdürüldüğü ve kuduz kelbin dahi bulundurularak itlafı ve şehir-i mezkûr daha sair hayvanata tasallut etmiş ise bil tahkik miktarına telgrafla*

²²⁸ Kumaş, a.g.m., 2018, s. 156

²²⁹ DH. MKT: 2248/59/1, H. 13 Cemaziyelevvel 1317 (19 Eylül 1899)

*bildirilmesi ve kaymakamlığa yazıldığına dair Çatalca mutassarıflığından tevarrüd eden tahrirat-ı malumat olmak üzere leffen su-i aliyesine tesyar kılınmağın olbabda.*²³⁰

Ayrıca bu olay sonucu kuduzun başka hayvanlara sirayet edip etmediği konusunda idari birimler tarafından gereken incelemelerin yapılması da istenmiştir.

Cebele'ye tabi Amyun karyesinde dört çocuğu ısırın kuduz köpek itlaf edilmiş ve bu köpeğin beyninden bir parça alınıp Bakteriyoloji Laboratuvarı'na göndererek incelemelerde bulunulmuştur. Kuduz köpek tarafından ısırılan dört çocuk da hemen Dâü'l-kelb Tedavihanesi'ne sevk edilmiştir. Elimize geçen bu belge örneğinde şöyle geçmektedir: *Cebele'ye tabi amyun karyesinde dört kadar çocuğu ısırması üzerine ahali tarafından bila perva derhal itlaf edilen bir kudurmuş köpeğin (...) dimağından bir parçasının irsali mukarrer ise de malumların Dâü'l-kelb Ameliyathanesi'ne iğramlarına velileri tarafından katiyyen muvafakat edilmemekte bulunduğuna arz ile isti'dat-ı muameleye arz ederim.*²³¹

Limni sancağı mülhakatında kuduz köpeklerin ısırıldığı hayvanatın telef olmakta olduğu bildirilmesi üzerine hastalığın önlenmesi için o mahalde bulunan şüpheli köpekler hakkında gerekenlerin yapılması istenildiğine ve yetkililerce çalışmaların başlatıldığına dair bilgi veren bir belgenin örneğine rastlamaktayız.²³² Yine Galata'da Ekmekçi başı Agop Ağa'nın hanında bargir sürücüsü Muhsin'in bargirinde kuduz olan hayvanın telef olması üzerine hasta hayvanın içinde olduğu ahırın yakıldığı ve içindeki hayvanların da karantina altına alındığı bildirilmiştir. *Galata'da Ekmekçibaşı Agop Ağa'nın hanında mukim bargir sürüsü Muhsin namında birinin bargirinde geçen cumartesi günü Dâü'l-kelb denilen illet-i müthişeye delalet eden bazı alaim-i vukua Kasımpaşa civarında Kâin Bedrettin Mahallesi imamı tarafından bilmüşahede ihbar olunması üzerine baytar müfettişi ile belediye ve livası memurları tarafından evvelce vürudla sabah icra kılınan tahribat neticesinde mezkûr hayvanın telef olunup derisinin on kıymetinde Sağırcı Mehmet Ağa'ya satılmış olduğu anlaşılmasına mebni me'muriyeti mu'ma ileyhim derhal mahal-ı mezkûreye giderek deniz kenarında gördükleri laşenin baytar müfettişi tarafından muayenesinde illet-i mezkûre sabit ve mütehakkik olmasıyla hemen derisi zabt olunarak laşe ile beraber merkeze ilga ettirilmesi ve hayvanın telef*

²³⁰ DH. MKT: 1629/96/1, H 20 Şevval 1306 (19 Haziran 1889)

²³¹ DH. MKT: 893/43/1, H. 17 Recep 1322 (27 Eylül 1904)

²³² DH. MKT: 59/44/1 28 Zilhicce 1310 (13 Temmuz 1893)

olduğu ahır taht-ı muhafazaya alınarak hastalığın men'i sirayetine ait tedabirden olmak üzere ahır da buradan samanlıklar baktırılmış olduğu gibi sürücülerin eşya ve elbisesi gayetle kaynar sularla yıkattırılarak üzerine mevcut gübre (...) vesaire tenzifat (...) temsilen açıkların denize döktürülmüş ve ahır derununda sürücü ve araba bargiri olarak mevcut olan dokuz re'si bargir ile bir merkep ve altı süvarinin nişane-i zat mersut olan şahsa (...) feri köyünde ayrı bir ahır derununda kırk beş gün karantina altına alınmak ve bu sürü ineklerin sütleri müddet-i mezkure tarafından hiç bir tarafa sattırılmamak ve hayvanın telef olduğu ahırın hadimiyle keser ise ledel kethüda ihrak edilmek üzere teşbisat-ı lazımeye ibtidar olduğu altıncı daire belediye ser müfettişliğinden bildirilmiş olmakla malumat olmak üzere arz-ı beyan keyfiyete (...) olunduğu olbabda emru ferman hazreti men lehül emrindir.²³³

Osmanlı halkı bu konuda her zaman gereken hassasiyeti göstermemiştir. Kimi zaman kuduz olduğu tespit edilen hayvanlara dokunulmamıştır. Bu hayvanların itlafı lazım gelirken etrafa dağılmaları söz konusu oluyor ve bu durum halk arasında dikkate alınmıyordu. Bu konuya değinen bir belge şu şekildedir: *Vilayat-ı şahanenin bazılarında kuduz kelb ve hayvanat-ı sair tarafından ledğ edilip de li ecl-i tedavi sevk ve olunanlar eşhas-ı sair-i müddetten beri yıktıklarını mütevaliben ve kesretle vürud etmekte olması calib-i nazar-ı dikkat görülmekle icra edilen tahkikat neticesinde herhangi bir vilayet veya liva dâhilinde alaim-i (...) izhar eden kellab vesairenin hemen tesmimen veya ahır bir suretle itlafı lazım gelirken bu cihete asla ehemmiyet verilmemesi cihetiyle kuduz bir kelbten meldüğ diğer kellaba dağılmaları yüzünden ileri geldiği anlaşılmış ve bu yolda gösterilen lakaydı ve ihmal hazine-i celilece mesaruf-ı kesire ihtiyarını istilzam eylediği gibi suret-i umumiye-i ahalice ne derecelerde teessirat ve (...) badi olduğu vareste-i kayd ve ittiyad bulunmuş olduğundan nev-i beni beşerin muhafazay-ı sıhhat ve selameti bir veya bin kelbin hayatından nispet kabul etmeyecek derecede kıymettar olduğu aşikâr olmakla her kelb veya kedi suret-i adiyede olsun ukur bir hayvan ile münazaada bile bulunmuş olsa hemen cümlesinin itlafı lazım gelip şu surette tatbik ve icrası halinde de sıhhat ve selamet-i ahalinin kemahı hıfz-u muhafaza edilmiş olacağından bahisle şu lazıme-i mühimme-i sıhhiyenin icrası zimmında takiben tebligat-ı ifası daimel kelb-i tedavi nemanesi müdür ve malumatından verilen*

²³³ DH. MKT: 1586/84/1, H. 20 Cemaziyelevvel 1306 (22 Ocak 1889)

mezkurede ifade ve tezkar olunmaktan naşı ukur-u kelb vesair hayvanatın vasıta-i sirayet intikal maraz olmaları tehlikesine mahal kalmamak ve bu yüzden sıhhat-ı umumiyece tevelliüd edebilecek muhaf-ı yerin önü alınmak üzere kuduz hayvanat ile teması ve münasebeti sabit olan bu misüllü hayvanların araz ve meşkûke izhar etmeseler dahi suret-i münasip ile itlaf edilmeleri esbabının istikbali lüzumda Savb-ı ali daveranelerine izbarı bilhavale Meclis-i Muarîf-i Tıbbiye'den ilam ve ifade kılınmış olmakla olvecihle ifa-ı muktezası babında emr-u ferman hazreti men lehül emrindir.²³⁴

Halk sağlığını tehdit eden buna benzer ciddi durumlar karşısında hükümet devreye girerek gereken tedbirleri almak zorunda kalmıştır. Ancak görev sırasında bazı olumsuz durumlar da yaşanmış ve bunların önüne geçmek için de idari işlemler uygulanmıştır.

Hayvanlara yönelik alınan bu tür önlemler dışında bulaşıcı hayvan hastalıklarını idari birimlere kasten haber vermeyenler hakkında da cezai işlem kararları verilmiştir. Bu kişiler için de verilen kararların birer örneği belediyelere gönderilmiştir.²³⁵

Maltepe Belediyesi'nde kuduz vakaları ile ilgili verilen kararlara aykırı hareket edildiği ve bunların cezalandırılması için Emraz-ı Sâriye Nizamnamesi'ne bildirildiğini gösteren bir belge örneğine göre: *Maltepe Karyesi Hükümet-i tababetinden alınan raporlarda mahalle belediyesinin taharet ve nezafete adem-i riayeti ve bu babdaki tahriri ve şifahi müracaat-ı mükerrerin es'af edilmemesi ve bilhassa kuduz kelblerin teksiri hasebiyle kelblerin itlaflı ve ısırılmış eşhasın vakti zamanıyla Dâü'l-kelb Tedavihanesi'ne sevkleri hakkındaki rapor ve müracaatların is'af edilmediği bildirilmiş ve (...) vilayet-i penahide bunların def'i ve ref'i esbabının istikmali ve müsebbibinin bil tahkik düçar-ı maharat edilmesi hakkında müracaat-ı tahriride bulunularak İstanbul vilayetinden dahi icraya sevk edilmiş ve başkaca vilayet-i mezkur merkez-i tıbbiye Sadık Bey beray-ı tahkikat ve icraat-ı maliyete karyesine iğram edilmiş olduğu İstanbul vilayeti sıhhiye müdüriyetinden varid olan fi 6 Mayıs sene 331 tarihli ve yüz kırk altı numaralı mezkurede bildirilmiş ve emraz-ı sariye nizamnamesine muhalif harekette bulunanların tecrübeleri hususunda icab edenlere emr ve irade buyrulması hususunun savb-ı sami-i cenab-ı nezaret penahilerine arz ve izbarı heyet-i teftişeden ifade kılınmış*

²³⁴ ZB: 41/23/1, R. 29 Şubat 1323 (22 Şubat 1908)

²³⁵ DH. MUİ: 114/6/2, H. 11 Recep 1328 (19 Temmuz 1910)

olmakla bervech maruz-u ifa-ı muktezası hususuna müsaade-i celile-i nezaretpenahileri (...) buyrulmak babında emr-u ferman hazreti menlehül emrindir.²³⁶

Osmanlı Devleti'nde kuduz hastası ve kuduz şüphesi olan hayvanlara yönelik kanun haline getirilmiş tedbirler alınmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu konuda yayınladığı *Hayvan Sağlık Zaptiyesi Nizamnamesinde*²³⁷ kuduz hayvanlar ile ilgili bazı maddeler bulunmaktadır. Bu maddeler şunlardır:

Madde 237: Kuduz musab olan veyahud kuduzdan şüpheli bulunan bir hayvanın telef olduğu veyahut itlaf edildiği mahal ile musab ve şüpheli hayvanlar tarafından temas suretiyle telvis eden zemin, duvar veyahut o mahalde mevcut bilcümle eşya ve teçhizat gereç ile mahaller dezenfeksiyona tabi tutulur.

Madde 238: Kuduz musab veya kuduzdan şüpheli kılbelere veya kedilere tatbik edilen ağızlık, yolar, tasma gibi teçhizat ibrak olunur. Veyahut teçhizatın cins ve mahiyetine göre dezenfeksiyona tabi tutulur. Kuduza musab veyahut kuduzdan şüpheli köpeklerin meskenleri kıymetsiz ve ali elade tahtadan, samandan veyahut buna mümesil maddeden imal edilmişse ihrak olunur.

Madde 239: Hastalık zuhur eden mahalden çıkarılan gübreler veyahut saman veya otları gömülmek suretiyle imha edilir.

Madde 240: Hastalığın hüküm sürdüğü mahallerdeki hasta veya hastalık şüphesi taşıyanlara tahsis edilmiş olan mevkiler, yollar veya meskenler hastalığın devam ettiği müddetçe her sekiz günde bir dezenfekte edilir.

Madde 241: Hasta veya şüpheliler istiğmal edilen her türlü alet, adavet ve teçhizat mahalden çıkarılmadan evvel tethirat ve dezenfeksiyona tabi tutulur.

Madde 242: Hastalığa musab veya hastalıktan şüpheli kimseleri kafesleri gibi meskenleri veya temas ettikleri bil umum alet ve eşya tethirat ve dezenfeksiyona tabidir.

Madde 243: Hastaların veya hastalıktan şüphelilerin bilhassa efrazatı veya zich(?) edilenlerin veya telef olanların kanları veya sair mevadi ile thus(?) eden mahallerin eşyanın tethir ve dezenfeksiyona tabi tutulması lüzumdur.

²³⁶ DH. UMVM: 96/1, H. 17 Recep 1333 (31 Mayıs 1915)

²³⁷ **Hayvan Sağlık Zaptiyesi Nizamnamesi**, Umuru Tıbbiye-i Müdüriyeti Umumiyesi, Ankara Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, 1928, s. 143-145

Tabiatına göre ihrakı mümkün olmayan mevad ile zemin toprak ise kazılmak suretiyle zeminin üst tabakasından alınacak toprak harice nakl ve nesf miktarı kireç ile karıştırılmak suretiyle izale mazareti temin edilir.

Madde 244: *Mubas veya hastalıktan şüpheli duvar tarafından istigmal edilen banyolar veya yüzme havuzlarının içindeki su akıtılmadan 24 saat evvel keşif kireç koymağı ile muameleye Tabi tutulur.*

2.3. Kuduz Hastalığı ve Osmanlı Sosyal Hayatı

Kuduz hastalığı yabani ve evcil hayvanların (kedi, köpek, kurt, tilki vs.) teması sonucu bulaşan ve yayılan bir hastalıktır. Kentsel ve kırsal bölgelerde kuduz hastalığı görülme oranı değişmektedir. Bu hastalığın bulaşmasında ve artmasında farklı etkenlerin de rolü olmuştur. Kuduz hastalığının mevsimsel, yaş, meslek, cinsiyet ve yaranın mahiyetine göre sosyal ve fiziksel gibi etkenler de rol almıştır.

2.3.1. Mevsimsel Durum

İnsanların ve hayvanların ortalıkta çok görüldüğü ve gezdiği sıcak aylarda kuduz vakaları sık görülmüştür. Sıcak mevsimlerde hayvanların saldırma oranları da artar. İnsanlar sıcak aylarda vakitlerinin çoğunu dışarıda ve açık havada geçirdikleri için sokak hayvanlarının saldırılarına maruz kalırlar. Sıcak aylarda kuduz vakalarına soğuk aylara göre daha çok rastlanmasına sebep olmuştur. Öte yandan insanlar sıcak havalarda daha ince giyindikleri için hayvan ısırığının etkisi daha fazla olur ve ciddi yaralanmalar meydana gelir. Bu da kuduzun bulaşma riskini artırır. Osman Macid, *Sıcak zamanlarda bu maraz şiddetle icraatını hükmeder*. Paris'te Pasteur müessesesine gelen vakaların istatistiğine göre yirmi altı senenin haziran, temmuz ve ağustos aylarında vaka sayıları %4 ila %30 artmıştır.²³⁸

²³⁸ Osman Macid, *a.g.e.*, s. 96

Tablo 2.4. Pasteur Enstitüsü'ne Ait 5 Yıllık Kuduz Vakaların Aylara Göre Dağılımı²³⁹

Ay	Vaka Sayısı
Mart	314
Nisan	367
Mayıs	450
Haziran	502
Temmuz	580
Ağustos	537
Eylül	455
Ekim	438
Kasım	303
Aralık	396
Ocak	309
Şubat	310

2.3.2. Meslek Durumu

Kuduz vakalarının hangi meslek gurubunda daha sık görüldüğüne bakıldığında; çobanlık, hamallık, avcılık ve bekçilik gibi mesleklerde daha fazla rastlanmaktadır. Genellikle dışarıda çalışan bu insanlar başta köpek, kurt, tilki gibi hayvanların saldırılarına diğer insanlara göre daha fazla maruz kalmaktadır. Hayvanların bu insanlarla birebir temasları (ısıрма, tırmalama ve yalama) olduğu için bu mesleklerde kuduzun bulaşma riski artırıyor.²⁴⁰ Dâü'l-kelb Tedavihanesinde Asakir-i Şahane efradındanda kuduz tedavisi dördükleri tespit edilmiştir. Burada 1887-1898 yılları arasında tedavi gören 300 hastadan, 267 kişinin Asakir-i Şahane efradından, 12 kişinin jandarmadan ve 11 kişinin de Asakir-i Şahane zabıtasından olduğu kayıtlara geçmiştir.²⁴¹

²³⁹ Osman Macid, *a.g.e.* s. 96

²⁴⁰ Palavan, *a.g.e.*, s. 15

²⁴¹ Zeros Paşa, "Müessesat-ı Nafia-ı Hazreti Padişahiden Dâü'l-kelb, Ameliyathanesi", (Y. EE. D: 00340), s. 4

2.3.3. Yaş Durumu

Sokaklarda bulunan her yaşta insan köpek saldırılarına maruz kalarak kuduz olma riski görülebilir. Özellikle çocukların sokaklarda daha fazla oyun oynama durumu göz önüne alındığında çocukların sokak köpeklerinin saldırılarına daha sık uğramaları kaçınılmazdır. İbrahim Temo, ısırılanların dörtte birinden fazlası 5 ile 15 yaş arası çocuklar olduğunu bildirmiştir.²⁴² Kuduz hastalığına karşı en az dayanıklı olan yaş aralığı 50 yaş ve üzeridir. Daha sonra 15 yaş ve altı çocuklarda kuduz vakaları daha sık görülmüştür. Orta yaşlılara göre yaşlılarda kuduz olma riski 6, çocuklarda ise 3 kat daha fazladır.²⁴³ Çocukların daha fazla ısırılmalarına rağmen yaşlılara göre daha az kuduz oldukları tespit edilmiştir.²⁴⁴ Yaş gruplarının kuduz hastalığının bulaşma riskini etkilemiştir.

Tablo 2.5. 1887-1898 Dâü'l-kelb Tedavihanesi'nde Tedavi Gören Hastaların Yaş Aralıkları²⁴⁵

Yaş Aralıkları	Hasta Sayısı
10 yaş altı	514
10-20 yaş arası	654
20 yaş üstü	1353

2.3.4. Cinsiyet Durumu

Kuduz hayvanlar tarafından erkekler kadınlara oranla daha sık saldırıya uğradıkları görülür. Bu da erkeklerde kuduz vaka oranların daha fazla olmasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'nin sosyal hayatında erkekler kadınlara göre vakitlerini daha çok dışarıda geçirdikleri ve yine erkeklerin yapabildikleri bazı mesleklerden dolayı (avcı, çoban, hamallık, bekçi) erkekler köpek ve diğer yırtıcı hayvanların saldırısına daha sık uğramıştır. Bu da erkelerde kadınlara oranla daha fazla kuduz vakası görülmüştür. Zoeros Paşa tarafında 1900 yılına ait yapılan istatistik cetvelinde kuduz

²⁴² Cihan Özgün, "Bir Jön Türk'ün Kuduzla İmtihani: Kuduz Hastalığı Üzerine Varaka-i İmtihaniyye", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Kuduz*, Ankara, Bulaşıcı Hastalıklar Derneği (BUHASDER) Yayınlar, Gece Kitaplığı, 2018, s. 238-239

²⁴³ Palavan, *a.g.e.*, s. 15

²⁴⁴ Özgün, *a.g.m.*, 2018, s. 239

²⁴⁵ Zoeros Paşa, "Müessesat-ı Nafia-ı Hazreti Padişahiden Dâü'l-kelb, Ameliyathanesi", (Y. EE. D: 00340) s. 6

hastalığa yakalananların %84'ü erkek %16'sı da kadındır.²⁴⁶ 1905 ile 1906 yılları arasında bir yıllık bir istatistik cetveline göre Dâü'l-kelb Tedavihanesi'nde kuduz tedavisi gören 758 hastadan 729'u erkek, 128'i ise kadın hastadan oluşmaktaydı.²⁴⁷ Kuduz hastalığının kadınlara bulaşmasını engelleyen bir diğer özellik o dönemki Osmanlı kadınlarının kılık ve kıyafetleridir. Kadınların uzun ve geniş elbise giymeleri hayvan ısırıklarına karşı onları daha iyi muhafaza etmiştir.²⁴⁸ Kadınlar herhangi bir köpek saldırısı sırasında bu uzun ve geniş elbiseler sayesinde hayvan ısırığının vücuda teması engellenebiliyor ve ciddi anlamda yaralanmaları azaltabilmıştır. Az da olsa kadınlarda kuduz olma riskini erkeklere oranla düşürmüştür.

2.3.5. Yaranın (Isırığın) Yeri ve Mahiyeti

Kuduzun bulaşmasında ısırık yerinin çok büyük önemi vardır. En tehlikeli yaralar baş ve yüzdeki ısırıklardır. Daha sonra el ve kol, ayak ve gövdede oluşan ısırıklar gelmektedir. Milletler Cemiyetinin raporunda baş ve yüz ısırıkları kol ve el ısırıklarından 8 kat, kol ve el ısırıkları da ayak ve gövde ısırıklarında 1,5 ve 2,5 kat daha tehlikelidir. Kuduz hastalığına yakalanmada ısırıkların sayısı, büyüklüğü ve derinliği, elbise üstünden veya çıplak deriden yapılan ısırıkların mahiyetine göre hastalığın bulaşmasını etkilemektedir. Derin yaralarda birçok sinirler ve kaslar tahrip olur ve hastalığın bulaşması daha kolay olur.²⁴⁹ Yaranın yeri ve niteliği ile hastalığın bulaşma riski doğru orantılıdır.

2.4. Kuduz Hastalığı ve Osmanlı Ekonomisi

Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda özellikle II. Abdülhamid döneminde kuduz hastalığı dâhil birçok salgın hastalık ile mücadele etmiştir. Bu dönemde salgın hastalıklar ile olan mücadelede hastane ve laboratuvarların açılması, aşı üretimi, karantina uygulaması gibi koruyucu sağlık çalışmaları sırasında ortaya çıkan masraflar ülkeyi ekonomik yönden sıkıntıya uğratmıştır. Osmanlı Devleti'nde bu hastalıkların tedavisinin nasıl uygulanacağını yanı sıra masrafların nasıl karşılanacağı da sorun haline gelmiştir.²⁵⁰

²⁴⁶ Özgün, a.g.m., 2018, s. 239

²⁴⁷ Osman Macid, *a.g.e.*, s. 154

²⁴⁸ Palavan, *a.g.e.*, s. 14

²⁴⁹ Palavan, *a.g.e.*, s. 15-16

²⁵⁰ Keleş, a.g.m., 2018, s. 141

Belli zaman aralıklarında baş gösteren kuduz vakaları ülke ekonomisini zarara uğratmıştır. Kuduz olan ve kuduz şüphesi taşıyan hayvanların (koyun, sığır) telef edilmesi ve o hayvanların karantinaya alınması gibi durumlarda hem vakaların görüldüğü bölgelerin hem de ülke ekonomisini bir süreliğine durdurmuştur.

Elimize geçen bir belge örneğinde Hadım köyünde kurt tarafından ısırılan hayvanlar kesilmiş ve etlerinden sucuk imal edilmiştir. İmal edilen bu sucuklar halka ulaşılmadan Baytar Kol Ağası Hakkı Efendi tarafından kurdun kuduz olduğu tespit edilerek hemen imha edilmiştir. Ayrıca yetkililer tarafından ısırılan hayvanlar hakkında gerekli sıhhi tedbirlerin alındığı ve orada bulunan diğer hayvanlar da karantina altına alındığı belirtilmiştir. Aynı belgede Terkos kasabasında birkaç kişi Dersaadet'e ot götürürken gece yarısı Taşlıbayır mahallesinde arabacılar kurt saldırısına uğradıkları, öküzlerden birinin kurt tarafından ısırıldığı ve öküz sahibi hayvanı köye götürdüğü bildirilmiştir. Bu olayın yetkililere haber verilmesi üzerine o köyde bulunan hayvanlar ile öküzün bulunduğu ahır karantinaya alındığı belirtilmiştir.²⁵¹ Bu hayvanların bir süreliğine karantinaya alınması hayvan sahiplerini ekonomik yönden zarara uğratmıştır.

Kırkkilise kasabasına bağlı Asılbeyli köyünde kuduz bir köpeğin saldırısına uğrayan sığırların telef edildiği, bu mahalde kuduz riski taşıyan diğer bütün hayvanlar takibe alınarak bir süreliğine karantina altına alındığını bildiren belgede şöyle geçmektedir: *Kırkkilise kasabasına iki saat mesafesi olan Asılbeyli karyesinde zuhur eden bir kuduz kelbin kara sağır hayvanatına karışıp illetin bunlardan sekşiz on re'sine sirayet eylediği haber alınması üzerine mahalle-i me'mur ve baytar iğramıyla kuduz illeti bulunan hayvanatın hemen itlaf edilerek derileriyle kefer (kazılan) edilen kuyulara defnedildiği ve ahırlarının da kireç ile badana ve tedbir ettirildiği kırk kelb mutassarıflığına bildirilmiş olmakla ve bu gibi ahvalde hayvanat eshabınca daima takibat icra ettirilmesi cevaben mezkûr (...) ve re'sen şehir-i mahalde tevcih edildiğine dair Edirne vilayet-i celilesine tevarüd-ü ba tahrirat leffen irsali ve veladet kılınmakla olbabda.*²⁵²

²⁵¹ DH. MKT: 279/53/1, H. 6 Rebiulevvel 1312 (7 Eylül 1894)

²⁵² DH. MKT: 1764/40/1, H. 9 Safer 1308 (24 Eylül 1890)

Kuduzun insan ve hayvan sağığına ciddi bir tehdit olması nedeniyle hastalığın teşhis ve tedavisi için Avrupa'dan getirilen her nevi malzeme de gümrük vergisinden muaf tutulmuştur. Pasteur tarafından keşfedilen kuduz aşısı tedavisini öğrenmek üzere Paris'e gönderilen Zoeros Paşa ve ekibinin yanında getireceğı fenni ilaçların gümrükten geçmesine engel olacak ekonomik veya herhangi bir sorunun çıkmaması için evraklar hazırlanıp sadarete sunulmuştur. Bu konuya dair bir belge örneğinde şöyle geçmektedir: *Paris'te Mösyö Pasteor'un ihtira ve keşf eylemiş olduğı Dâü'l-kelb telkihi ameliyatını görmek ve malumat- cebriye-i kesireye iktisab eylemek üzere pazartesiye mukaddema Paris'e iğram kılınmış olan doktor mirlivasından Saadetlu Zoeros Paşa'nın memuriyeti residen hitam olarak Dersaadet'e avdet edeceğinden bahisle nazır-ı kimya-i eser (ilaç) cenab-ı şehinşahiye arz ve Mekteb-i Tıbbiye-i Sıhhiye ve şakirdane irade edeceği ve hamel olacağı bir takım istihzarat-ı feniyeye gümrüklerce ilişmemesi hakkında padişah-ı mu'ma ileyhaya muavenet-i şukka leffen arz ve takdim kılınmış. Ve suret-i iş'ara nazaran bunların bil emaniye gümrükten geçirilmek istenildiğı anlaşılmış olmakla nezd-i sami-i sadaretpenahide (...) tasvip buyrula hal ifa-ı muktezası hususunda olup arz-ı behiye emr ve iş'ar babında Menzur-u Ali Cenab-ı Nezaret Penahiye buyrulmuştur.*²⁵³

İstanbul'da kurulan Dâü'l-kelb Tedavihanesi'ne kuduz aşısı çalışmaları için gereken maddi destekler sağlanmıştır. Kuduz aşısı için her gün kullanılacak olan tavşanların bedelinin (her tedavihanede tavşanlar için bir mekânın tedariki ve bakımı) karşılanması da devlete ekstradan maddi harcama olmuştur: *Kuduz illeti madde-i telkiyesinin tedariki zımında beher gün müسابa'a olunacak iki adet tavşan eşmanıyla vuku bulacak mesarîf-ı mütefferika için şehri iki bin kuruştan senevi hedefine lüzum görünen yirmi dört bin kuruşun Umur-u Tıbbiye-i Mülkiyenin sene-i atiye müvazenesine idhal edilmek üzere sal-ı hal müvazenesi açığına ilaveten tesviyesi hususuna bil-isti'zan irade-i seniye-i cenab-ı padişah şeref müteallik buyrularak Maliye Nezaret-i Celilesi'ne malumat verilmiş olması beyan-ı aliyeye icra-ı icabı buyruldu-i sami-i sadaretpenahi emir ve (...) buyrulmuş olması ber mucab iradei seniye muktezasına himmet buyrulması babında.*²⁵⁴

²⁵³ DH. MKT: 1384/17/1, H. 14 Rebiulevvel 1304 (11 Aralık 1886)

²⁵⁴ DH. MKT: 1450/77/1, H. 6 Muharrem 1305 (24 Eylül 1887)

Osmanlı Devleti kuduz tedavisinin eğitimi için Avrupa'ya hekim veya öğrenci göndermek ile kalmamış aynı zamanda Avrupa'dan İstanbul'a doktor yetiştirmek amacıyla belli bir maaş karşılığında eğitmen de getirtilmiştir. Bunun için de belli miktarda harcama yapıldığına dair elimize geçen bir belge örneği bulunmaktadır: *Kuduz illetinin tedavisi zimmında buraca et-tıb yetiştirilmek için Avrupa'dan celb edilecek tıbbiye (...) muhasasatı misülli on ay muadet ve Ziraat Nezareti'nden tesviye olunmak üzere şehri yetmiş liray-ı osmani ve bir defaya mahsus olarak elli lira harc-ı rah itası ve mu'ma ileyhin beş sene müddetle kontrata rabtı umum Mekatıb-ı Askeriye-i Şahane Nezareti Celilesi'nin arz ve iş'arı üzerine şerefsudur buyrulan irade-i seniye-i cenab-ı hilafetpenahi iktiza-ı alisinden olarak icab edenlere tebliğ edilmiş olmakla olbabda emru ferman hazreti veliyül emrindir. Şehriyari Ser Katib: Tahsin.*²⁵⁵

Osmanlı Devleti çoğunlukla kuduz tedavisi için İstanbul'a gelen hasta ve hasta yakınlarına maddi destek sağlamıştır. Gelen kişilerin masrafları Şehremaneti ve Dâhiliye Nezareti tarafından karşılanmıştır. Zamanla gelen hastaların sayısı arttıkça bu masraflar artık geldikleri belediyeler tarafından karşılanması istenmiştir.²⁵⁶ Kuduz köpekler tarafından ısırılan ve tedavi için Dersaadet'e gelecek olan hastalardan ihtiyaç sahiplerine belediye varidatında yol parası verilmesi.²⁵⁷ Yine tedavi için İstanbul'a yalnız gelen hastalara refakat edilmesi için belediye memurlarından biri görevlendirilmiştir. Görevlendirilen bu memurlara ekstra para ödendiğini ve bu durum az da olsa hükümetin maddi yükünü artırmıştır.²⁵⁸

2.5. Kuduz Hastalığı ve Osmanlı Siyaseti

Osmanlı Devleti'nde yönetime karşı olan muhalif gruplar ve İstanbul'da bulunan yabancı kesimler tarafından kuduz hastalığı ve sokak köpeklerini çoğu zaman yönetime karşı propaganda olarak da kullanılmıştır. Bilhassa sokak köpeklerinin saldırıları sonucu ciddi yaralanma ve ölümlerin yaşandığı siyasi boyutlara gelen vakalar olmuştur. Bunlardan biri II. Mahmud döneminde bir İngiliz'in sokak köpekleri tarafından saldırıya uğraması sonucu ölmesiydi. Ölen şahsın kuduzdan olmasa bile köpek saldırısı sonucu ölmesi üzerine İngiliz elçiliğinin şiddetli protestolarına neden olmuştur. Bunun

²⁵⁵ İ. HUS: 76/21, H. 5 Rebiulevvel 1317 (14 Temmuz 1899)

²⁵⁶ Keleş, a.g.m., 2018, s. 141

²⁵⁷ DH. MKT: 2437/114/1, H. 19 Şaban 1318 (12 Aralık 1900)

²⁵⁸ Keleş, a.g.m., 2018, s. 141

üzerine padişah sokaklardaki köpeklerin toplatılıp Sivri Ada'ya gönderilmesini emretmiştir.²⁵⁹ II. Mahmud'un bu emri halkın tepkisine yol açmış ve emir geri çekilmiştir.

Siyasi bir mesele haline gelen bir başka vaka II. Abdülhamid döneminde yaşandığını anlatan bir arşiv belgesinde geçmektedir. Elimize geçen bu belgede 1889'da Rus Sefarethanesi'nde çalışan bir hamalın kuduz bir köpek tarafından ısırılması sonucu Osmanlı hükümeti ile Rus sefarethanesi arasında küçük çapta bir krizin yaşanmasına neden olmuştur: *Yedinci Daire-i Belediye dâhilinde bulunan kellabın itlafı ve sefaret hakkında Rusya Sefareti tarafından gönderilen tevahillerin ifadat-ı vakası ve şehir-i ataşehir cihetinde daire müdürüne (...) cevelan-ı tebligat-ı keyfiyeti diğer (...) arzanemle mefsulen arz ve izbar ve Hariciye Nezaret-i Celilesi'ne icra kılınan telgrafat dahi ifade ve iş'ar kılınmıştı. Nazaran müşar-ı ileyhten şimdi alınan surette ivra kılınan telgrafat üzerine kuduz bir kelbin sefarethanede müşdehidem saldıran birini ve bir takım kellabı ısırması olmasından naşi telef edilmiş ise de esası şikâyet (...) kellab şehrece sirayet etmiş olanların ahir dairece telef eylemesi ve bundan böyle (...) icrasıyla bu misülli hatalığa meydan verilmemesi muktezasına (...) olduğu Rusya Sefareti 'ne cevaben beyan ve Rusya Sefareti'nin dahi bu yolda dare-i nesab olacağına icra-ı icaba dermeyeran olmakla filhakika böyle fenalığa meydan vermemesi lazımeden olarak Şehir-i Emniyet-i Celilesi'ne te'lifat-ı lazıme icra kılınmakla arz-ı malumata ibtidar olan olbabda (Mabeyn-i Hümayun Baş Kitabet-i Celilesine).²⁶⁰ Osmanlı hükümeti bu durum karşısında gereken itınayı göstermiş ve benzer vakaların yaşanmaması için önlemler almıştır. Bu vakaya sebep olan köpek itlaf edilmiş ve diğer başıboş köpekler de toplatılmıştır.*

1889 yılında Alman İmparatoru II. Wilhelm'in İstanbul'u ziyareti nedeniyle yapılan hazırlıklar sırasında sokaklardaki başıboş köpeklerin toplatılıp şehirden sürgün edilmesi istenilmiştir.²⁶¹ Alman imparatorunun İstanbul ziyareti sırasında herhangi bir köpek saldırısının yaşanmaması için böyle bir önlem alınmak istenmiştir. Ancak II. Abdülhamid bu planın gerçekleştirilmesine izin vermemiştir.

²⁵⁹ Karcı, a.g.m., 2018, s. 294-295

²⁶⁰ DH. MKT: 1650/101/1, H. Zilhicce 1306 (24 Ağustos 1889)

²⁶¹ Karcı, a.g.m., 2018, s. 295

Osmanlı Hariciye Nezareti de kuduz hastalığı konusunda yoğun yazışma ve çalışmalar içinde bulunmuştur. Bunlardan bir tanesi de Amerikan elçiliği tarafından Osmanlı dışişlerine gönderilmiş olan bir belgede kuduz bir köpek tarafından ısırılmış olan Fransız vatandaşı için bazı isteklerde bulunduğu görülüyor. Bu belgeye göre: *İmparatorluk Dışişleri Bakanlığı'nın dikkatine adlı Antoine Tricou, misilleme önlemi olarak Tchoum (Çorum) da tutulan, Péra Palace Hotel'deki Fransız uyruklu mühendis Antoine Tricou'nun kuduz bir köpek tarafından ısırıldığı için orada kuduz tedavisi görmek üzere Konstantinopolis'e (İstanbul'a) nakledilmesi gerektiği bildirildi. İmparatorluk Bakanlığı'na ayrıca, bu elçilik tarafından alınan bilgilere göre, Tchoum'da kaldığı süre boyunca, Yukarıda adı geçen, birkaç Osmanlı tebaasının tarafından saldırı nesnesi oldu, Tchoum'da enternelerin yaşadığı hanların sahiplerinin saldırısına uğradığı konusunda bilgilendirilir. Bay Tricou'nun, diğerleri adına kiralari sürekli artırdıkları için mahalle Mutasarrıflığı'na şikâyetinde bulunduğunu öğrenen hanların sahipleri, yerel yetkililer onu koruyamadan sokakta sopalarla saldırdı. Bay Tricou'nun yakında Tchoum'a dönmesi gerektiğini öğrenen Amerikan Büyükelçiliği, İmparatorluk Bakanlığı'ndan bu kişinin (Konstantinopolis) İstanbul'da kalmasına veya Tchoum'dan başka bir yerde tutulmasına izin verilmesi için gerekli adımların atılmasını talep ediyor.*²⁶²

Osmanlı Devleti'nde sağlık ve sosyal yardım faaliyetleri yapılırken dil, din, ırk, millet ayrımı yapılmadan bütün tebaanın ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır.²⁶³ Osmanlı hükümeti, sağlık konusunda herkese aynı eşitlikte hizmet verdiği ancak bazı hususlarda bilhassa hükümete muhalif olan azınlık kesimlerine karşı daha dikkatli olmuştur. Kuduz köpek tarafından ısırılması sebebiyle Dâü'l-kelb Tedavihanesi'ne gönderilmeleri kararlaştırılan insanlar arasında bazı art niyetli kesimlerin de olduğu tespit edilmiştir. Isırılma bahanesiyle İstanbul'a gelmek isteyen Ermenilerden bahseden bir belge örneğinde Kuduz köpek tarafından ısırıldıkları bahanesiyle Dâü'l-kelb'e gönderilen Ermeni şahısların gerçekte hasta olup olmadıklarının tahkikine dair Emniyeti Umumiye'den bir araştırma istenmesi üzerine Emniyeti Umumiye Müdüriyetinden Canik Mutasarrıflığına çekilen cevabı telgraf şöyledir: *Kuduz kelb tarafından ısırıldığı*

²⁶² HR. SYS: 2146/33/1, 30 Ağustos 1916

²⁶³ Eraslan, a.g.m., 2018, s. 18

*bildirilen Samsunlu Rüştü, Yusuf Varastad, Üstad Gorki namlarındaki üç çocuğun Daülkelb Tedavihanesine uğramaları (...) bildirildiği (...). Birçok Ermeni İstanbul'a gelebilmek için kuduz kelb tarafından ısırıldıklarını iddia ve belediye tabiblerinden (...) raporları istimsal ederek gelme teşebbüsünde bulunduğundan bu meseleyi iddia-i vakanın sahte mikrop olup olmadığının tahkiki ve kuduz kelbin müşahade altına alındı neticesinde ibnası.*²⁶⁴ Tedaviye gelenlerin gerçekten hasta olup olmadıklarına bakılır ve daha sonra da bu kişiler hakkında gereken işlemler yapılırdı. Yerel belediye tabiplerinden bu şüpheli kişiler hakkında bilgi alınıp daha sonra bunlar zabıta gözetiminde tedavilerini görüp yine zabıta gözetiminde tedaviden sonra geldikleri yerlere gönderilirdi. Özellikle Osmanlı Devleti'nde yaşayan isyancı gayrimüslimler hastalığı bahane ederek İstanbul'a rahat bir şekilde girebiliyorlardı.²⁶⁵ Hükümet bu konuda gereken itinaı göstermiştir.

Osmanlı Devleti'nde yaşanan bazı vakalar sonucu dış ilişkilerde gerilimlere sebebiyet veren olaylar dışında ülke içinde de bazı sorunlar gündeme gelmiştir. Sağlık konusu gündemde olduğu zamanlar siyasi konular askıya alınabiliyordu. Artan kuduz vakalarının tedavisi gecikmemesi için bürokratik yazışmalarının sonraya bırakıldığı durumlar da olmuştur: *Dersaadet ve gerek bilumum vilayat-ı şahanede ve her ne tarafta olur ise olsun kuduz kelb tarafından ledğ edilip de la ecel-i tedavi sevk ve iğram oluna gelen meled ve (...) Dâü'l-kelb Tedavihanesi'ne vürudlarıyla tedavilerinde mübaşeretleri ve müdavat-ı lazıme-i fenilerinin ifasıyla nizam-ı tedavileri tevarihi olbabdaki tezakür ve muhararat mürudeleri zahirine tahrir kılınmakta ise bazı vülat— azam ve mütassarıf-ı kiram hazıratı taraflarından meled ve (...) beray-ı tedavi sevk ve iğram kılındıklarını münzim olan muhararat-ı aliyenin doğrudan doğruya nezaret-i celile-i asifanelerine yazılıp salef-i beyan-ı muharrarat-ı resmiyenin bil tabii nezaret-i celilelerinde alıkonularak meled ve (...) bir mezkure ile tedavihaneye iğram ve tezkire-i resmileri ise ekseriyetle tedaviden sonra vazii bazıları dahi iki üç mahı badel tecavüz gönderilmekte olduklarından müdafat-ı lazımenin icra ve ikmalini müteakip kırk gün sonraki sıhhat haberlerinden malumat alınması mürur zamana mütevakıfı kaldığı gibi tedavihanece dahi te'hir muamelatı mevcup olmakta olduğunu tedavihane-i mezbur*

²⁶⁴ DH. ŞFR: 79/14/1, H. 28 Muharrem 1333 (16 Aralık 1914)

²⁶⁵ Kumaş, a.g.m., 2018, s. 148

*müdir-i muavinlikten verilen mezkurede bildirilmiş olmakla bu misülli hangan evrakının berat evvel muamelesinin ifasıyla nezaret-i acziye evrakıyla me'an irsali hususuna himmet-i aliye-i penahileri derkar buyrulmak babında emr-u ferman hazreti men lehül emrindir.*²⁶⁶ Osmanlı Devleti'nde salgın hastalıkların baş gösterdiği dönemlerde hastalık ile ilgili belgelerin ilk sıraya alınıp resmi yazışmaların ikinci sıraya konulması halk sağlığının ön planda tutulduğunu gösterir.

²⁶⁶ ZB: 41/21/1, H. 29 Zilkade 1323 (25 Ocak 1906)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XIX. YÜZYIL OSMANLI DEVLETİ VE SOKAK KÖPEKLERİ

İstanbul'un kent tarihinde köpeklerin iki farklı dönemi olmuştur. Bu dönemlerin ilki İstanbul'un fethinden Tanzimat Dönemi'ne kadar olan yaklaşık dört asırlık rahat bir hayat sürdürdükleri dönemdir. İstanbul'da geçirdikleri bu dört asırlık dönem sokak köpeklerinin Altın Çağı olarak anlatılmıştır. İkinci dönemi ise Tanzimat ile başlayan modernleşme hareketleri sonucu sokak köpeklerinin kent hayatından dışlanarak uzaklaştırılmaya başlandığı dönemdir.²⁶⁷

Osmanlı Devleti'ne gelen yabancı seyyahlar gözlemlerine dayanarak İstanbul'u, köpekler şehri olarak tanımlamıştır. Kentin her mahallesinde, her sokağında köpekler gruplar halinde Avrupa'nın hiçbir yerinde olmadığı kadar rahat bir şekilde yaşıyorlardı. İstanbul'a gelen yabancı seyyahların tabiri ile bu hayvanlar İstanbul sokaklarının kralı²⁶⁸ olarak adlandırılmıştır. Kentin bu görüntüsü yabancı seyyahların dikkatini çekmiş ve seyyahlar eserlerinde İstanbul köpeklerinden sıkça bahsetmişlerdir. 1806'da İstanbul'u ziyaret eden Chateaubriand, şehri üç özelliği ile anlatır: sokakların ıssız olması, tekerlekli arabalarının bulunmaması ve sokak köpeklerinin sayısının çok fazla olmasıdır.²⁶⁹ İstanbul sokaklarının görüntüsü hakkında anlatılan bu özellikler Tanzimat'ın ilanına kadar sürmüştür. Bu döneme kadar köpekler sokakların sahibi olarak görülmüştür. Tanzimat'tan sonra sokak köpekleri artık sefaleti temsil eden, modern kent görünümünü bozan birer sorun haline gelmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde bulunan sokak köpekleri halk sağlığını tehdit ettiği öne sürülerek şehir hayatından çıkartılmaya başlanmıştır.

Osmanlı kültüründe İslam inancı gereği bütün canlılara merhamet ve şefkat duygusu ile yaklaşarak hiçbir canlıya zarar verilmez, onların yaşamlarına müdahale edilmezdi. Çünkü İslam dini çevreyi, tabii güzellikleri korumayı, bütün canlılara karşı merhametle davranmayı emretmiş, hayvanlara eziyet edilmesini ve onların boş yere

²⁶⁷ Işın ve Tanman, *a.g.e.*, s. 61

²⁶⁸ Akçiçek, a.g.m., 2018, s. 87-88

²⁶⁹ Işın ve Tanman, *a.g.e.*, s. 11

öldürülmesi yasaklamış²⁷⁰ ve sokak hayvanları himaye altına alınmıştır. Burada hayvanlara zarar vermeyi bırak onlara dokunulmaz hatta bu hayvanların bakımı da üstlenilmişti. Köpekler İslam dininde necis olduğu gerekçesi ile evlerine alınmamıştır. *İçinde köpek bulunan eve melekler girmez* (Buhari, "Bedü'l-halk", 7, Müslim, "Libas", 81-84)²⁷¹ hadisinden yola çıkarak fakihler, avlanmanın yanı sıra ihtiyaç duyulan diğer alanlarda kullanılmak üzere köpek beslenmesinin caiz olduğunu ancak ihtiyaç olmadığı durumlarda evde köpek beslenmesinin caiz olmadığını söylerler. Osmanlı halkı her ne kadar evlerine köpek almasalar da kent sokaklarını tamamen bu hayvanlara bırakmıştır. Sokak köpeklerinin beslenme ve bakımlarına özen göstermiştir.

XIX. yüzyılda İstanbul'a gelen Batılı seyyahlar seyahatnamelerinde İstanbul'un sosyal yaşantısı ve tarihi güzelliklerinin yanında sokak köpeklerine de sıkça yer vermişlerdir. Seyyahların gözlemlerine göre o dönemlerde İstanbul'da 40 ila 50 bin²⁷² hatta daha fazla 60 ila 80 bin²⁷³ civarında sadece sokak köpekleri yaşamaktaydı. İstanbul'un bu kadar çok sayıda sokak köpeğini barındırması bu seyyahlar tarafından şaşkınlıkla karşılanmıştır. Helmuth Von Moltke'nin *Moltke'nin Türkiye Mektupları* adlı eserinde İstanbul'un Sokak köpeklerini İstanbul'un belediye memurları olarak bahsetmiştir. Bu hayvanları birer sokak temizleticisi olarak görmekte ve şöyle devam etmektedir: "Osmanlı halkı, köpekleri evlerinde asla beslemezlerdi. Sokaklardaki fırıncı, kasap gibi esnafların sadakalarıyla ve de köpekler kendi çabalarıyla yiyecek artıklarına ulaşarak beslenirlerdi. Bunun dışında mahalle aralarında ölen bir hayvanı (at, eşek gibi) ücra bir köşeye sürükleyerek köpeklerin yemeleri için bırakırlardı. Bu hayvanlar sayesinde sokaklar leşlerden, yiyecek artıklarından temizlenmiş oluyordu."²⁷⁴ Sokak köpekleri evlerin kapı ve pencerelerinden atılan tüm yemek artıklarını yiyerek temizlik görevini yerine getirmiştir.²⁷⁵ Böylece çöp sorunu düzenli bir şekilde çözülerek hem çevre kirliliğine hem de halk sağlığına katkı sağlanmıştır.

²⁷⁰ Bardakoğlu, a.g.m., 2002, s. 251-252

²⁷¹ Bardakoğlu, a.g.m., 2002, s. 251-252

²⁷² Menekşe, a.g.m., 2018, s. 6323

²⁷³ Catherine Pinguet, *İstanbul'un Köpekleri*, Çev. Saadet Özen, İstanbul, YKY, 2008, s. 14

²⁷⁴ Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2021, s. 107

²⁷⁵ Metin Menekşe, "Batılı Seyyahlar Gözünde Osmanlı İstanbul'unda Köpekler", Ysz., Sosyal Bilimler Eğitim Dergisi, 2018, Cilt: IV, Sayı: 28, s. 6323

Değnilmesi gereken bir başka detay ise bu hayvanlar sadece yemek artıkları ve çöplerle beslenmelerinin yeterli olmamasıydı. İnsanlar bu hayvanların ulaşabileceği şekilde evlerinin önlerine bilinçli olarak ekmek, yemek artıkları ve su dolu kaplar bırakırdı. Osmanlı halkı sokağa ve çöpe yemek artıklarını dökmek, israfta bulunmak dini açıdan günah sayıldığından bahsedilen besin artıkları daha çok pazar ve ticari alanlarda bulunurdu.²⁷⁶

Şekil 3.1. İstanbul'da Bir Pazar Yeri Sokak Köpekleri Pazardan Kalan Atıkları Tüketirken, Alman Bir Seyyahın Gözünden İstanbul Sokak Köpekleri (1910)²⁷⁷

İstanbul'a gelen seyyahlarından Edmonda De Amicis İstanbul'da çok sayıda sokak köpeğinin olması ve burada rahatça yaşamalarına çok şaşırmıştır. Bunun İslam inancından gelen merhamet duygusuna veya Fatih Sultan Mehmed'in maiyetinde çok sayıda köpeğinin olduğunu ve bunun devam ettirmek istenmesine bağlamıştır.²⁷⁸ İstanbul'da bu kadar çok köpeğinin barınmasının sebebi tam olarak bilinmese de İstanbul halkı asırlarca bu hayvanlarla birlikte yaşamıştır. Amicis, İstanbul'un köpekler için bir barınak olduğunu dile getirmiştir. Diğer taraftan sokak köpeklerinin de İstanbul için büyüleyici bir özellik olduğunu ve şehrin ikinci nüfusunu oluşturduklarından bahseder.

²⁷⁶ Işın ve Tanman, *a.g.e.*, s. 16

²⁷⁷ Işın ve Tanman, *a.g.e.*, s. 89

²⁷⁸ Edmondo De Amicis, *İstanbul*, Çev. Sevinç Tezcan Yanar, İstanbul, Pegasus Yayınları, 2009, s. 113

Eğer bu hayvanlar şehirden uzaklaşırsa İstanbul önemli bir özelliğini kaybeder gibi açıklamalarda bulunmuştur.²⁷⁹ İstanbul’da yaşayan sokak köpeklerinin atlı arabaların tıkırdamalarına, sokak satıcılarının hiç durmadan bağırmasına aldırmadan hayatlarına devam ederlerdi. Öyle ki atların ayakları kafalarına inmek üzereyken çekilir öyle yoldan uzaklaşırlardı. Bu hayvanlar şehrin hareketliliğinden rahatsız olmuyor, yol ortalarında günlük hayatın gürültüsüne, kargaşasına rağmen uyumalarına devam ediyorlardı.²⁸⁰

Şekil 3.2. İstanbul, Beyoğlu’nda Sokak Köpekleri-II (XIX: Yüzyıl Sonu), Pierre de Gigord Koleksiyonu²⁸¹

²⁷⁹ Amicis, *a.g.e.*, s.113-114

²⁸⁰ Evgenia Mars, *Abdülhamid İstanbul’unda Bir Kadın Seyyah*, Çev. Hüseyin Mevsim, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2019, s. 34

²⁸¹ Işın ve Tanman, *a.g.e.*, s. 93

Şekil 3.3. İstanbul, Beyoğlu'nda Sokak Köpekleri-III (XIX. Yüzyıl Sonu), Pierre de Gigord Koleksiyonu²⁸²

İnsanlardan kaçmayan sokak köpekleri kentin yol kenarlarında, kaldırımlarında hatta yol ortasında serbestçe dolaşıyor ve uyuyorlardı. Bunu bilen İstanbul halkı bu hayvanlara dokunmaz ve onların önünden çekilirlerdi.²⁸³ At arabaları geçtikleri zaman yol kenarlarında duran köpekleri yoldan uzaklaştırmak için her aracın başında çubuklar taşıyan adamlar bulunurdu. Bu insanlar hayvanlara zarar vermedikleri gibi onları arabaların altında ezilmemeleri için yoldan uzaklaştırarak korumaya da çalışmışlardır.²⁸⁴ Çocukluğunu İstanbul'da geçiren Haris Spataris'in kaleme aldığı *Biz İstanbullular Böyleyiz* adlı eserinde, sokak köpekleri İstanbul'un dar sokaklarında yol boyunca yatan başıboş köpekleri hiç kimse rahatsız etmezdi. Hatta arabacılar yolu geçerken yolda yatan köpekleri yoldan çekmek için arabalarından inip onları yolun kenarına çekip yollarına öyle devam ederlerdi.²⁸⁵

²⁸² Işın ve Tanman, *a.g.e.*, s. 118

²⁸³ Moltke, *a.g.e.*, s. 107

²⁸⁴ Koray Demiray, *Alman Seyyahların Gözüyle İstanbul'da Sosyal ve Kültürel Hayat (1808-1918)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2019, s. 69

²⁸⁵ Haris Spataris, *Biz İstanbullular Böyleyiz 1906-1922*, Çev. İro Kaplangı, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011, s. 63

Şekil 3.4. İstanbul Tophane’de Sokak Köpekleri (XIX. Yüzyıl Sonu)²⁸⁶

Osmanlı kültüründe sahihsiz hayvanlara bakmak, onları beslemek kendilerine verilen bir görev olarak benimsenmiştir. Sokaklardaki kedi, köpek ve diğer sahihsiz hayvanlar için vakıflar kurulmuştur.²⁸⁷ Yardıma muhtaç insanlar için kurulan aş evlerinde yemek dağıtılırken orada bulunan kedi, köpek gibi sokak hayvanları da besleniliyordu. Bu sahihsiz hayvanlar için barınaklar ve her mahallede taştan su olukları yaptırılmıştır. Özellikle kış aylarında sokak hayvanlarının bakımına daha bir itina gösterilirdi. Çetin geçen kış aylarında sadece sokak hayvanların değil aynı zaman da yabani hayvanların da yiyecek ihtiyacı karşılanmaya çalışılırdı.²⁸⁸ Bunun dışında cami ve çeşmelerin yakınında sokak hayvanlarının su ihtiyaçlarını karşılaması için su havuzları yaptırılmıştır.²⁸⁹

Sokak hayvanların beslenmesi için sokaklarda uzun bir sıruk üzerine dizilmiş ciğer, dalak, yürek gibi sakatatları taşıyan adamlar (mancacılar) bulunurdu.²⁹⁰ Mancacılar kentin sokaklarında dolaşarak demir bir şişe geçirdikleri et parçalarını bir

²⁸⁶ Işın ve Tanman, *a.g.e.*, s. 109

²⁸⁷ Kemal Beydilli, “Stephan Gerlach Türkiye Günlüğü 1573-1576 (Cilt I-Önsöz)”, Çev. Turk Noyan, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2007, s. 40

²⁸⁸ İsmail Çolak, “Osmanlı Zamanının Mutlu Hayvanları”, Bilim Araştırma ve Kültür Sanat Dergisi, Zafer Dergisi, Şubat 2019, Sayı: 506

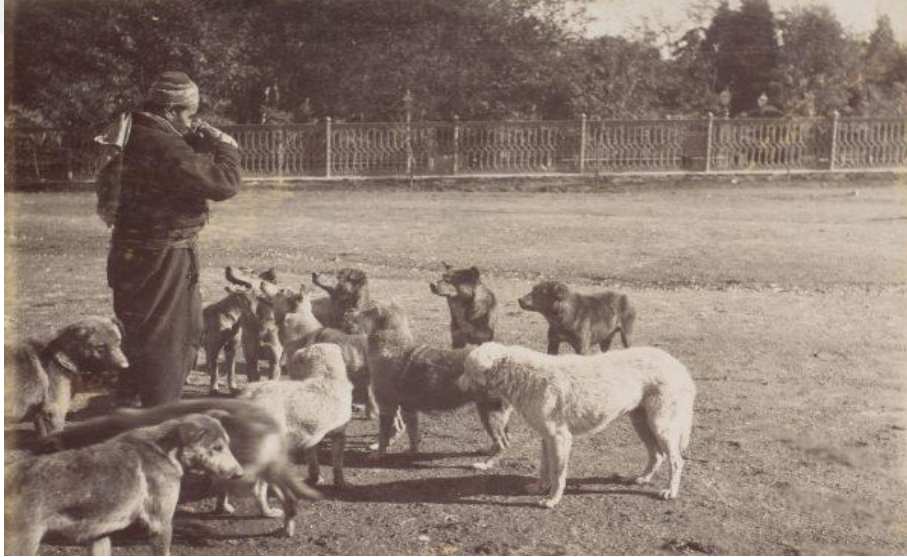
²⁸⁹ Funda Çapan Özdemir, “Gerard De Nerval’in Gözüyle İstanbul’da Sosyal Hayat”, Ysz., Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 25 Haziran 2020, Cilt: VII, Sayı:31, s. 122

²⁹⁰ Menekşe, a.g.m., 2018, s. 6333

akçe veya birkaç mangır karşılığında satarak sokaklardaki kedi ve köpeklerin beslenmesinde önemli rol almıştır. Bu davranışın bir ibadet yerine geçtiğine ve sevap sayıldığına inanılır ve bu sadece *Allah rızası için* yapılırdı.²⁹¹

Şekil 3.5. Seyyar Ciğerci ve Köpekler (J. B. Hilair)²⁹²

Şekil 3.6. Osmanlı Dönemi Mancacı ve Sokak Köpekleri²⁹³

Osmanlı Devleti'nde görülen kuduz vakaları Avrupa ülkelerine kıyasla çok azdır. Moltke, İstanbul'da bulunan sokak köpeklerinin genel olarak onların iyi cinsten

²⁹¹ Menekşe, a.g.m., 2018, s. 6327

²⁹² Menekşe, a.g.m., 2018, s. 6328

²⁹³ <https://listelist.com/wp-content/uploads/2017/07/hayirsizada5-600x417.jpg> (23.21.2021)

oldukları, nadiren ısırıkları ve çok az kudurduklarından bahsetmiştir.²⁹⁴ Spataris, İstanbul'daki sokak köpekleri hiçbir çocuğu ısırmamış ve burada hiçbir kuduz vakası görülmemiştir. İstanbul'da on binlerce köpeğin bulunduğunu ve gruplar halinde gezmelerine rağmen bu hayvanlar ne insanlara ne de diğer canlılara saldırmışlardır ve hiçbir zaman hiç kimseyi rahatsız etmemişlerdir. İstanbul sokaklarında bulunan at, eşek, arabaları çeken öküzler ve yıllık yakacak kömürü getiren develer gibi diğer hayvanlara dokunmayıp her zaman onlar ile beraber sakin bir hayat sürdürüklerinden bahsetmiştir.²⁹⁵ Spataris, bu durumu Osmanlı halkının sokak hayvanlarına iyi bakması ve gerekmedikçe onları rahatsız etmemesine bağlamıştır.

İstanbul'un her yerinde ve her mahallesinde aynı durum söz konusu olmamıştır. İstanbul'da yaşayan gayrimüslimlerin bulunduğu yerlerde sokak köpeklerine karşı aynı özen gösterilmemiştir. Gayrimüslimlerin yaşadığı Pera ve Galata gibi semtlerde bulunan sokak köpeklerine aynı muamele gösterilmemiş, buralardaki hayvanlar sadece çöp ve leşler ile yetinebilmiştir. Mahalle sakinleri de bu hayvanlara pekiyi davrandıkları söylenemezdi. Buralardaki sahihsiz köpekler bir insanın elinde şemsiye veya baston tıkırtısı duydukları anda korkudan etrafa kaşışırlardı.²⁹⁶

Azınlıkların yaşadığı bu bölgelerde köpeklerin yemek artıklarını bile zor buldukları ve sürekli rahatsız edildiklerine değinilmiştir. Özellikle Pera'da bu hayvanların sıkça zehirlenerek öldürüldüklerinden bahsedilmiştir.²⁹⁷ Dorina L. Neave, Pera ve Galata'da bulunan sokak köpeklerine yapılan muameleyi şöyle anlatmaktadır: *Türkler onları öldürmemizi engelliyorlardı. Biz de bu hayvanlardan kurtulmak için parayla kayıkçı tutup köpekleri karşıya gönderiyorduk.*²⁹⁸

İstanbul'un bir başka semti ola Beyoğlu'nda da sokak köpeklerinin kötü muameleye maruz kaldıkları, sürekli ezilip itildiklerinden hırçınlaştıkları ve bu yüzden köpekler Müslüman halkın yaşadıkları semtlere doğru göç ettiklerinden bahsedilmiştir. XVIII. yüzyılın başlarında İstanbul'a gelen Ivan Lukivanov, şehrin sokaklarında başıboş gezen köpekleri sadece eğlenmek için dövdüklerinden bahsetmiştir. XIX. yüzyılda

²⁹⁴ Moltke, *a.g.e.*, s. 108

²⁹⁵ Spataris, *a.g.e.*, s. 63

²⁹⁶ Amicis, *a.g.e.*, s. 115

²⁹⁷ Işın ve Tanman, *a.g.e.*, s. 31

²⁹⁸ Işın ve Tanman, *a.g.e.*, s. 13

İstanbul'da bulunan Macfarlane, bir Amerikalı doktorun Beyoğlu'nda yaşayan köpekleri geceleri çıkardıkları gürültüden dolayı çoğu kez strikninle* zehirleyerek öldürdüğünü belirtmiştir.²⁹⁹

İstanbul'a gelen yabancı seyyahların sokak köpekleri konusunda aynı görüşe sahip oldukları söylenemezdi. Seyyahların bir kısmı yüzyıllardır İstanbullular ile birlikte yaşayan sokak köpeklerini şehrin bir parçası olarak görürken diğer bir kısmı ise bu hayvanların modern kent hayatına aykırı olduğu görüşüne sahiptiler. Bu seyyahların İstanbul'daki sokak köpeklerine bakışları sadece belediyeçilik noktasında yoğunlaştığı görülmüştür. İstanbul'da modern belediye anlayışının olmadığı ve sokakların tamamen köpeklere bırakıldığından bahsedilmiştir. Hatta daha da ileri giderek Osmanlı halkının sokak hayvanlarına sahip çıkması ve onlara dokunmamasını hayvan varlığına indirgemiş bir kültür olarak yansıtılmaya çalışılmıştır.³⁰⁰ XVIII. yüzyılda İstanbul'da bulunan Meletii, kentin her tarafını kaplamış olan köpekler için şehrin ihtişamını gölgeleyen birer unsur olarak görmüştür.³⁰¹

İstanbul sokaklarında bu kadar çok köpeğin olması sadece yabancı seyyahların değil aynı zamanda bazı Osmanlı aydınları tarafından da eleştirilmiştir. Avrupa kültürünü benimsemiş Osmanlı aydınları, hoş görülmeven bu durum karşısında ellerinden geldiğince çalışmalar yürütmüşlerdir. İstanbul sokaklarının bir nevi yerlisi olarak bilinen bu hayvanları şehirden uzaklaştırmak veya onları tamamen yok etmek için birçok fikir beyanında bulunmuşlardır.

İbrahim Şinasi, 1864 tarihli *İstanbul Sokaklarının Tenviri ve Tathiri Hakkındadır* başlıklı yazısında sokak köpeklerini bir sorun haline getirerek bu hayvanların yok edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Bunun hem kent temizliği hem de halk sağlığı için gerekli olduğunu savunmuş ve şunları ilave etmiştir: *İktiza eder ki*

* Striknin: Kuzey Avustralya, Sri Lanka, Tayland, Doğu Hindistan ve Asya'nın sıcak bölgelerinde yetişen zehirli bir bitkidir. Striknos tohumları 15. yüzyılda Avrupa'ya sokulmuş ve ilk defa hayvanları zehirlemek için kullanılmıştır. Striknin 1818 yılında Pelletier ve Caventou tarafından keşfedilmiştir. Ancak 1770 yılında bazı hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır. (Şahin Akman, "Striknin'in Farmakodinamik ve Toksikolojik Etkileri Üzerinde Araştırma" Veteriner Fakültesi Farmakoloji ve Toksikoloji Kürsüsü Prof. Dr. Nurettin Ökte, 1956, Ysz., s. 159, <http://vetjournal.ankara.edu.tr/tr/download/article-file/1376181> (14.06.2022))

²⁹⁹ Kemalettin Kuzucu, *İstanbul'un Sokak Köpekleri, Muhafazakârlık ve Modernlik Bağlamında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, İstanbul, Kapı Yayınları, 2022, s. 163-164

³⁰⁰ Işın ve Tanman, *a.g.e.*, s. 15

³⁰¹ Kuzucu, *a.g.e.*, s. 163

tanzifi maddesi dahi suret-yâb-ı devam olsun. Buna en ziyade mâni ise köpeklerin vücududur ki azalması memnuniyetle temennî olundukça, çoğalması kerahetle görülmektedir.³⁰²

Abdullah Cevdet, 1909'da İctihad Mecmuası'nda yayımlamış olduğu *İstanbul'da Köpekler* başlıklı makalesinde sokak köpeklerinin şehir hayatından uzaklaştırılması gerektiğini savunarak şöyle bir açıklamada bulunmuştur: *Her adımda bir çukura, her üç adımda yolun ortasına serilmiş murdar, muhtazır bir köpeğe rast gelinen, her sokak başında bir ciğerci sırıği başa çarpılan, bütün bir mahalle köpeklerinin hep bir ağızdan havlamalarıyla yahut ulumalarıyla birkaç defa uykudan sıçrayarak uyanmaksızın hiçbir gece fasılasız âsûde bir uyku uyumak mümkün olmayan bir memleketin sakinleri kendilerini mütemeddin milletlerin huzur-ı uhuvvetine nasıl ve ne yüzle çıkarabilir.*³⁰³ Abdullah Cevdet, aynı makalesinde daha önce İstanbul'u ziyarete gelen 300 kadar rahibin Ayasofya'ya giderken bir köpek sürüsünün saldırısına uğradığını belirterek buna benzer vakaların tekrar yaşanmaması için sokak köpeklerinin kent hayatından uzaklaştırılması hatta bu hayvanların tamamen ortadan kaldırılmasını savunmuştur.³⁰⁴ Abdullah Cevdet'in bu makalesinin yayınlanmasından hemen sonra 1910 İstanbul'daki büyük köpek itlafı gerçekleşmiştir.

İstanbul'da bir dönem (1901-1911) Dâü'l-kelb Tedavihanesi'nin başında bulunan Dr. Paul Remlinger de sokakları istila eden köpeklerin yok edilmesi gerektiğini savunmuştur. Remlinger 1910 yılında *L'hygiene Générale Et Appliquée (Uygulamalı Genel Temizlik)* adlı dergide "*La Décanisation de Constantinople*" (*Konstantinopolis'in Köpeksizleştirilmesi*) başlıklı makalesinde kent hijyeni açısından köpeklerin üç sebepten şehirden uzaklaştırılması gerektiğini açıklamıştır. Bunlar: kist hidatik*, verem (köpeklerin verem hastalarının artık ve çöpleri ile beslenmesi sonucu bu hastalığın yayılmasında etkin oldukları) ve uyuzdur.³⁰⁵ Remlinger, köpekler başta kuduz

³⁰² İrvin Cemil Schick, "İstanbul'da 1910'da Gerçekleşen Büyük Köpek İtlafı, Bir Mekân Üzerinde Çekişme Vakası", *Osmanlı Tarihi, Toplumsal Tarih*, 2010, Sayı: 200, s. 24

³⁰³ Abdullah Cevdet, "İstanbul'da Köpekler", *İctihad Mecmuasından Çıkarılmış Bir Makaledir (Mısır, Matbaa-ı İctihad)*, 1909, s. 5-6

³⁰⁴ Abdullah Cevdet, a.g.m., 1909, s. 11-12

* Kist Hidatik: Eskiden beri bilinen zoonotik bir hastalıktır. İlk kez 1695 yılında Hartman tarafından tanımlanmıştır. Rudolphi 1808 yılında insanlarda görülebilen bir hastalık olduğunu tespit etmiştir. Köpek dışkılarıyla bitkilere (sebze ve meyve) bulaşması, bazen köpeklerle yakın temasla kirlenen ellerin ağza

hastalığı olmak üzere başka hastalıkları da insanlara bulaştırmada aktif oldukları için bu hayvanların toplum hayatından çıkartılması gerektiğini savunmuştur.

Sokak köpekleri yaşadıkları şehrin güvenlik, sağlık ve temizlik gibi toplumsal görevlerini yürütürlerdi. Nitekim sokak köpekleri kendi mahallelerini özellikle geceleri, sessiz ve تنها olduğu zamanlarda dışarıdan gelen yabancılara saldırarak onları uzaklaştırmada başarılı olduklarından bir çeşit bekçi görevi görmüşlerdir. Eğer ki bir yabancı veya başka mahalleden başka bir köpek onların bulunduğu mahalleye girdiği an bütün mahalle köpekleri toplaşıp bulundukları yeri koruma altına alırlardı. Bulunduğu mahallede yaşayan köpekler başka bir mahalleye gitmez yaşadığı yeri sahiplenir ve oraya gelen yabancı bir köpeği de o mahalleye sokmazlardı. İstanbul mahallelerinde yaşayan bu hayvanların kendilerince bir düzen ve disiplinleri vardı. Sokak köpekleri insanlara ve diğer hayvanlara uysal davranmış olsalar bile hemcinsleriyle devamlı kavga içindeydiler.³⁰⁶

Osmanlı Devleti'nde her kesimden insanlar farklı gerekçeler ile sokak köpeklerine sahip çıkmıştır. Bazı zamanlarda ölüm korkusu (kuduz) yaşatmalarına rağmen insanlar yine de bu hayvanlara dokunmamıştır. Bilakis onları korumak için çeşitli dernek ve fonlar oluşturulmuştur. Bunlardan biri olan 1910 yılında İstanbul'da yaşanan büyük köpek sürgününden sonra çevreden gelen tepkiler üzerine temelleri atılan *İstanbul Himaye-i Hayvanat Cemiyeti*'dir.³⁰⁷

1910'daki büyük köpek sürgünü sonrasında ve 1912'de İstanbul'da düzenlenen boğa güreşi gösterileri üzerine 4 Ekim 1912'de İstanbul'da Beyoğlu Belediyesi bünyesinde İstanbul Himaye-i Hayvanat Cemiyeti kurulmuştur.³⁰⁸ İstanbul Himaye-i Hayvanat Cemiyeti başkanı olarak seçilen Ayan Meclisinden Hüseyin Hilmi Paşa'nın yardımcıları Şûrâ-yı Devlet Reisi Prens Said Halim Paşa ve Teşrîfât-ı Umûmiye Nâzırı İsmail Cenani Bey ile birlikte iki sekreter ve yirmi üyeden oluşan yirmi beş kişilik bir

götürülmesiyle de bulaşır. (Fuat Sayır ve Ufuk Çobanoğlu, "Yöremizin Endemik Paraziter Hastalığı: Kist Hidatik" Van Tıp Dergisi: Cilt: XX, Sayı: 4, 2013, s. 288-290)

³⁰⁵ Işın ve Tanman, *a.g.e.*, s. 34-36

³⁰⁶ Spataris, *a.g.e.*, s. 63

³⁰⁷ Taşbaş, a.g.m., 2017, s. 505

³⁰⁸ Berfin Melikoğlu, "Türkiye'de Kurulan İlk Hayvanları Koruma Derneğinin Tarihsel Gelişimi", Ysz., Veteriner Hekimliği Derneği Dergisi, 2009, Cilt: LXXX, Sayı: 1, s. 39

kurumdur.³⁰⁹ Bu derneğin en temel amacı hayvanları bulundukları kötü yaşam ortamından kurtarmak ve onlara yapılan zulümleri önlemektir. Bir diğer amacı ise halk arasında özellikle çocuklara hayvanlara karşı merhamet duygusunu aşılama olmuştur.

Dernek, hayvanlara yapılan haksızlıkları önlemek için adli uygulamaların devreye girmesi gerektiğini ileri sürerek gerekli mercilere resmi talepte bulunmuştur. Ayrıca dernek üyeleri bazı yerel gazete ve dergilerde hayvan hakları konulu makaleler yayınlamaya çalışmıştır. Bu derneğin geliri dernek üyeleri tarafından verilen aidat ve yapılan bağışlar ile sağlanmıştır.³¹⁰ I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla cemiyet faaliyetlerine ara vermiştir. 1923'te *Türkiye Hayvanları Koruma Derneği* olarak tekrar kurulmuş ve 6 Mart 1924 tarihinde resmi olarak faaliyetlerine başlamıştır. 1929 yılında da bu derneğin Nizamnamesi yeniden hazırlanmıştır.³¹¹ Daha sonraki yıllarda 1955'te *Hayvanları Koruma Derneği* olarak faaliyet göstermiştir.³¹² 15 Ekim 1978 tarihinde tüm dünyada hayvan haklarına dikkat çekmek için *Hayvan Hakları Evrensel Beyannamesi* UNESCO tarafından ilan edilmiştir. Hayvan hakları koruma amaçlı yayımlanan bu beyanname hem insanların hem de hayvanların zarar görmemesi açısından önem taşımaktadır. Bu beyanname ile bağlantısı olan her ülke kendi kanunları çerçevesinde bu hükümleri uygulamaya çalışmaktadır.³¹³

³⁰⁹ Melikoğlu, a.g.m., 2009, s. 39

³¹⁰ Melikoğlu, a.g.m., 2009, s. 39-40

³¹¹ Melikoğlu, a.g.m., 2009, s. 40-41

³¹² <http://www.bilisimdergisi.org/s144> (10.09.2021), s. 183

³¹³ Kıvanç Demirci, "Türkiye'de Hayvan Yaşam Kalitesi Mevzuatı ve Uygulamaları", Erzurum Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ETÜSBED), Ekim 2019, Sayı: 9, s. 1

Şekil 3.7. İstanbul Himaye-i Hayvanat Cemiyeti Başkanı Hüseyin Hilmi Paşa³¹⁴

Şekil 3.8. İstanbul, Hayvanları Koruma Derneğinin Merkez Binası ve Hayvan Hastanesi³¹⁵

³¹⁴ Melikoğlu, a.g.m., 2009, s. 44

³¹⁵ Melikoğlu, a.g.m., 2009, s. 44

3.1. Sokak Köpeklerinin İtlafları

Tarih boyunca insanlara korku salan kuduz hastalığının kesin bir tedavisi olmamıştır. Kuduz hastalığına karşı alınan önlemler arasından kuduzun ana kaynağı olarak bilinen sokak köpeklerinin öldürülmesiydi. Kullanılan bu yöntem kuduza karşı her zaman kökten bir çözüm olarak görülmüştür. XIX. yüzyılda yaşanan bilimsel gelişmeler ışığında kuduz hastalığına karşı etkili tedavi yöntemleri uygulanarak ilkel tedavi yöntemleri bırakılmış olsa da hastalığın bulaşması konusunda eskiden beri kullanılan hayvan itlafları hiçbir zaman bırakılmamıştır. Avrupa ülkeleri başta olmak üzere dünyanın her yerinde kuduz hastalığı bulaştırma gerekçesi ile köpek itlafları görülmüştür.

3.1.1. Avrupa’da Sokak Köpeklerinin İtlafları

XIX. yüzyılda Avrupa’da modern kentleşme ile birlikte toplu köpek itlafları sık görülmeye başlamıştır. Gerek kuduza karşı önlem amaçlı gerekse modern ve temiz bir kent görünümü için sokak köpekleri yerleşim yerlerinden uzaklaştırılmaya çalışılmıştır. XIX. yüzyılda Avrupalı uzman, hekim ve yöneticileri tarafından kalabalıklaşan kent nüfus karşısında sokak köpeklerinin kent hayatından tamamen çıkartılması amaçlanmıştır. Onlara göre büyük şehirlerin düzeninin bozulması sokak köpeklerinin çoğalmasına bağlıydı. Bu hayvanların çoğalması ile bit, pire ve birçok hastalığın yayılmasını sebep gösterilerek onların yok edilmesi istenmiştir.³¹⁶ Avrupalılar bu hayvanlara yönelik niyetlerini açıkça ortaya koymuş ve onları kent hayatından çıkartmak için çalışmalar yürütmüştür. Fransa ve İngiltere gibi ülkelerde bu sebeplerden dolayı yüz binlerce köpek itlaf edilmiştir. Fransa’da 1852-1870 yıllarında Pontaise sokağındaki hayvan barınağında haftada ortalama 600 köpek itlaf edilirken 1878 yılında 40.000 köpek toplu olarak itlaf edilmiştir. İngiltere’de 1886’da 44.800, 1896’da ise 1.362.000 köpek öldürülmüştür.³¹⁷ Kaydedilen bu rakamlar Avrupa’da sokak köpeklerine yönelik bir katliamın yaşandığını açıkça gösteriyor.

XIX. yüzyıl Avrupa’sında toplu köpek itlafları yaşanırken aynı zamanda bu hayvanların alınıp barındırma amaçlı faaliyetler de görülmüştür. Ancak bu çalışmaların pekiyi niyetli olduğu söylenemezdi. Barındırmak amacıyla alınan bu hayvanların iyi

³¹⁶ Pinguet, *a.g.e.*, s. 95

³¹⁷ Akay, *a.g.m.*, 2018, s. 259

beslenilmediği ve zahmetli işlerde kullanıldığı³¹⁸ hatta Avrupa'nın bazı yerlerinde bu hayvanlar kızak köpeği gibi fayton çekmekte bile kullanıldığı bilinir.³¹⁹

Şekil 3.9. Brüksel’de Arabalara Koşulmuş Köpekler, Pierre de Gigord Koleksiyonu (1900-1910)³²⁰

XIX. yüzyılda Avrupa, sokak köpeklerine yönelik yapılan bu muamelelere karşı hayvanları koruma amaçlı dernekler kurmuştur. Fransa’da 1845 yılında köpeklerle yönelik yapılan bu muamelelere karşı *Societe Protectrice des Animaux / S.P.A. (Hayvanları Koruma Derneği)* adında bir dernek kurulmuştur. Bu dernek tarafından özellikle derneğin kurucularından biri olan Parisot de Cassel tarafından hayvan haklarını meclise taşıyarak köpek vergisi gibi bir kanun çıkarmayı hedeflemiştir.³²¹ 1850’de Fransa’da *Köpek Vergisi* çıkarılmıştır. Bu vergi ile sadece kayıtsız ve tasma taşımayan köpekler itlaf edilmeye başlanmıştır.³²² Fransa’da çıkarılan bu verginin amacı sokak köpeklerini ortadan kaldırmak ve hayvan severlerinin bu sahipsiz köpeklere kontrollü bir şekilde bakım yapmalarını sağlamaktı. Böylece başıboş olan köpekler ortadan kalkacak, sahibi olan köpekler de düzenli bakım görecekti.³²³ Fransa’da çıkarılan bu verginin işe yaradığı söylenemez çünkü bu hayvanların yok yere öldürülmeleri yine devam etmiştir.

³¹⁸ Pinguet, *a.g.e.*, s. 95

³¹⁹ Işın ve Tanman, *a.g.e.*, s. 32

³²⁰ Işın ve Tanman, *a.g.e.*, s. 35

³²¹ Pinguet, *a.g.e.*, s. 95

³²² Akay, a.g.m., 2018, s. 259

³²³ Pinguet, *a.g.e.*, s. 96

İngiltere’de 1820’lerde *Animal Friends Society (Hayvan Dostları Derneği)* adında bir dernek kurulmuştur. 1824’te Peter A. Broone tarafından *Society for the Prevention of Cruelty to Animals (Hayvanları Koruma Derneği)* adında bir dernek daha kurulur. Bu dernek 1835’te Prenses Victoria’nın desteğini alarak onursal *Royal (Krali)* unvanını almıştır. *Royal Society (Kraliyet Derneği)* olarak bilinen bu dernek saygıdeğer bir teşkilat haline gelmiştir. İngiltere’de hayvan haklarını koruma dernekleri faaliyet gösterirken yirmi yıl sonra 1840’larda *Dog’s Home (Köpeğin Evi)* derneği kurulmuştur. Büyük çoğunluğu kadınlar tarafından yürütülen bu derneğin amacı başıboş veya terk edilmiş köpekleri toplamak, barındırmak ve beslemek olmuştur. Bu köpeklerin sahiplerini bulmak ve de onları sahiplendirmek için çalışmalar yürütülmüştür. *Dog’s Home* kuruluşundan kısa bir süre sonra Londra’da kuduz hastalığı önlemek için kentte başıboş köpeklerin itlaf edilme çalışmaları başlatılmıştır. Bu hayvanların bir şey yiyip içmemeleri için ağızlarına burunluk takılarak onları aç ve susuz bir şekilde öldürüyorlardı.³²⁴

İngiltere’de köpeklerin tasmasız ve ağızlık takmadan gezdirilmesi halinde köpekler için vur emri çıkarılmıştır. Bu yasağa uyulmadığında köpekler görüldükleri yerde öldürülüyordu. İngiltere’de uygulanan bir başka önlem ise köpek dişlerinin törpülenmesiydi. Bu önlem ile herhangi bir saldırıda ağır ve derin yaralanmalara sebebiyet vermemesi amaçlanmıştır.³²⁵ Hayvan koruma dernekleri ne kadar karşı çıkmış olsa da Avrupa’da bu hayvanlara yönelik yapılan zulümlerin önüne geçilememiştir.

Dog’s Home, köpek itlafların önüne geçmek için verdiği mücadelede *Kennel Club* ile birlikte ulusal birliklerin de desteğini alarak siyasi bir güç haline gelmiştir.³²⁶ 1884’te İngiltere’de sokaklarda başıboş gezen köpekleri ortadan kaldırmak için *Dogs Home Association’da (Köpek Evi Derneği)* gaz odaları geliştirmiştir. Benjamin Ward Richardson tarafından geliştirilen bu gaz odalarının sokak hayvanlarını güya daha insancıl ve acısız bir şekilde öldürmek amacıyla kullanıldığı açıklanmıştır. Richardson, uygulanacak olan bu yöntem ile haftada 200 ila 250 arasında köpek itlafı

³²⁴ Pinguet, *a.g.e.*, s. 99

³²⁵ Ahmet Doğan Ataman, “Pullar Kuduzu Anlatıyor”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Kuduz*, Ankara, Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği (BUHASDER) Yayınları, Gece Kitaplığı, 2018, s. 336

³²⁶ Pinguet, *a.g.e.*, s. 99

gerçekleştirileceğini söylemiştir.³²⁷ Avrupa’da kullanılan bu yöntem ile haftada binden fazla sokak köpeği itlaf edilmiştir. Köpekler demir kafeste bulunan bu sandıkların içine koyularak sandıkların ağzı kapatılıp sandıklarda bulunan bir musluk yardımıyla karbondioksit gazı salınıyordu. İtlaf sandıklarına giren zavallı hayvanlar oracıkta ölüyorlardı.³²⁸ Avrupa’da sokak köpeklerini yok etmek için kullanılan bir diğer yöntem ise elektrik akımı olmuştur.

Şekil 3.10. Battersea’deki Köpek Evi, Köpek İtlafı İçin Hazırlanan Gazlı Odalarda Kullanılan Kafesler (1886), Pierre de Gigord Koleksiyonu³²⁹

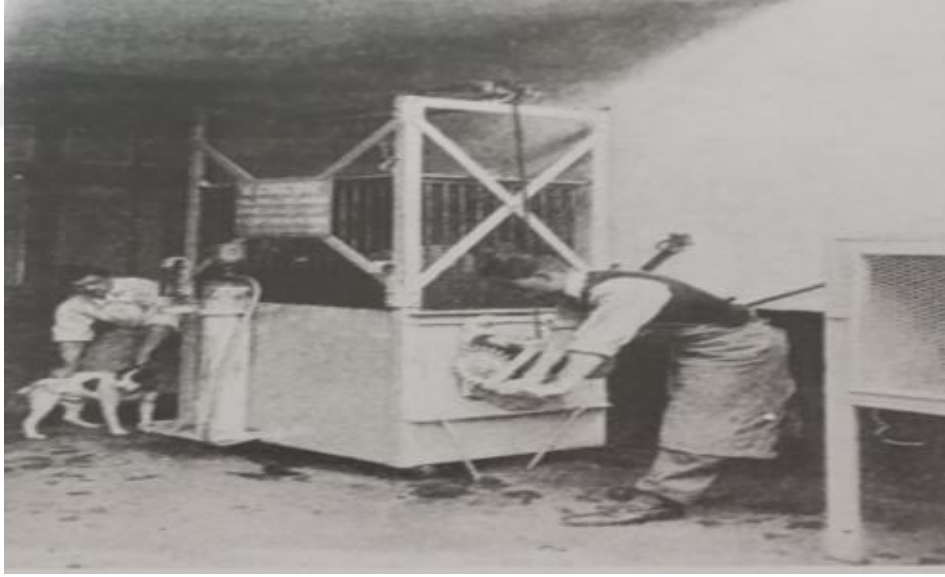
³²⁷ Işın ve Tanman, *a.g.e.*, s. 38-39

³²⁸ Servet-i Fünun, “Köpeklerin İtlafı”, Cilt: I, Sayı: 45, 21 Ocak 1892, s. 224-225

³²⁹ Işın ve Tanman, *a.g.e.*, s. 39

Şekil 3.11. Sokak Köpekleri İçin Kullanılan Havagazıyla Zehirleme Kafesi (1923),
Pierre de Gigord Koleksiyonu³³⁰

Şekil 3.12. Sokak Köpeklerini Öldürmek İçin Kullanılan Güncel Yöntemler, Köpekleri
Karbondioksit Gazıyla İmha Eden Makine (1923), Pierre de Gigord
Koleksiyonu³³¹

³³⁰ Işın ve Tanman, *a.g.e.*, s. 195

³³¹ Işın ve Tanman, *a.g.e.*, s. 196

Şekil 3.13. Sokak Köpeklerini Öldürmek İçin Kullanılan Güncel Yöntemler, Köpekleri Elektrik Akımıyla İmha Eden Makine (1923), Pierre de Gigord Koleksiyonu³³²

İngiltere ve Fransa’da kurulan hayvan hakları derneklerinden yüzyıllar önce İstanbul’da hayvanları koruma dernekleri ve vakıflar kurulmuştur.³³³ Osmanlı Devleti, hayvan hakları konusunda Avrupa ülkelerine göre daha ilgili olmuştur. Hayvanların korunmasına ve beslenmesine itina göstermiştir.

3.1.2. Osmanlı Devleti’nde Sokak Köpeklerinin İtlafları

Kuduz hastalığını doğrudan bulaştıran, veba ve kolera gibi salgın hastalıkların bulaşmasında taşıyıcı rol oynayan ve modern kent dönüşümüne engel olan sokak köpeklerinin şehir hayatından uzaklaştırılması veya bu hayvanların itlaf edilmesini gerektiren sebeplerden olmuştur.³³⁴ Osmanlı Devleti’nde Avrupa ülkelerine benzer toplu köpek itlafları fazla yaşanmamıştır. Tanzimat ile başlayan yenilenme hareketleri ile sokak köpeklerinin İstanbul’daki hâkimiyetlerine son verilmeye çalışılmıştır. Özellikle II. Meşrutiyet’in ilanından sonra ittihatçıların yönetimde söz sahibi oldukları bu dönemde toplu köpek itlafları görülmüştür. Köpeklerin itlafları konusunda Osmanlı hekimleri ve siyasetçileri tarafından birçok yazı kaleme alınmıştır. Çoğu yazar bu

³³² Işın ve Tanman, *a.g.e.*, s. 197

³³³ Özdemir, a.g.m., 2020, s. 122

³³⁴ Kuzucu, *a.g.e.*, s. 171

konuda zorunluluk ile merhametsizlik arasındaki sınır çizgisinde kalmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nde köpek itlafı daha çok halk sağlığı için yani zorunluluk sebebi içermektedir.

Dönemin yerel gazete ve dergileri tarafından kuduz meselesi çoğu zaman yönetime karşı kışkırtma amaçlı olarak da kullanılmıştır. Bunlardan 23 Kasım 1868 tarihinde Ali Râşid ve Diyarbakirli Filip Efendi tarafından çıkarılan Terakki gazetesinde³³⁵ sürekli kuduz vakaları veya sokak köpekleri üzerine haberler yayınlanmıştır. Bu haberlerden biri Kasımpaşa'da kuduz bir kelb tarafından ısırılan bir kadının kudurarak bebeğini öldürdüğünü ve daha sonrasında kendisinin de öldüğü haberi dikkat çeken vakalardan biri olmuştur. Bu ve bunun gibi haberler ile şikâyetlerin artması üzerine köpeklerin itlaf edilmesi istenmiştir. Beyoğlu Mutasarrıflığı gelen şikâyetler üzerine bu olayı araştırmış ancak böyle bir durumun yaşanmadığı, haberin asılsız olduğu başka bir yerel gazete olan Vekayi-i Zabtiye gazetesi aracılığıyla bildirilmiştir.³³⁶

İstanbul'da çok sayıda köpeğin olması sokaklarda her gün her an köpek saldırıları yaşanıyordu. Bu durum öyle bir hal almıştı ki artık insanları uyarmak için günlük gazetelerde sokak köpekleri ile alakalı duyuru haberleri de veriliyordu. Tanin gazetesinin 31 Mart 1912 tarihli yayının ilk sayfasında yayımlanmış olan bir duyuruya göre: *Darülfünun talebesinden bir efendi davet sabahı Haseki civarında bir mahalleden geçerken kuduz bir mahalle köpeği tarafından takip edildiğinden ve hatta bu taraflarda aşılatmış köpeklerin az olduğundan hicap ediyor. Nazarı dikkati celb ederiz.*³³⁷

Tanin gazetesinin 7 Mart 1910 tarihinde yayınlamış olan bir yazısında İstanbul'un sokak köpekleri sorununa değinmiştir: *Bizim İstanbul'un sokaklarını dolduran köpeklerin suretini biliyor musunuz? Her sene binlerce kişi kuduz kelb yüzünden tedavi ediliyor. Bu yüzden hükümet ne kadar zarara uğruyor. Sadece bir yılda kuduzun tedavisi için sarf edilen meblağ binlerce lirayı aşıyor. Devlet aylarca, yıllarca bu hastalık ile uğraşıyor. Binlerce kişi işinden gücünden oluyor. Tedaviye tabi olanların binde onu bazen ihtilata uğruyor. Yine tedaviye yetişemeyenler de ölüyor. Bugün*

³³⁵ Alim Kahraman, "Terakki", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 40, 2011, s. 481-482

³³⁶ Kuzucu, *a.g.e.*, s. 211-212 (Terakki (22 Eylül 1869) s. 3 / Vekayi-i Zabtiye (1 Ekim 1869), s. 1-2)

³³⁷ Tanin, Sene: 4, Sayı: 1286, 31 Mart 1912, s. 1

*Avrupa'nın hiçbir beldesinde köpekler sokaklarda başıboş gezdirilmiyor. Amerika'da hasta olduğu tespit edilen köpek, kedi, kuş ne varsa hepsi müşahade altına alınıyor. Gerekirse hepsi itlaf ediliyor. Hâlihazırda söylenenlerin hiçbirisi sözde değil icraattadır. Yalnız bilmek kâfi gelmiyor yapmak da gerekiyor. Osmanlıların evlerini, elbiselerini temiz tutması yetmiyor sokakların da tahareti lüzumdur.*³³⁸

İnsanların sağlığı ve güvenliği için sokak köpeklerin yok edilmesini savunan, dönemin yazar ve gazetecilerinden Ebuzziya Mehmet Tefvik Bey, İstanbul'da yaşayan sokak köpeklerinin şehir hayatından çıkartılması için sağlıklı bir karar vermenin en iyi yolu bu hayvanların zarar ve faydalarının karşılaştırılmasını önermiştir. Sokak köpeklerin verdiği zararları şöyle sıralamaktadır:

1. İlk sırada kuduz hastalığı gelir ve her yıl bu hastalıktan birkaç kişinin öldüğü,
2. Köpeklerin sokakta insanların elinde bulunan yiyecekleri almak için onlara saldırdıkları ve bu yüzden birçok yaralanmaya sebep oldukları,
3. Bulundukları mahalleye gelen yabancı insanlara saldırdıkları,
4. Sürekli havlayıp hemcinsleriyle kavga ettikleri ve bu yüzden çıkan gürültüden rahatsızlık verdikleri hatta bazı geceler insanları uykusuz bıraktıkları,
5. Sokak ortalarında çiftleşerek genel ahlak kurallarına aykırı sakıncalı davranışlar sergiledikleri,
6. Yol ortalarında serbestçe dolaştıkları, uyudukları için gelen giden insanların hatta at arabalarının bile yolunu değiştirdikleri,
7. Sokaklardaki çöpleri yiyerek temizlemeleri kadar dışkıları ile de etrafı pislettikleri,
8. Bazı hasta köpeklerin görünüşleri itibarı ile de etrafa rahatsızlık verdikleri gibi sebepler öne sürülerek bu hayvanların kent hayatından çıkartılması gerektiğini savunmuştur.³³⁹

Köpek itlafı taraftarı bazı siyasetçiler bu konuyu Osmanlı'nın resmi makamlarına bildirmiş, Meclis-i Umur-u Sıhhiye'de tartışılan konular arasına alınmıştır. Osman Macid, tartışma konusu olan sokak köpeklerine karşı alınması gereken tedbirleri kısaca şöyle sıralamaktadır:

³³⁸ Tanin, Sene: 2, Sayı: 542, 7 Mart 1910, s. 2

³³⁹ Kuzucu, *a.g.e.*, s. 214-215

1. Bütün köpeklerin ortadan kaldırma fikri ortaya atılmış ancak köpeklerin tamamen yok edilmesi mümkün olmamıştır. İslam inancı gereği hayvanların öldürülmesinin günah sayılması ve köpeklerin farkına varmadan yapmış oldukları hizmetlerinden dolayı bu hayvanların ortadan kaldırma düşüncesine engel olmuştur.

2. Kuduz hastalığına karşı köpekleri aşılama düşüncesi de sunulmuş ancak zor bir uygulama olmuştur. Köpekler her iki yılda bir aşılanması gerekir ve bunun için de aşı üretilen tedavihanelerin muhafazası gerekir. Bu da devlet ekonomisini bir hayli zorlayacak bir durum söz konusuydu. Ayrıca kentte bulunan her köpeğe de aşı yapmak mümkün olmayacaktı.

3. Kuduzla karşı köpek sayılarını azaltmak için şehirdeki bütün köpeklerin toplatılıp kentten uzaklaştırılması veya itlaf edilmesi.

4. Köpek sahiplerinin her sene vergi ödemesi (Fransa’da 95, Almanya’da 120 ve İngiltere’de 700 kuruştur).

5. Herhangi bir köpeğin vereceği zarar ve ziyandan sahibinin mesul tutulması, mesela, ısırıldığı şahsın tedavi masraflarının köpek sahibine ödenmesi ve yaraladığı veya öldürdüğü koyun, tavuk gibi hayvanın zararını sahibinin karşılaması.

6. Kuduz şüphesi olan bir köpeğin ve onun ısırıldığı diğer köpeklerin 24 saat içinde öldürülmesi.³⁴⁰

Köpeklerin tamamen ortadan kaldırılması ve bütün köpekleri aşılama önerisinin uygulanması zor olan tedbirler arasındadır. Osmanlı Devleti’nde sokak köpeklerinin çok fazla olması özellikle İstanbul gibi bir kentte on binlerce köpeğin bulunması o dönemin şartları altında bu hayvanların aşılanması veya aşılarının takip edilmesi imkansız gibi görülmüştür. XIX. yüzyılda İstanbul sokak köpeklerinin sayıları hakkında kesin bir rakam söylemek zordur. O dönemlerde İstanbul’da bulunan yabancı seyyahlar köpek sayıları hakkında değişik sayılar vermektedir. Catherine Pinguet tarafından kaleme alınan *İstanbul’un Köpekleri* adlı eserinde Dâü’l-kelb Tedavihanesinde bir dönem (1901-1911) müdürlük yapan Dr. P. Remlinger İstanbul’da 60 ila 80 bin köpeğin yaşadığını bildirmiştir.³⁴¹ XIX. yüzyılın sonlarında İstanbul’a gelen Hecquard tarafından o yıllarda şehirde 40 ila 50 bin köpek olduğundan bahseder, XX. yüzyılın

³⁴⁰ Osman Macid, *a.g.e.*, s. 98-99

³⁴¹ Pinguet, *a.g.e.*, s. 14

başlarında şehirde bulunan Ibañez burada 80 binin üzerinde köpeğin yaşadığını bildirmiştir. Yine Mille ve Claude İstanbul'da 80 bin kadar köpek yaşadığı üzerinde durmuşlardır. Ancak Fransız P. Colomban bu şehirde olabilecek en mantıklı sayının 50 bin olduğunu belirtmiştir.³⁴²

Kuduzu önleme çalışmaları arasında kolay ve hızlı diyebileceğimiz bir diğer önlem ise kuduz veya kuduz emaresi taşıyan hayvanın itlaf edilmesidir. Uygulanan bu itlaf yöntemi bazen amacını aşarak toplu hayvan katliamlarına sebep olduğu da görülmüştür. Osmanlı Devleti'nde toplu hayvan itlaflarının yapılması kabul görülebilecek bir durum olmasa da bazı dönemler sokak köpeklerinin toplu olarak kent hayatından sürüldükleri görülmüştür.

Osmanlı Devleti'nde köpek itlafının ilk girişimi XVI. yüzyılda görülmüştür. Kanuni döneminde (1520-1566) Lütfi Paşa'nın ikinci kez Şam valisi olduğunda şehrin bütün sokak köpeklerin toplanıp yok edilmesini emretmiştir. Bunun üzerine Şam'da 1.000 kadar sokak köpeğinin itlaf edildiğine dair bilgiler verilmiştir.³⁴³ 1535 yılında şehirde baş gösteren veba salgını yüzünden bu hayvanların itlaf edildiği kayıtlara geçmiştir.³⁴⁴ İstanbul'da yaşanan ilk toplu köpek itlafı II. Mahmud döneminde görüldüğü bilirse de aslında ilk girişim XVII. yüzyılın başlarında Sultan I. Ahmed döneminin (1603-1617) sadrazamı Nasuh Paşa tarafından gerçekleştirildiği söylenir. Nasuh Paşa, İstanbul'daki (sur içi) köpeklerini toplatıp Üsküdar'a sürdürmüştür.³⁴⁵ Şehirde bulunan köpek sürüleri geceleri çıkardıkları gürültü yüzünden şehir halkının uykusuz kaldığı, halka ait tavuk, ördek gibi evcil hayvanları telef ettikleri ve esnafın dükkânlarına zarar verdikleri için bu hayvanların şehirden uzaklaştırıldığı söylenmektedir.³⁴⁶

İstanbul'da bilinen ilk toplu köpek itlafı 1830 yılında olmuştur. II. Mahmud tarafından sokak köpekleri toplatılıp şehirden uzaklaştırılmıştır. İstanbul'da sokak köpekleri tarafından bir İngiliz'in öldürülmesi üzerine İngiliz sefirinin bir tarziye (özür) ve tazmin (zararı ödemek) istemiştir. Siyasi mesele haline gelen bu olaydan sonra II. Mahmud İstanbul'daki sokak köpeklerini toplatıp Marmara Adası'na naklini

³⁴² Kuzucu, *a.g.e.*, s. 323-324

³⁴³ Schick, *a.g.m.*, 2010, s. 24

³⁴⁴ Kuzucu, *a.g.e.*, s. 173

³⁴⁵ Schick, *a.g.m.*, 2010, s. 24

³⁴⁶ Kuzucu, *a.g.e.*, s. 173

emretmiştir. Ancak II. Mahmud halkın tepkisinden dolayı kararını hemen çekmiş ve köpekleri İstanbul'a geri getirtmiştir.³⁴⁷ Halk, *Hayvanlara eziyet etmek uğursuzluk getirir, başımıza iş açılır, köpekleri orada bırakmayalım* diye söylenmeye başlamışlardı. II. Mahmud kararını çekmesine çekmişti ancak halkın beklediği uğursuzluk da gelmiştir. Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın ordusunun Kütahya'ya kadar gelmesiydi.³⁴⁸

II. Mahmud döneminde yaşanan bir başka köpek itlafı sokak köpeklerinin zehirlenerek öldürülmeleri idi. İstanbul'da yaşayan Avrupalıların şikâyetleri üzerine padişahın da bilgisi ile bakkalarda satılan sucukların içine zehir konularak köpekler verilerek köpekler kısa zamanda zehirlenerek öldürülüyordu. Sokaklarda her gün köpeklerin öldüğünü ve öldürülen bu hayvanların leşleri denize atıldığı söylenmiştir.³⁴⁹ İstanbul halkı sokak köpeklerine yapılan bu muameleye şiddetle karşı çıkmıştır. II. Mahmud köpekler için yapılan bu muameleyi hemen durdurmuş hatta hayatta kalan köpekleri boğazın karşı yakasındaki Üsküdar'a gönderilmelerine ve her gün onlara yiyecek götürülmesine karar vermiştir.³⁵⁰ II. Mahmud döneminde sokak köpeklerine yönelik yapılan bu itlaf girişimlerinde her defasında halkın tepkisi üzerine vazgeçildiği bilinir.

Sultan Abdülmecid döneminde (1839-1861) II. Mahmud tarafından yurt dışından getirilen uzmanlardan Fransız hukukçu ve doktor olan Mösyö Barrachin de İstanbul'daki sokak köpeklerini yok etme planı olan bir proje sundular. Barrachin ve destekçileri, Mustafa Reşid Paşa'nın iznini alarak projelerini uygulamaya çalıştılar. İlk olarak İstanbul sokaklarında başıboş gezen köpekleri toplatıp Tavşan Adası'na götürmekti. Buraya getirilen köpekler kesilerek onların deri ve içyağları gibi kısımlarını sanayi endüstrisinde kullanarak faydalanmaktır. Bu plan ile hem bu hayvanlardan kurtulmuş olacaktı hem de karlı iş çıkaracaktı. Ancak Barrachin'in başlattığı bu plan köpeklerin saldırıları sonucu başarısızlıkla sonuçlanmıştır.³⁵¹

³⁴⁷ Özgün, a.g.m., 2017, s. 513

³⁴⁸ Murat Bardakçı, "Tarihimizin İki Büyük Köpek Soykırımı", Hürriyet Gazetesi, 26 Nisan 1998 <https://www.hurriyet.com.tr/tarihimizin-iki-buyuk-kopek-soykirimi-39015990> (16.02.2022)

³⁴⁹ Walsh, a.g.e., s. 405-506

³⁵⁰ Walsh, a.g.e., s. 406

³⁵¹ Kuzucu, a.g.e., s. 188-191

İstanbul’da bir başka büyük köpek toplama harekâtı Sultan Abdülaziz döneminde (1861-1876) gerçekleşmiştir. Köpekler kentten uzaklaştırılmak istenilmiş ve bu hayvanlar toplatılıp tekneler ile Hayırsız Ada’ya bırakılması konuşulmuştur. Ancak İstanbul’da çıkan büyük yangından dolayı (1865 Galata ve Hocapaşa yangınları)³⁵² bu plandan vazgeçilmiştir. İstanbul halkı bunun Allah’ın gazabı olduğu yorumları ile yönetimi bu düşünceden vazgeçirmiştir.³⁵³

II. Mahmud dönemine benzer siyasi bir olay haline getirilen başka bir vaka da II. Abdülhamid döneminde yaşanmıştır. 1889 yılında İstanbul’da Rus sefarethanesinde bir hamalı kuduz bir köpeğin ısırması ve sonrasında hamalın ölmesiyle başlayan bu olay siyasi bir krize dönüşmüştü. Bu vaka Rusya sefiri ve diğer yabancı sefirlerin dikkatini çekmiştir. Söz konusu sefirler hem hamalın ölmesini hem de olayın geçtiği yer olan Büyükdere ve civarında çok sayıda köpeğin olmasını ileri sürerek buradaki bütün köpeklerin itlaf edilmesi veya hemen toplatılıp başka bir yere gönderilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. II. Abdülhamid, sefirlerin bu girişimlerine ve baskılarına rağmen köpeklerin itlafını gerçekleştirmemiştir. Sokak köpeklerinin itlafının olması için haklı gerekçelerin olması gerekiyordu. Bu hayvanların kuduz illetine yakalanmış olmaları gerektiği veya insanlara zarar vermeleri halinde itlafın olabileceğini bildirmiştir.³⁵⁴

1889’da Alman İmparatoru II. Wilhelm bir İstanbul ziyareti gerçekleştirecekti. II. Wilhem’in İstanbul’a gerçekleştireceği ziyaret öncesi sokak köpeklerinin toplatılması gündeme getirilmişti. İmparatorun ziyareti sırasında herhangi bir köpek saldırısının yaşanmaması için böyle bir istekte bulunulmuştur. II. Abdülhamid bu öneriyi de kabul etmemiş ve sokak köpeklerine dokunmamıştır. Çünkü II. Abdülhamid’in mücadelesi sokak hayvanları ile değil de daha çok halk sağlığını tehdit eden bulaşıcı hastalıklar ile olmuştur. İstanbul’da bulunan sokak köpeklerinin en rahat geçirdikleri dönemlerden biri de II. Abdülhamid dönemi olarak bilinir. İstibdad devri olarak geçen bu dönem insanlar için bir esaret dönemiymken köpeklerin ise tam bir altın çağı olmuştur.³⁵⁵

³⁵² Kenan Yıldız, “Şehir Topoğrafyasına Etkisi Bakımından Osmanlı Dönemi İstanbul Yangınları” *Antik Çağdan XXI Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 2015, İstanbul Büyükşehir Belediyesi (Kültür A.Ş.) Yayınları, Cilt: I, s. 503, 486-503

³⁵³ Sivil Sayfalar, “106. Yılında Hayırsız Ada’da Ölüme Terk Edilen 80 Bin Köpeğin Hikâyesi”, 3 Haziran 2016

³⁵⁴ Özgün, a.g.m., 2017, s. 513

³⁵⁵ Akay, a.g.m., 2018, s. 259

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra o dönemki İstanbul Dâü'l-kelb Tedavihanesi'nin müdürü olan Remlinger İstanbul'daki bütün sokak köpeklerinin toplatılıp itlaf edilmesini desteklemiştir. Hatta daha ileri giderek belediye bütçesinin kötü durumda olduğunu gerekçe göstererek şehri köpekten arındırma işini ihaleyle bir taşeronla verilmesini de önermiş³⁵⁶ ve sözlerine şöyle devam etmiştir: *Derisi, kılları, kemikleri, yağı, kasları genel olarak albüminli maddeleri, hatta bağırsaklarıyla bir sokak köpeğinin maddi değeri 3 ila 4 franktır. Şehirde 60 bin ila 80 bin köpek bulunmaktadır. Bu da 200 ila 300 bin franklık bir değere tekabül eder. Köpekleri itlaf işinin bir vekile havale edilmesi, onun da şehir dışındaki çeşitli noktalara deri, et ve yağın ekonomik olarak işleneceği yerler kurması kabil değil midir? Bu yerlerde hava geçirmez bir oda olur, oda bir gaz borusuna ve hayvanın kullanılabilir ürünlerini işlemek için donatılmış bir parçalama atölyesine bağlanır. Hayvanlar geceleri gizlice yakalanıp Avrupa'dakilere benzeyen kafesli arabalarla hemen nakledilir. On merkez kurulsa, her biri günde yüz köpeği işleyebilir. İki ay içinde itlaf biter, bu operasyonla şehre kullanılacak bir kar bırakır.*³⁵⁷

Remlinger, bu önerisini Meclis-i Umur-u Sıhhiye'ye sunar ancak meclis tarafından reddedilir ve İstanbul halkı tarafından da kabul görülmemiştir. Hatta Remlinger bu projesini uygulamak için sokak köpeklerin geceleri toplatılıp şehir dışına göndererek halkın tepkisini daha fazla çekmemiş olacaktı.³⁵⁸ Remlinger'e göre kamu sağlığı için sokak köpeklerinin strikinle zehirlenmesi, şehir dışına gönderilmesi, yeni doğan köpeklerin imhası ve de kısırlaştırılması gibi uygulanmış veya planlanmış önlemler yetersiz kalmıştır.³⁵⁹

Osmanlı halkının bu hayvanların toplum hayatından çıkartılmasına karşı gelmelerinin tek sebebi inançları veya onların sosyal hayattaki işlevleri olmamıştır. Halkın asırlardır kurdukları düzene, geleneksel yaşamlarına dışardan olan müdahaleye karşı olmalarıydı. Bunun için halk gerek gördüğü zamanlarda hükümete karşı gelmiş, jandarma ve polise karşı durarak sivil itaatsizlik de sergilemiştir.³⁶⁰ Pinguet, Pera

³⁵⁶ Işın ve Tanman, *a.g.e.*, s. 36

³⁵⁷ Pinguet, *a.g.e.*, s. 14-15

³⁵⁸ Pinguet, *a.g.e.*, s. 15

³⁵⁹ Işın ve Tanman, *a.g.e.*, s. 36

³⁶⁰ Pinguet, *a.g.e.*, s. 18

yakınında bulunan bir caminin imamı, köpeklerle bu kadar zulmedilmesine kızarak görevlilere Kuran'ın ne buyurduğunu hatırlatmış, hayvanlara merhametli davranılması gerektiğini öğütlemiş ancak karşılığında zor kullanılarak en yakın karakola götürülmüştür. Buna benzer bir başka olay da köpekleri kıskaçları ile toplamaya çalışan itlaf ekiplerine karşı gelen bir süvari yüzbaşısı olmuştur. Yüzbaşı itlaf ekiplerini kovmuş ve kıskaçlarına el koymuş ancak o subay da yakalanıp bir ay hapis cezasına çarptırılmış.³⁶¹

3.1.3. İstanbul'daki Büyük Köpek Sürgünü (1910)

Osmanlı Devleti'nde bugüne kadar gerçekleşen en büyük köpek itlafı XX. yüzyılın başlarında İstanbul'da on binlerce köpeğin toplatılıp Hayırsız Ada'ya (Sivri Ada) bırakılarak ölüme terk edilmesi idi. 1910 yılında İstanbul sokaklarında 80 bin kadar köpek ittihaççıların desteği ile toplatılıp Hayırsız Ada'ya gönderilmiştir.³⁶² Ancak Kuzucu, bu sayının 40 ila 50 bin olduğu daha sonrasında 1912-1914 yılları arasında İstanbul şehremini olan Cemil Paşa (Topuzlu) tarafından 30 bin köpeğin itlafı³⁶³ ile beraber bu sayının 80 bine ulaştığını belirtmiştir.³⁶⁴

Osmanlı tarihinde bundan daha büyük bir köpek itlafıyla karşılaşılmamıştır. II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesinden kısa bir süre sonra İttihaççılar tarafından planlı bir şekilde köpek itlafı gerçekleştirildiği söylenir. On binlerce sokak köpeği sistemli bir şekilde yakalanmış, kafeslere tıkmış, mavnalara yüklenerek Hayırsız Ada'ya bırakılmıştır.³⁶⁵ Hayvanların bırakıldığı Hayırsız Ada, Marmara Denizi'nin ortasında çöle benzeyen bir kaya parçasıydı. Adada bir damla su bile olmadığı buraya sürülen bu hayvanların günlerce aç ve susuz kalarak öldüklerinden bahsedilmiştir.³⁶⁶

³⁶¹ Pinguet, *a.g.e.*, s. 18

³⁶² Menekşe, a.g.m., 2018, s. 6324

³⁶³ Cemalettin Topuzlu, *Cemil (Topuzlu) Paşa, İstanbul Eski Şehremini, İstibdat- Meşrutiyet- Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Topuzlu Yayınları, 4. Baskı, 2002, s. 124

³⁶⁴ Kuzucu, *a.g.e.*, s. 323-324

³⁶⁵ Menekşe, a.g.m., 2018, s. 6324

³⁶⁶ Bardakçı, a.g.m., 1998

Şekil 3.14. İstanbul Sokak Köpeklerinin Yakalanışı (XX. Yüzyıl Başı) , Pierre de Gigord Koleksiyonu³⁶⁷

Şekil 3.15. İstanbul'da Toplanan Sokak Köpeklerinin Arabalarla Teknelere Götürülmeleri (XX. Yüzyıl Başı), Pierre de Gigord Koleksiyonu³⁶⁸

³⁶⁷ Işın ve Tanman, *a.g.e.*, s. 198

³⁶⁸ Işın ve Tanman, *a.g.e.*, s. 200

Şekil 3.16. İstanbul'daki Sokak Köpeklerini Toplayan İtlaf Ekipleri (XX. Yüzyıl Başı)³⁶⁹

Şekil 3.17. Teknelere Yüklenen Sokak Köpekleri (XX. Yüzyıl Başı), Pierre de Gigord Koleksiyonu³⁷⁰

³⁶⁹ Yıldırım, a.g.m., 1985, s. 1333

³⁷⁰ Işın ve Tanman, *a.g.e.*, s. 205

Şekil 3.18. İstanbul Sokaklarında Toplanan Başboş Köpeklerinin Hayırsız Ada'ya İtlaf Ekipleri Tarafından Bırakılışı (XX. Yüzyıl Başı), Pierre de Gigord Koleksiyonu³⁷¹

Şekil 3.19. Hayırsız Ada'ya (Sivri Ada) Bırakılan Sokak Köpekleri(XX. Yüzyıl Başı)³⁷²

³⁷¹ Işın ve Tanman, *a.g.e.*, s. 201

³⁷² https://listelist.com/wp-content/uploads/2017/07/hayirsiz_ada_sivriada-3-600x431.jpg (8.12.2021)

İstanbul köpeklerinin Hayırsız Adaya nakli ve bu hayvanların orada ölüme terk edilmeleri Avrupa’da bile yankı uyandırmıştır. Münih’ten alınan bir habere göre Almanya İmparatorluğundan İstanbul Himaye-i Hayvanat Cemiyeti’ne bir telgraf gönderildiği söylenmiştir. Gönderilen bu telgrafta şu sözler geçmektedir: *İstanbul’da Sultan Mahut Han Hamisi Hazretlerine, Müslümanların, Hristiyanların, bütün mahlûkatın halıkı olan Cenabı Hak namına sizden istirham ediyoruz ki, İstanbul’un bedbaht köpeklerine ya hayat ya da maruz kaldıkları ölümden daha merhametli bir ölüm bahşetsinler. Bütün aza namına Memalik-i Ecnebiyyeden Himaye-i Hayvanat Cemiyeti Saniyesine.*³⁷³

1910’da gerçekleşen bu büyük kıyım sırasında İstanbul’da bulunan yabancılar tarafından bu olaydan çokça bahsedilmiştir. O dönemde İstanbul’da öğretmenlik yapan P. Colomban, İstanbul’daki sokak köpeklerinin ilk olarak şehir kapılarına bırakılması ve orada bakılması düşünülmüştür. Ancak köpeklerin gece gündüz ulumaları ve sürekli birbirleriyle kapişmaları sonucu çıkardıkları gürültüden dolayı çevre halkı rahatsız olmuş ve halk bu karara karşı çıkmıştır. Bunun üzerine dönemin İstanbul şehremini olan Suphi Bey, köpeklerin kimsenin yaşamadığı ıssız bir ada olan Hayırsız Adaya bırakılmasına karar vermiştir. Tekrar toplatılıp teknelere bindirilerek adaya bırakılan bu hayvanların yiyecek ve içecek ihtiyaçlarının karşılanması için de bekçiler tutulmuştur. Bu bekçiler her gün adaya ekmek götürmek ve adada bulunan su kuyularından su çıkartmakla görevlendirilmiştir. Her ne kadar bu hayvanların bakımı için insanlar görevlendirilmiş olsa bile hayvanlar zamanla açlığa ve susuzluğa daha fazla dayanamamış ve birbirlerini yiyerek ölmüşlerdir. Ada öyle bir hale gelmişti ki buraya hem köpek seslerinden çıkan gürültüden hem de köpek cesetlerinin kokusundan yaklaşılmamıştır.³⁷⁴

Pierre Loti, *köpekleri serseriler toplamıştı* ifadesini kullanmış ve olayı şöyle anlatmaktadır: *Bu ülkeye II Mehmed’in ordusunun ardından gelen köpekler, dört-beş asırlık sadakatten sonra ve hiç kimseyi ısırmamış olan bu hayvanlar, katliamların en iğrencine mahkûm edilmiştir. Hilâl’e uğursuzluk getireceği düşüncesi ile hiçbir Türk bu görevi üstlenmemiştir. Bu yüzden serseriler, işsiz güçsüzler ve haydutlar*

³⁷³ Mustafa Safvet, “İstanbul Köpekleri Hakkında”, Beyanülhak, Cilt: III, Sayı: 72, 9 Ağustos 1910, s. 1412

³⁷⁴ Pinguet, *a.g.e.*, s. 11

*görevlendirilmiştir. Bunlar işlerini demir kısıkaçlarla zavallı kurbanlarını boyunlarından, ayaklarından ya da kuyruklarından yakalıyorlar ve onları rastgele kan revan içinde Hayırsız Ada'ya götürecek olan mavnalara atmışlardır.*³⁷⁵

O dönemlerde İstanbul'a gelen bir İngiliz subayı Sir Mark Sykes, köpeklerinin ortadan kaldırılmasına çok üzölmüş ve bunu Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine bağlamıştır. Sykes bu konudaki görüşlerini şu sözlerle açıklamıştır: *II. Abdülhamid tahtta iken, ülkede, şehirde hoşgörü hâkimdi. Savunmasız, meczuplar, köpekler, yetimler, yoksullar, dilenciler hepsinin toplumda bir yerinin olduğunu ve yeni yönetim ile yapılan bu itlaf operasyonu aslında bu yeni yönetiminin duyarsızlığının bir kanıtıdır.*³⁷⁶ Sykes 1910'daki itlaftan iki yıl sonra tekrar İstanbul'a geldiğinde buradaki sokak köpeklerinin artık o kadar fazla görünmüyordu. Ancak o sıralarda Osmanlı Devleti'nde kolera salgını baş göstermişti ve bu durumu da İttihatçı yönetiminin sorumsuzluğuna ve ihmalkârlığına bağlamıştır.

Claude Ferrere İstanbul'da gerçekleşen bu büyük köpek itlafı için: *Medeniyet bahanesi ile zalimce ve acımasızca seksen bin köpeği katletmiş olan Jön Türklerdir. Türk var Türk vardır, bu aptalca katliamı gerçekleştiren gerçek Müslüman Türk değildir, bunun sorumlusu yarı Batılı Jön Türklerdir. Bunlar öteden beri Türklerin başına belalar açan Levantenlerle fazla düşüp kalkmaktan bozulmuştur*³⁷⁷ sözleri ile bu olayın tek sorumlusunun Jön Türkler olduğunu dile getirmiştir. Ferrere, Sykes gibi daha birçok yabancı gözlemci bu durum hakkında benzer açıklamalarda bulunmuşlardır.

Sokak köpeklerin ortadan kaldırılmasına en çok destek veren P. Remlinger daha sonra 1932'de *Mercure de France* yayınladığı bir makalesinde 1910'daki köpek itlafı hakkında, köpeklerin itlafını şehrin görüntüsünü kökünden değiştirmek için yapılan en kolay reform demiştir. Bunun ahlak ve hijyen ile hiçbir alakası olmadığını ve bu zavallı hayvanların yok yere itlaf edildiğini dile getirmiştir. Köpeklerin toplatılıp itlaf edilmesi her kesimden tepkilere yol açmıştı. En çok tepki de geleneksel Müslüman mahallelerinde yaşayan halk tarafından gösterilmiştir. Bu hayvanlara karşı besledikleri şefkat duygusu dini inançlarından geliyordu. Sadece merhamet duygusu değil aynı

³⁷⁵ Bardakçı, a.g.m. 1998

³⁷⁶ Pinguet, *a.g.e.*, s. 19

³⁷⁷ Pinguet, *a.g.e.*, s. 20

zamanda bu insanların İttihatçılara karşı besledikleri düşmanlık duygusu da köpek itlaflarına karşı koyma tavırlarını etkiliyordu. Özellikle ulema ve medrese talebeleri İttihad ve Terakki'yi Batılılaşmayı destekleyen, geleneksel ve dini kimliklerinin bozulmasına teşvik etmekle suçlanmışlardır.³⁷⁸ Müslümanlar, ittihatçıları batılılaşma uğruna kendi geleneksel yaşamlarına müdahale eden birer düşman olarak görüyorlardı.

Geleneksel Osmanlı kültürüne dayatılan modernleşme reformun kurbanı olan bu köpek itlafına Osmanlı basını da kayıtsız kalmamıştır. 1910 Nisan ayı Karagöz gazetesinde bu olayı bir karikatürle dile getirmiştir.

Şekil 3.20. 1910 İstanbul'daki Büyük Köpek İtlafını Anlatan Bir Karikatür.³⁷⁹

Karagöz gazetesinde yayımlanmış olan bu karikatürde halktan biri köpeği zehirlemeye çalışan Jön Türk'e şöyle der: *Ayol Biçare hayvanı nafile yere niçin zehirleyeceksin? Bırak da biraz ortalığı temizlesin. Onlar gitti gideli sokaklarda pislik büsbütün arttı* sözleri ile bir sitemde bulunur. Dönemin mizah gazetesi olan Karagöz gazetesinde yayınlanan bu karikatürde gerçekleşen büyük köpek itlafından sonraki mahallelerin durumunu özetlemiştir.

³⁷⁸ Pinguet, *a.g.e.*, s. 15-18

³⁷⁹ Karagöz Gazetesi, Haftada İki Defa, Mizah-Siyaset Gazetesi, 21 Haziran 1911, 3. Sene, Sayı: 311

1910 büyük köpek itlafı, 1908’de II. Meşrutiyet’in ilanından sonra Osmanlı’nın başına geçen İttihatçıların modern düşünce anlayışının bir kanıtı olarak gösterilmiştir. İstanbul’a modern bir kent görünümü vermek için ilk olarak sokak hayvanlarını özellikle de sokak köpeklerini ortadan kaldırmaları tarihimize geçen üzücü bir olaydı. Murat Bardakçı, *Tarihimizin İki Büyük Köpek Soykırımı* başlıklı makalesinde dönemin İstanbul şehremini Suphi Bey’in iktidardaki İttihatçılardan destek alarak 1910’daki büyük köpek itlafını gerçekleştirdiğini belirtmekte ve devamında şunları eklemektedir: *Hayırsız Ada’nın dikili tek bir ağaç bile yoktu ve buraya getirilen seksen bin köpeğin feryadı söylendiğine göre geceleri İstanbul’dan bile işitilmişti. Sesler birkaç gün sonra kesilmiş, aç, susuz kalan köpekler yaşayabilmek için birbirlerini yemiş ve günler sonra onlardan bir teki bile hayatta kalmamıştı. İstanbul’da gerçekleşen bu zulüm sonrası halk arasında Osmanlı Devleti’nde bir uğursuzluk yaşanacağı söylentileri başlamıştı. İstanbul halkının beklediği uğursuzluk da gecikmemiş Balkan Savaşı başlamıştır.*³⁸⁰ İstanbul’da köpek itlafları son bulmamış ve devamı da gelmiştir.

1912-1914 yılları arasında İstanbul şehremini olan Cemil Paşa İstanbul’da görevi sırasında 30 bin köpeği itlaf ettirmiştir. Topuzlu Paşa *80 Yıllık Hatıralarım* adlı eserinde, İstanbul sokakları hakkında kaldırımlardaki seyyar satıcıların çok olması, her sokak başında dilencilerin bulunması ve her mahallede yüzlerce köpeğin olması çok rahatsız edici bir durum olduğu ve bütün bunların şehrin görünümünü bozan özellikler olduğunu belirtmiştir. Topuzlu Paşa sözlerine şöyle devam ediyor: *İlanı meşrutiyetten sonra İstanbul’daki köpeklerin büyük bir kısmı toplatılıp Marmara’daki Hayırsız adaya gönderilmişti. Şehreminliğe tayinim sıralarında 30 bine yakın köpek buldum. Bu köpekleri yavaş yavaş imha ettirdim. Süprüntüleri sabahları bir çöp kabı içinde kapılarının önüne koymayıp sokağa atanların çöplerini tekrar evlerinin içine döktürdüm.*³⁸¹ Topuzlu Paşa’nın bu sözleri ile o yıllarda da İstanbul’daki sahipsiz köpeklere pek de rahat yüzü gösterilmediğini belirtiyor. Bu hayvanları artık kent hayatında birer fazlalık olarak görmüş ve onları toplu veya tek tek yavaşça ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.

³⁸⁰ Bardakçı, a.g.m., 1998

³⁸¹ Topuzlu, *a.g.e.*, s. 124

Tahir El-Mevlevi tarafından kaleme alınan *Sahipsiz Köpekler* adlı makalesinde, o dönemde gerçekleşen köpek ölümlerini bir örnek vererek anlatmıştır. Topkapı ve Haseki caddelerinin birleştiği Yusuf Paşa Çeşmesi'nin bulunduğu bir meydanda, yol ortasında bir sokak köpeğinin yediği zehirli yiyecekten dolayı yerde kıvranıp can çekişiyordu. Daha sonrasında belediye görevlileri sokaklarda zehirlenerek öldürülen bu hayvanları küreklerle arabalara yükleyip götürüyorlardı. Yürek yakan bu manzaralar o dönemlerde sık sık yaşandığına da belirtmiştir.³⁸² Aynı makalesinde verilen bir başka bilgiye göre o dönemde köpek öldüren ve bu hayvanların kuyruğunu kanıt olarak getirene 5 kuruş ikramiye verildiğine hatta bu kuyrukların para almak için birkaç defa kullanıldığına da değinmiştir. Bu haberin doğru olup olmadığı bilinmiyordu ancak doğru olan bu hayvanların ortadan kaldırılmaya çalışılmasıydı.³⁸³

Aynı tarihlerde kurulan İstanbul Himaye-i Hayvanat Cemiyeti (1912) o dönemlerde faaliyette bulunmamıştır.

³⁸² Tahir El-Mevlevi, “Makalat Sahipsiz Köpekler”, Sebilürreşad, Cilt: XII, Sayı: 290, 30 Kasım 1915, s. 69

³⁸³ Tahir El-Mevlevi, “Makalat Sahipsiz Köpekler”, 1915, s. 70

SONUÇ

Kuduz hastalığı, insanlara genellikle kedi, köpek, kurt, tilki gibi yırtıcı hayvanların ısırması veya teması yoluyla bulaşan ölümcül bir hastalıktır. Osmanlı Devleti'nde Dâü'l-kelb olarak geçen bu bulaşıcı hastalık ile hep mücadele edilmiş, tedavisi ve önlemi için birçok yöntem uygulanmıştır. Bu hastalıkla olan mücadelede XIX. yüzyılın sonlarına kadar ilkel yöntemler kullanılmaktaydı. Hastalığın tedavisinde fiziksel (hasta hayvanın ısırıldığı yarası dağlamak, emmek veya hastayı soğuk suda bekletmek), bitkisel ve hayvansal ilaçlar, madeni ürünler kullanılmış ve de dua, kutsal mekânları ziyaret gibi birçok yola başvurulmuştur. Kuduz illetinin tedavisinde kullanılan bütün bu yöntemler beklenen olumlu sonucu verememiştir. Beklenen sonuç XIX. yüzyılın sonlarında Louise Pasteur'un bulduğu kuduz aşısı (1885) ile son bulmuştur. Bu büyük buluş ile tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de hastalık ile olan mücadelede bilimsel çalışmalar uygulanmaya başlanmıştır.

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde özellikle koruyucu hekimlik alanında önemli faaliyetlerde bulunan II. Abdülhamid döneminde kuduz hastalığı konusunda ciddi çalışmalar yapılmıştır. Bilimsel anlamda yapılan bu çalışmalar aslında aşının buluşundan önce Osmanlı hekimleri tarafından Avrupa'daki bilimsel çalışmalar takip edilmiş ve Avrupalı hekimlerin kuduz hastalığının teşhis ve tedavi yöntemleri hakkında bilgi veren eserleri tercüme etmeleri ile başladığını söyleyebiliriz. Pasteur'un 1885 yılında bilim dünyasına tanıttığı kuduz aşısı sonrasında 1886 yılında II. Abdülhamid'in emriyle kuduz hastalığı tedavisinin eğitimi için Osmanlı hekimlerinden oluşan üç kişilik heyet olan Heyet-i Fenniye Paris'e gönderilerek ilk adım atılmış oldu.

Heyet, Pasteur'dan aldıkları altı aylık eğitimlerinden sonra yurda döner dönmez ilk olarak kuduz aşısının üretimi ve tedavisi için İstanbul'da Mektebi Tıbbiye Şahane bünyesinde bir laboratuvar ve tedavihane kurmuştur. İstanbul'da açılan Dâü'l-kelb Tedavihanesi, Paris'te kurulan Pasteur Enstitüsü ile aynı yıl (1887) faaliyete geçerek Orta doğuda ilk dünyada ise üçüncü kuduz tedavi merkezi olmuştur. Dâü'l-kelb Tedavihanesi Osmanlı Devleti'nde bakteriyoloji alanında yeni kurumların açılmasına öncülük ettiğini söyleyebiliriz.³⁸⁴ Daha sonraki yıllarda kuduz tedavisi için hastane ve

³⁸⁴ Uyaniker, a.g.m., 2018, s. 198

laboratuvarlar çoğaltılarak başta İstanbul olmak üzere Şam, Selanik ve Sivas gibi Osmanlı vilayetlerinde kuduz tedavihaneleri hizmete sunulmuştur.

Dâü'l-kelb tedavihanelerinde tedavi edilen hastaların durumu devlet kontrolünde düzenli bir şekilde takip edilmiştir. Ekonomik yönden durumu olmayan hasta ve hasta yakınlarına bulundukları belediyelerce yol masrafları karşılanmış ve kalacak yer konusunda maddi destek sağlanmıştır. Hastaların iyileşme süreçleri ve tedaviden sonraki sağlık durumları kontrollü olarak sağlık görevlilerce kuduz tedavi merkezlerine bildirilmiştir. Osmanlı hükümetinin bu ilgisine rağmen bazı hastalar tedavi için hastanelere gelmemeleri veya tedaviye geç başlamaları yüzünden ölümle sonuçlanan vakalar da olmuştur. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti tarafından kuduz hastalığı ile ilgili halkı bilgilendirme amaçlı broşürler bastırılarak, yerel gazete ve dergilerde yazılar yayımlanarak halka ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu sayede hastalık hakkında genel bilgiler (hastalığın tedavisi ve bulaşması) ve hasta hayvanlar hakkında yapılması gerekenler verilmiştir. Ayrıca o dönemlerde hükümete yönelik kışkırtma amaçlı kuduz vakaları ve sokak köpekleri üzerine haberler de yayımlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde kuduz hastalığı tedavisi için yapılan bütün bu çalışmalar dışında hastalığa karşı koruyucu önlemler de alınmıştır. Özellikle hastalığı insanlara bulaştırmada etkin rol oynayan sokak köpeklerine karşı alınan önlemler de dikkat çekmektedir. Hasta olan veya hasta şüphesi taşıyan hayvanların yerleşim yerlerinden uzaklaştırılması, itlaf edilmesi ve de hastalığın baş gösterdiği yerin veya bölgenin karantinaya alınması gibi çalışmalar bulunmaktadır. Dönemin resmî belgelerinde kuduz olduğu kesinleşen ve kuduz şüphesi olan hayvanların toplum sağlığını tehdit ettiği gerekçesiyle itlaf edildiği bilinir. Ancak bazı dönemlerde herhangi bir sağlık sorunu teşkil etmeyen sokak köpeklerinin de itlaf edildiği tespit edilmiştir. Bunlardan siyasi mesele haline gelmiş vakalardan dolayı herhangi bir uluslararası krizin yaşanmaması için sokak köpeklerinin toplatılıp kent hayatından uzaklaştırıldığı veya tamamen ortadan kaldırma amaçlı faaliyetler uygulanmıştır.

Daha önce de değindiğimiz gibi Osmanlı Devleti'nde toplum sağlığını tehdit eden zaruri durumlar dışında köpek itlafları gerçekleştirilmemiştir. Sokak hayvanları ile herhangi bir sorun yaşamamış ve onlara gerekmedikçe dokunmamıştır. Ne zaman ki herhangi bir bulaşıcı hastalık vuku bulduğunda gereken önlemler alınmıştır. Ancak

Osmanlı Devleti'nde bazı dönemlerde sokak köpeklerini kent hayatından uzaklaştırma çalışmaları görülmüştür. Bunlardan en dikkat çeken olay ise 1910 yılında İstanbul'da on binlerce köpeğin toplatılarak Hayırsız Ada'ya sürülmesidir. II. Meşrutiyetin ilanından sonra yönetimde etkili olan İttihatçıların da desteği ile yaklaşık 50 bin sokak köpeğinin toplatılıp adaya sürülmesi ve 1912 ila 1914 yılları arasında İstanbul'da 30 bin sokak köpeğin itlaf edilmesi ile birlikte yaklaşık 4 yılda toplam 80 bin köpek yok edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde son yıllarda gerçekleşen bu köpek itlaflarının halk sağlığına yönelik koruyucu bir önlem olmadığı asıl amacının bu hayvanları kent hayatından tamamen çıkartmak olduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

BEO: 2242/168090

DH. EUM. LVZ: 30/101

DH. MB. HPS. M: 2/35

DH. MKT: 1384/17, 1450/77, 1562/91, 1586/84, 1629/96, 1650/101, 1764/40, 2366/80, 2437/114, 2502/97, 2516/104, 279/53, 46/30, 59/44, 893/43, 997/55, 2248/59

DH. MUİ: 114/6

DH. ŞFR: 79/14

DH. UMVM: 142/67, 96/1

DH. EUM. LVZ: 30/101

HR. SYS: 2146/33, 1068/ 83733, 717/50117

İ. DH: 1068/ 83733

İ. HUS: 76/21, 4/6

Y. MTV: 25/1-2

ZB: 347/111, 407/25, 407/29, 41/2, 41/21, 41/23, 433/16

Mecmua ve Kanun Metinleri

Abdullah Cevdet, “*İstanbul’da Köpekler*”, İctihad Mecmuasından Çıkarılmış bir Makedir (Mısır, Matbaa-ı İctihad), 1909, 3-13.

Aleksander Zoeros Paşa, “*Müessesat-ı Nafia-ı Hazreti Padişahiden Dâü’l-kelb Ameliyathanesi*” Yıldız Defteri, Sıra No: 340, Tahir Bey Matbaası, 1316

Ceride-i Adliye, Sene: 4, Sayı: 109, 18 Haziran 1914.

Hayvan Sağlık Zabtiyesi Nizamnamesi, Umuru Tıbbiye Müdüriyeti Umumiyesi, Ankara Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, 1928, 178.

İbrahim Temo, *Ali-i Tıbbiye*, İstanbul, 1890 (1307).

İctima-i Hıfzû's-Sıhha / Kuduz, Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası, Cilt No: IV, Sayı: 45, 1920.

Karagöz Gazetesi, Haftada İki Defa, Mizah-Siyaset Gazetesi, 21 Haziran 1911, 3. Sene, Sayı: 311.

Kısm-i Fenni (Kuduz İleti Hakkında- Doktor Pastör'ün Keşfi ve İcra Eylediği Aşı Ameliyatına Dair), **Hamiyet Dergisi**, 28 Mayıs 1886, 15 Mayıs 1302 (Rumi), Cilt: I, Sayı: 3.

Mustafa Safvet, “*İstanbul Köpekleri Hakkında*”, Beyanülhak, Cilt: III, Sayı: 72, 9 Ağustos 1910, s. 1412.

Saffet Suat., “*Musahabe-i Sıhhiye; Kuduz İleti ve Tedavisi*”, Servet-i Fünun, Cilt No: XXIV, Sayı No:600, 23 Ekim 1902.

Servet-i Fünun, “*Köpeklerin İtlafı*”, Cilt: I, Sayı: 45, 21 Ocak 1892.

Servet-i Fünun, Cilt: VII, Sayı: 158, Alem Matbaası, 23 Mart 1894.

Servet-i Fünun, *Kuduz İleti ve Sureti Tedavisi*, Numara: 10, Cilt: LVII, Sayı: 1484, 22 Ocak 1924.

Şuun-i Mütenevvia-i Fenniyye, Radium ve Kuduz İleti, Servet-i Fünun, 30 Kasım 1905 (Miladi)17 Tesrin-i Sani 1321 (Rumi), Cilt No: XXX, Sayı: 762.

Tahir El-Mevlevi, “Makalat Sahipsiz Köpekler”, Sebilürreşad, Cilt: XII, Sayı: 290, 30 Kasım 1915, s. 69.

Tanin, Sene: 2, Sayı: 542, 7 Mart 1910.

Tanin, Sene: 4, Sayı: 1286, 31 Mart 1912.

Araştırma Eserleri

- Acar, H. V., (2018). *Anadolu Kaynaklı Türkçe Tıp Yazmalarına Göre Kuduzun Tanısı ve Tedavisi*. Tarihsel Süreçte Anadolu’da Kuduz, Ankara, Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği (BUHASDER) Yayınları, Gece Kitaplığı, 105-128.
- Acar, H. V., (2018). *Türk Halk Hekimliğinde Kuduz*. Tarihsel Süreçte Anadolu’da Kuduz, Ankara, Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği (BUHASDER) Yayınları, Gece Kitaplığı, 71-84.
- Akay, T., (2018). *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Devleti’nde Kuduz veya Kuduz Şüphesi Taşıyan Hayvanların İtlaf Problematiği*. Tarihsel Süreçte Anadolu’da Kuduz Ankara, Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği (BUHASDER) Yayınları, Gece Kitaplığı, 255-276.
- Akçiçek, E., (2018). *Seyyahların Gözüyle Eski İstanbul’da Sokak Köpeklerinin Isırmaları ve Kuduz Hastalığı*. Tarihsel Süreçte Anadolu’da Kuduz, Ankara, Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği (BUHASDER) Yayınları, Gece Kitaplığı, 85-103.
- Akman, Ş., (1956). *Striknin’in Farmakodinamik ve Toksikolojik Etkileri (Tesirleri) Üzerinde Araştırma*. Veteriner Fakültesi Farmakoloji ve Toksikoloji Kürsüsü Prof. Dr. Nurettin Öktel, 159-175.
- Akyay, N., (1969). *İlk Türk Mikrobiyolog, Miralay Doktor Hüseyin Remzi Bey*. Tarihimizden Bilgiler, Mikrobiyoloji Bülteni, 3(2), 101-105.
- Amicis, E., (2009). *İstanbul*. Çev. Sevinç Tezcan Yanar, İstanbul, Pegasus Yayınları, 376.
- Ataman, A. D., (2018). *Pullar Kuduzu Anlatıyor*. Tarihsel Süreçte Anadolu’da Kuduz, Ankara, Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği (BUHASDER) Yayınları, Gece Kitaplığı, 335-342.
- Atun, İ. H., (1980). *Kuduz-Gözden Geçirme, Derleme Yazıları*. Mikrobiyoloji Bülteni, Cilt: XIV, Ankara, 331-339.
- Aydın, E., (2004). *19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması*. Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), 185-207.

- Aydın, E., (2018). *Pasteur Enstitüsü'nden, Dâü'l-kelb ve Hıfzııhha Enstitüsü'ne Kuduz Aşısı*. Tarihsel Süreçte Anadolu'da Kuduz Ankara, Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği (BUHASDER) Yayınları, Gece Kitaplığı, 181-198.
- Aykurt, Ç. ve F., (2015). *II. Abdülhamit'in Pasteur Enstitüsü ile Münasebetleri*. Uluslararası Söz, Sanat, Sağlık Sempozyumu, Edirne, 21-23 Ekim 2015 Bildiriler, No: 178, 481-486.
- Bardakçı, M., (1998). *Tarihimizin İki Büyük Köpek Soykırımı*. Hürriyet Gazetesi, Ysz. 26 Nisan 1998
- Bardakoğlu, A., (2002). *Köpek*. TDV İslam Ansiklopedisi, 26, Ankara, 251-252.
- Başagaoglu, İ. vd., (2015). *Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele*. T.C. Kültür Bakanlığı Yayıncılık, Çamlıca, 311.
- Beydilli, K., (2007). *Stehan Gerlach Türkiye Günlüğü 1573-1576 (Cilt I- Önsöz)*. Çev. Turk Noyan, İstanbul, Kitap Yayınevi, 17-43.
- Bolaslan, N. B., (2020). *Birinci Dünya Savaşı'nda 7. Kolordu'da Görülen salgın Hastalıklar*. International Social Sciences Studies Journal, (e-ISSN:2587-1587), 6(63), 2374-2383.
- Büke, Ç. vd., (2018). *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Kuduz*. Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği (BUHASDER) Yayınları, Gece Kitaplığı, Ankara, 348.
- Candeğer, Ü., (2019). *İngiliz Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar (1910-1913)*. III. Uluslararası Avrasya Multi disiplinler Çalışmalar Kongresi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Kitabı, Gaziantep, 192-197.
- Coşkun, N., (2020). *Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Bulaşıcı Hayvan Hastalıkları*. Türk Kültürü ve Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 2, 20-45.
- Çavuş, R., (2017). *II. Abdülhamid Döneminde Daü'l-kelp (Köpek Hastalığı-Kuduz) Tedavihanesi*. Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, No. 1, İstanbul, 46-61.
- Çolak, İ., (2019). *Osmanlı Zamanının Mutlu Hayvanları*. Bilim Araştırma- Kültür Sanat Dergisi, Zafer Dergisi, Sayı: 506.

- Demiray, K., (2019). *Alman Seyyahların Gözüyle İstanbul'da Sosyal ve Kültürel Hayat (1808-1918)*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 321.
- Demirci, K., (2019). *Türkiye'de Hayvan Yaşam Kalitesi Mevzuatı ve Uygulamaları*. Erzurum Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ETÜSBED), (9), 1-16.
- Dinç, G., (2012). *Orta Asya Türk Topluluklarından Günümüz Türkiye'sine Bulaşıcı ve Salgın Hastalıkların Gelişimi*. Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları, İstanbul, (18), 73-104.
- Duymuş, F. H. H., (2014). *Eski Kültürlerde Köpeğin Algılanışı, Eski Mezopotamya Örneği*. Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara Üniversitesi, 83(55), 45-70.
- Elmacı, İ., (2015). *Bilimsel ve Teknolojik Açıdan Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII Yüzyıldan XIX Yüzyıla Çiçek Aşısı ve Kuduz Aşısı*. Belleten, TTK, 129(285), 611-626.
- Eraslan, C., (2018). *Fotoğraflarla Sultan II. Abdülhamid Dönemi Sağlık Müesseseleri: Hastaneler*. Üsküdar Belediyesi, Hat Baskı Sanatları, İstanbul, 320.
- Erdemir, A. D., (2017). *Türk Tıp Tarihinde Kuduz Hastalığı ve Tedavisi Üzerine Yorumlar*. Türk Dünyası Araştırmaları (TDA), 117(230), 71-86.
- Gürler, N., (2011). *Pasteur, Anaerobik Yaşam ve Fermantasyon*. 12. Enver Tali Çetin Konferansı, Antibiyotik ve Kemoterapi Derneği Dergisi (ANKEM), 25 (Ek 2), 1-4.
- Işık, A., (2018). *İlk Şehirler ve Yazılı Medeniyete Geçiş*. Avrasya Tarih Derneği, Mavi Atlas, 6(2), 46-74.
- Işın, E. ve Tanman, G., (2016). *Dört Ayaklı Belediye, İstanbul'un Sokak Köpekleri*. İstanbul Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 210.
- İnfeksiyon Dünyasının Ölümsüzleri, Mikroorganizmanın Keşfi Louis Pasteur, Bilimsel Tıp Yayınevi, 2006/2, 74-78.

- Kahraman, A., (2011). **Terakki**. TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 40, 481-482
- Kağnıcı, G., (2018). **Eski Mezopotamya Çivi Yazılı Metinlerde Kuduz**. Tarihsel Süreçte Anadolu'da Kuduz Ankara, Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği (BUHASDER) Yayınları, Gece Kitaplığı, 31-44.
- Karabörk, Ş., **Veba (Yersinia Pestis)**. EKMUD (Türkiye Enfeksiyon Hastalıkları ve Klinik Mikrobiyoloji Uzmanları Derneği).
- Karacaoğlu, E., (2013). **Hüseyin Remzi Bey ve Hüseyin Hüsnü Bey'in Mikrob Adlı Yapıtı ve Türk Tıp Bilimine Katkıları**. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe (Bilim Tarihi) Anabilim Dalı, 229.
- Karacaoğlu, E., (2014). **Hüseyin Remzi Bey ve Hüseyin Hüsnü Bey'in "Mikrob" Adlı Eseri ve Tıp Tarihimiz Açısından Önemi**. Orijinal Araştırma, Şanlıurfa Adli Tıp Şube Müdürlüğü, Şanlıurfa, Türkiye Klinikleri J Med Ethics, 22(2), 48-59.
- Karacaoğlu, E., (2015). **Kuduz Hastalığına Dair İlk Kitabımız: Kuduz İlleti ve Tedavisi**. Orijinal Araştırma, Şanlıurfa Adli Tıp Şube Müdürlüğü, Şanlıurfa, Türkiye Klinikleri J Med Ethics, 23(3), 73-85.
- Karacaoğlu, E., (2016). **Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye Toplantısında Sunulan Bir Tıp Tarihi Makalesi: Terakkiyât-i Tıbbiye**. Felsefe (Bilim Tarihi) AD, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Orijinal Araştırma, Şanlıurfa Adli Tıp Şube Müdürlüğü, Şanlıurfa, 44-54.
- Karcı, E., (2018). **II Meşrutiyet Hükümetleri Döneminde Kuduz Hastalığı ile Mücadeleye Dair**. Tarihsel Süreçte Anadolu'da Kuduz, Ankara, Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği (BUHASDER) Yayınları, Gece Kitaplığı, 293-305.
- Kumaş, N., (2018). **Osmanlı Döneminde Dâü'l-kelb Tedavihanesi Kuruluşu ve Faaliyetleri**. Tarihsel Süreçte Anadolu'da Kuduz, Ankara, Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği (BUHASDER) Yayınları, Gece Kitaplığı, 147-162.
- Kuzucu, K., (2022). **İstanbul'un Sokak Köpekleri, Muhafazakârlık ve Modernlik Bağlamında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e**. İstanbul, Kapı Yayınları, 583.

- Mars, E., (2019). *Abdülhamid İstanbul’unda Bir Kadın Seyyah*. Çev. Hüseyin Mevsim, İstanbul, Kitap Yayınevi, 86.
- Melikoğlu, B., (2009). *Türkiye’de Kurulan İlk Hayvanları Koruma Derneğinin Tarihsel Gelişimi*. Veteriner Hekimliği Derneği Dergisi, 130(1), 40-41.
- Menekşe, M., (2018). *Batılı Seyyahlar Gözünde Osmanlı İstanbul’unda Köpekler*. Sosyal Bilimler Eğitim Dergisi, 4(28), 6321-6334.
- Moltke, H. V., (2021). *Moltke’nin Türkiye Mektupları*. Çev. Hayrullah Örs, İstanbul, Remzi Kitabevi, 382.
- Murad Efendi, (2017). *Türkiye Manzaraları*. Çev. Alev Sunata Kırım, İstanbul, Kitap Yayınevi, 374.
- Muşmal, H. ve Semiz, E., (2018). *Osmanlı Devleti’nde Kuduz Hastalığı ve Tedavi Süreci*. Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, (20), 235-267.
- Nelson Keleş, E.C., (2018). *Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuduz İletine Karşı Resmi İlgisi*. Tarihsel Süreçte Anadolu’da Kuduz, Ankara, Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği (BUHASDER) Yayınları, Gece Kitaplığı, 129-148.
- Osman Macid, *Kuduz*. Osmanlı Meziyet-i İktisadiye Matbaası, Babıali Caddesi-77, 1327 (1909), 169.
- Ölmez, A., (2013). *II Abdülhamid Döneminde Koruyucu Hekimlik ve Bazı Vesikalar*. Türk Tarihi Belgeleri Dergisi, 34(38), 87-102.
- Ömeroğlu, E. E., (2018). *Anaerobik Bakteriyoloji Laboratuvarı Ve Arsenik Dirençli Anaerobik Bakteri İzolasyonu*. Ege Üniversitesi, Fen Fakültesi, Biyoloji Bölümü, Temel ve Endüstriyel Mikrobiyoloji Anabilim Dalı, Anaerob Çalışma Grubu, Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti, Nisan 2018, 1-9.
- Özbay, F., (2018). *Eski Anadolu Toplumlarında Köpek*. Seleucia, (e- ISSN: 2148-4120), (8), 61-90.
- Özdemir, F. Ç., (2014). *Gerard De Nerval’in Gözüyle İstanbul’da Sosyal Hayat*. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 7(31), 119-125.

- Özgün, C., (2017). *Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarda Bir İletle Yüzleşmek: Devletin Resmi Tutumu Bağlamda Dâü'l-kelb (Kuduz Hastalığı)*. Tarih İnceleme Dergisi, 82(2), 491-529.
- Özgün, C., (2018). *Bir Jön Türk'ün Kuduzla İmtihanı: Kuduz Hastalığı Üzerine Varaka-i İmtihaniyye*. Tarihsel Süreçte Anadolu'da Kuduz, Ankara, Bulaşıcı Hastalıklar Derneği (BUHASDER) Yayınlar, Gece Kitaplığı, 225-253.
- Özlü, Z. ve Demir, E., (2018). *Osmanlı'da İlk Kuduz Müessesesi Dâü'l-kelb 'in Fiziki Özellikleri*. Tarihsel Süreçte Anadolu'da Kuduz, Ankara, Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği (BUHASDER) Yayınları, Gece Kitaplığı, 163-180.
- Özlü, Z., (2012). *19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti Veterinerlik Mesleği ile İlgili Bir Değerlendirme*. Ankara, Belleten, TTK, 126(275), 239-260.
- Özlü, Z., (2018). *Divan-ı Muhasebat Memuru Ahmet Nazmiye Göre Köpekte Kuduz ve Hastalıktan Korunma Yöntemleri*. Tarihsel Süreçte Anadolu'da Kuduz, Ankara, Bulaşıcı Hastalıklar Derneği (BUHASDER) Yayınlar, Gece Kitaplığı, 207-224.
- Palavan, H., (1950). *Kuduz Hastalığı Hakkında Önemli Bilgi ve Öğütler*. İstanbul, Kader Basımevi, 48.
- Pinguet, C., (2008). *İstanbul'un Köpekleri*. Çev. Saadet Özen, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları (YKY), 134.
- Poolthupya, S., (1988). *Türkiye Seyahati*. Çev. Azmi Yüksel, Belleten, TTK, 52(202), 257- 290.
- Sayır F. ve Çobanoğlu U., (2013). *Yöremizin Endemik Paraziter Hastalığı: Kist Hidatik*. Van Tıp Dergisi, 20(4), 288-293.
- Schick, İ. C., (2010). *İstanbul'da 1910'da Gerçekleşen Büyük Köpek İtlaftı*. Bir Mekân Üzerinde Çekişme Vakası, Osmanlı Tarihi, Toplumsal Tarih, (200), 22-33.
- Spataris, H., (2011). *Biz İstanbullular Böyleyiz 1906-1922*. Çev. İro Kaplangı, İstanbul, Kitap Yayınevi, 250.

- Şahin, D., (2017). **Roma Mitolojisi**. İstanbul, Uludağ Üniversitesi Yayınları, SD Yayınevi, 112.
- Taşbaş, E., (2017). **Osmanlı'da Kuduz Vakaları ve Tedavi Çalışmaları: Antalya Örneği**. Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum, (60), 496-511.
- Tokaç, M. vd. (2006). **Osmanlı Dönemi Türkçe Tıp Yazmaları**. Osmanlılarda Sağlık, İstanbul, Biofarma Yayınevi, 1, 165-185.
- Topuzlu, C., (2002). **Cemil (Topuzlu) Paşa, İstanbul Eski Şehremini, İstibdat-Meşrutiye- Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım**. İstanbul, Topuzlu Yayınları, 4. Baskı (Yayınlayan: Prof. Dr. Cemalettin Topuzlu), 277.
- Töre, O., (2021). **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bulaşıcı Hastalıklarla Savaşım**. Derleme, Klinik Dergisi, 34(1), 1-12.
- Unat, E. K., (1969). **Dr. Hüseyin Remzi Bey Hakkında**. Tarihimizden Bilgiler, Mikrobiyoloji Bülteni, İstanbul, 3(2), 178-185.
- Unat, E. K., (1970) **Osmanlı İmparatorluğu'nda Mikrobiyoloji Tarihçesi Üzerine Bir Deneme**. Mikrobiyoloji Bülteni, İstanbul, 4(3), 159-178.
- Uyanıker, A., (2018). **II. Abdülhamid Döneminde Açılan Sağlık Kurumu Kuduz Tedavihanesi (Dâülkelp Ameliyathanesi)**. Asıa Minor Studies-İnternational Jurnal of Social Sciences, 6(12), 190-200.
- Üresin, Ü., (1948). **Kuduz Hastalığı, Nasıl Bulaşır? Nasıl Anlaşılır? Nasıl Korunulur?**. Ankara, Doğu Matbaası, 24.
- Walsh, R., (2021). **Bir İrlandalı Vaizin Gözüyle II Mahmud İstanbul'u**. Çev. Zeynep Rona, İstanbul, Kitap Yayınevi, 256.
- Yıldırım, N. ve Ülman, Y. I., (1994). **Tıp Tarihi, Zoeros Paşa ve Deontoloji**. Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi, İletişim Yayınları, (127), 29-34.
- Yıldırım, N., (1985). **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları**. Sağlık, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul, İletişim Yayınları, 5, 1320-1338.

- Yıldırım, N., (1995). *Zoeros Paşa'nın Paris Dönüşü Takdim Ettiği Rapor*. Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları, İstanbul, (1), 91- 97.
- Yıldırım, N., (2014). *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar Hastaneler Kurumlar*. Sağlık Tarihi Yazıları I, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 463.
- Yıldırım, N., (2015). *İstanbul'da Sağlık Hayat, Antik Çağdan 21. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, Sağlık ve Yemek*. İslam Araştırmaları Merkezi, TDV, İstanbul, 4, 92- 137.
- Yıldırım, N., (2020). *Dünya'da ve Türkiye'deki Salgınlar*. Şehir ve Düşünce Dergisi, İstanbul, Sayı: 16, 94-101.
- Yıldırım, N., (2020). *Dünya Salgın Tarihi*. Üsküdar Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi, Sayı: 1, İstanbul, 85-103.
- Yıldız, K., (2015). *Şehir Topoğrafyasına Etkisi Bakımından Osmanlı Dönemi İstanbul Yangınları*. Antik Çağdan XXI Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, 2015, İstanbul Büyükşehir Belediyesi (Kültür A.Ş.) Yayınları, İstanbul, 1, 486-503.
- Yılmaz, Ö., (2017). *1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri*. Avrasya İncelemeleri Dergisi, 6(1), 23-55.

Dijital Kaynaklar

<http://www.bilisimdergisi.org/s144>

<https://acikders.ankara.edu.tr/course/info.php?id=2785>

<https://acikders.ankara.edu.tr>

<https://ankara.tarimorman.gov.tr/Belgeler/liftet/zoonozhastaliklar.pdf>

<https://api.time.com/wp-content/uploads/2015/06/meister.jpeg?w=824&quality=70>

<https://ekmud.org.tr/hastalik>

https://image.yenisafak.com/resim/imagecrop/2016/12/29/12/41/resized_4bb6b-24f1560bmuze.jpg

https://listelist.com/wp-content/uploads/2017/07/hayirsiz_ada_sivriada-3-600x431.jpg

<https://listelist.com/wp-content/uploads/2017/07/hayirsizada5-600x417.jpg>

<https://uskudar.edu.tr/tr/bilim-insani/louis-pasteur>

<https://www.herodote.net/Images/Pasteur.jpg>

<https://www.hurriyet.com.tr/tarihimizin-iki-buyuk-kopek-soykirimi-39015990>

<https://www.dr.com.tr>, yazar, francis- bacon

<https://www.kornea.gen.tr/kornea-refleksi.html>

<https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/m.apan/133705/Fermantasyon%20Teknolojisi.pdf>

EKLER

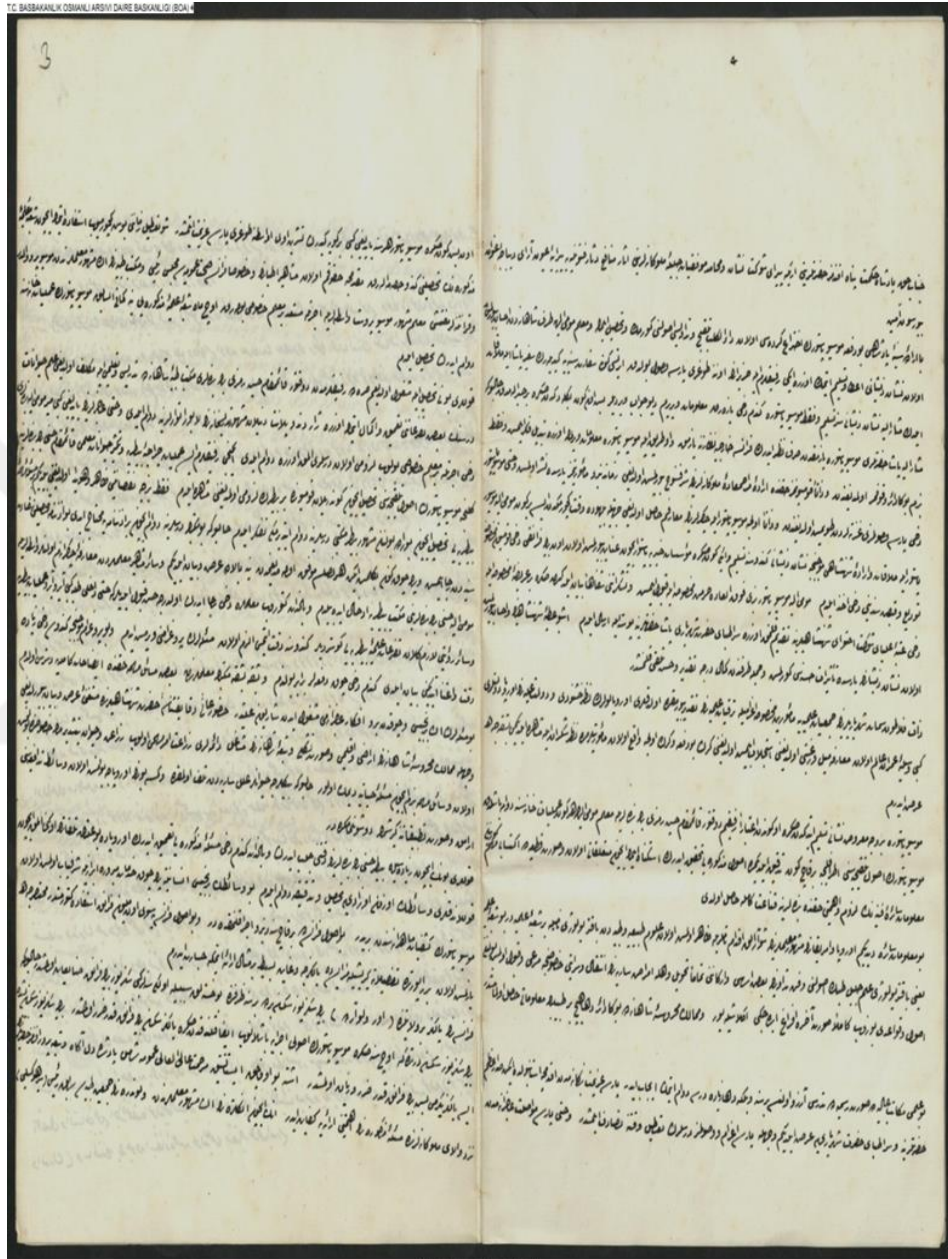
EK-1. XIII. ve XIX. Yüzyılları Arasında Dünya Üzerinde Kuduzun Baş Gösterdiği Bölgelerin Kronolojik Sıralaması³⁸⁵

Yıl	Hastalığın İstila Ettiği Yerler	Hastalığın Görüldüğü Canlılar
1271	Fransa	Köpeklerde, Kurtlarda ve İnsanlarda
1500	İspanya	Köpeklerde
1590	Fransa'da bilhassa Paris'te	Kurtlarda
1691	Fransa	Köpeklerde
1708	İtalya	Köpeklerde
1779-1724	Fransa ve Almanya	İstila
1728	Macaristan	
1726-1729	Almanya'nın her yerinde Bilhassa Saksonya'da	Köpeklerde
1734-1735	İngiltere	İstila
1745	Berberiye'de	
1759-1760	Londra'da	
1765	İngiltere bilhassa Londra'da	
1770-1771	Amerika	
1776	Antil adaları	
1779	Filadelfiya	
1784	Cezayir	
1785-1789	Avrupa'da	Kurtlarda
1803	Jura dağlarında	Tilkilerde, Kurtlarda ve Köpeklerde
1804	Almanya'nın her yerinde	

³⁸⁵ Osman Macid, *a.g.e.*, s. 87-89

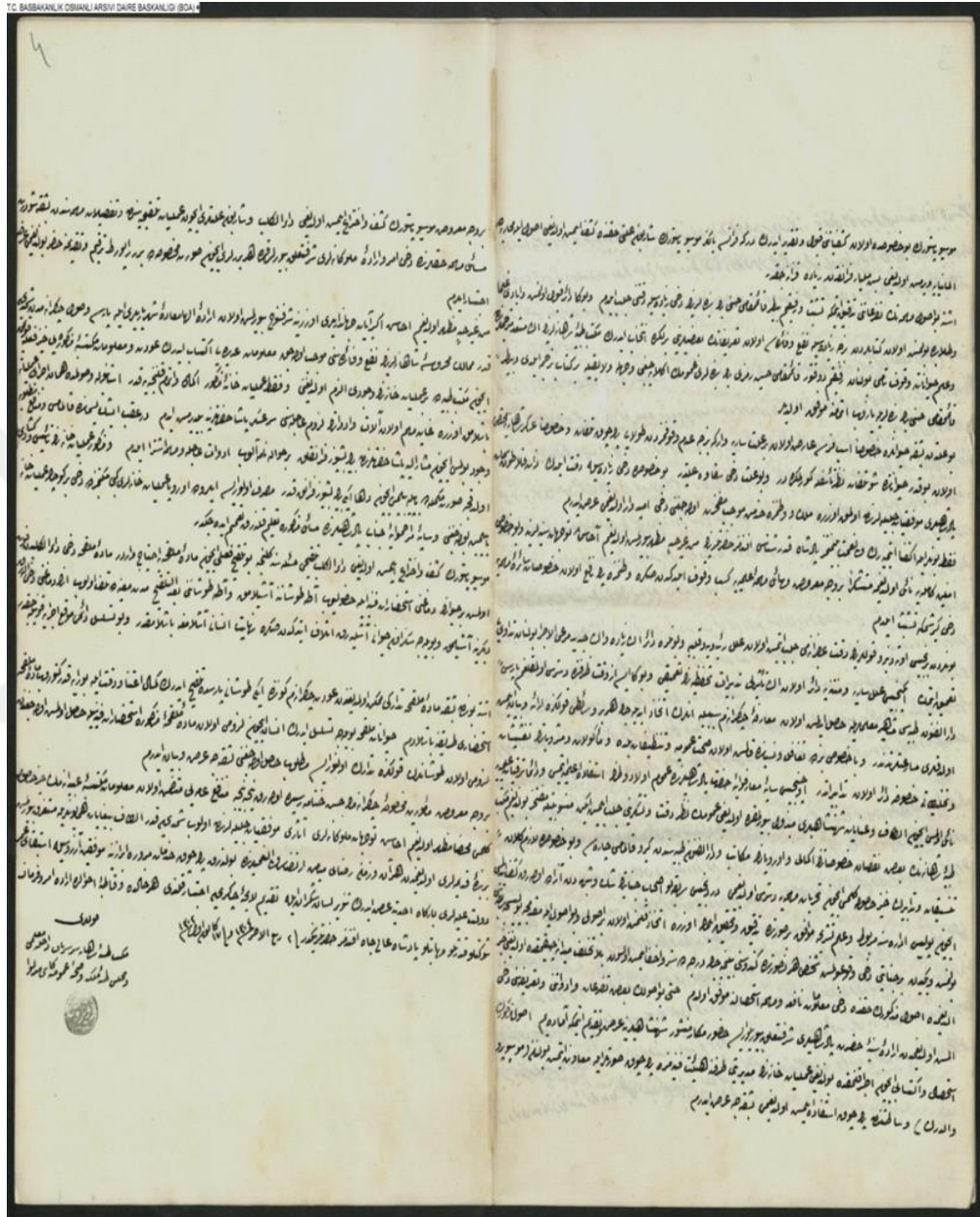
1806	İngiltere'de	
1807	İrlanda'da	
1808-1809	(...)	Tilkilerde
1809-1812	Zürih civarında	Tilkilerde
1810	Rusya'nın Ohıy Eyaletinde	Tilkilerde, Kurtlarda ve İnsanlarda
1815	Avusturya, Danimarka ve Norveç	
1819-1829	İtalya, İsviçre ve Almanya	Kurtlarda, Kedilerde, Domuz ve Koyunlarda
1830	İngiltere	Av Köpeklerinde
1834	Saksonya'da	
1835	Şile'de	
1836	Paris'te	
1837-1841	Almanya ve Avusturya	Tilkilerde ve Köpeklerde
1840-1842	Fransa	
1841	Viyana ve Almanya'da	
1856	İngiltere'de	
1873	Newyork	Köpeklerde
1875	Avusturya	
1883	Cenevre	
1884	Londra ve Viyana'da	İstila vuku bulmuştur.

EK-2. Kuduz Tedavisi Öğrenmek Üzere Gönderilen Hekimlerin Paris'te Yaptıkları İncelemelere Dair Zoeros Paşa'nın Sunduğu Rapor-I³⁸⁶

Y.MTV.00025.00001.001

EK-3. Kuduz Tedavisi Öğrenmek Üzere Gönderilen Hekimlerin Paris'te Yaptıkları İncelemelere Dair Zoeros Paşa'nın Sunduğu Rapor -II³⁸⁷

Y.MTV.00025.00001.001

EK-4. 1887-1898 Yılları Arasında Dâü'l-kelb Tedavihanesi'ne Gelen Hastaların İstatistik Cetveli'nin Ön Sayfası (1-15)³⁸⁸

³⁸⁸ Y. EE. D: 00340, 1303

EK-5. Zoeros Paşa'nın Kendi El Yazısı ile Hazırladığı Deontoloji ve Tıp Tarihi Kitapları Kataloğu³⁸⁹

19 Bibliographie des livres de Zoeros Paşa			
Auber	La Science médicale - Histoire et		
	Exposés	1	2
Tim	Historique de la Médecine 1810	1	
Perronnet	Histoire de la Médecine	3	2
Guérin	Essai d'histoire de la Médecine	1	2
Guérin	La Médecine, Histoire et Doctrine	1	2
Guérin	La Médecine à travers les siècles	1	2
Cabanis	Des révolutions en Médecine	1	2
Tim	Le degré de l'histoire de la Médecine	1	2
Périp	La Médecine et la Médecine 1813	1	2
Monteil	La Médecine en France 1814	1	2
Hudant	Etudes sur la médecine	1	2
Guérin	La Médecine et la Médecine	1	2
Pariset	Histoire des membres de l'Académie		
	de Médecine de Paris 1816	1	2
Guérin	Les Médecins de Paris 1816	1	2
Pariset	Histoire des Médecins de Paris		
	de Paris jusqu'en 1845	1	2
			20

³⁸⁹ Yıldırım ve Ülman, a.g.m., 1994, s. 33

EK- 6. İstanbul Himaye-i Hayvanat Cemiyeti'nin Yönetim Kurulu (1912)³⁹⁰

Başkan Ayan Meclisinden Hüseyin Hilmi Paşa
İkinci Başkan Şûrâ-yı Devlet Reisi Prens Said Halim Paşa
İkinci Başkan Teşrîfât-ı Umûmiye Nâzırı İsmail Cenani Bey
Veznedar Türkiye Millî Bankası Heyet-i İdaresi Reisi Sir H. Babington Smith
Sekreter Ayan Meclisinden Besarya Efendi
Sekreter Şûrâ-yı Devlet Azasından Yusuf Razi Beyefendi
Üye Müze-i Hümayun Müdürü Halil Beyefendi
Üye Ferik İzzet Fuat Paşa
Üye Müze-i Hümayun Müdürü Halil Beyefendi
Üye Müze-i Hümayun Müdürü Halil Beyefendi
Üye Hâriciye Nâzırı Asım Beyefendi
Üye Ferik İzzet Fuat Paşa
Üye Şehremâneti Meclisi Azasından İsmet Beyefendi
Üye Ayan Meclisinden Şerif Ali Haydar Beyefendi
Üye Ayan Meclisinden Abraham Paşa
Üye Ayan Meclisinden Damat Ferit Paşa
Üye İstanbul Valisi İbrahim Beyefendi
Üye Ayan Meclisinden Mavrokordato Efendi
Üye Ayan Meclisinden İsmail Hakkı Beyefendi
Üye Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa
Üye Ayan Meclisinden Ekrem Beyefendi
Üye Mir-livâ Mahmut Muhtar Paşa
Üye Maârif Nâzırı Emrullah Efendi
Üye Beyoğlu Mutasarrıfı Muhiddin Beyefendi
Üye Adliye Nezâreti Müşâvir-i Sâbıkı Kont Ostrogog
Üye Ankara Mebusu Nusret Sadullah Beyefendi

³⁹⁰ Melikoğlu, a.g.m., 2009, s. 39

EK-7. İstanbul Himaye-i Hayvanat Cemiyeti'nin Onursal Üyeleri (1912)³⁹¹

Şehzâde Vahdeddin Efendi

Fransa Elçisi Mösyö Bompard ve eşleri

Şehzâde Salahaddin Efendi

Amerika Birleşik Milletler Elçisi Mösyö Rockhill ve eşleri

Şehzâde Abdülmecid Efendi

İran Elçisi Mirza Mahmut Han Sadrazam Said Paşa

Rusya Elçisi Mösyö Giers ve eşleri

Şeyhülislam Nesib Efendi

Baron Marschall Von Bieberstein ve eşleri

Ayan Meclisi Başkanı Gazi Ahmet Muhtar Paşa

Yunanistan Elçisi Mösyö Gryparis ve eşleri

Millet Meclisi Başkanı Halil Beyefendi

İsveç Elçisi Mösyö Anckarsvård ve eşleri

Rum Ortodoks Cemaati Patriği Joachim Efendi

Sırbistan Elçisi Mösyö Nenadović ve eşleri

Ermeni Cemaati Patriği Hovhannes Arscharouni

Hollanda Elçisi Mösyö Willebois ve eşleri

Musevi Cemaati Hahambaşısı Haim Naim Efendi

İspanya Elçisi Marquis de Prat ve eşleri

Bulgar Cemaati Lideri Yusuf Efendi

Belçika Elçisi Baron Moncheur ve eşleri

Avusturya-Macaristan Elçisi Marquis Pallavicini ve eşleri

Romanya Elçisi Mösyö Misu ve eşleri

İngiltere Elçisi Gerald Lowther ve eşleri

Karadağ Elçi Vekili Mösyö Plamenatz ve eşleri

³⁹¹ Melikoğlu, a.g.m., 2009, s. 40

EK-8. İstanbul Himaye-i Hayvanat Cemiyeti Nizamnamesi (1912)³⁹²

EK-9. İstanbul Himaye-i Hayvanat Cemiyeti Nizamnamesi (1929)³⁹³

³⁹² Melikoğlu, a.g.m., 2009, s. 44

³⁹³ Melikoğlu, a.g.m., 2009, s. 44

EK-10. Hayvan Hakları Evrensel Beyannamesi

(15 Ekim 1978 – Paris – UNESCO)

1. Tüm hayvanlar eşit doğar ve eşit yaşama hakkına sahiptirler.
2. Tüm hayvanların saygı görme hakkı vardır. Bir tür hayvan olan insan, diğer hayvanları yok edemez. Hayvanları kendi çıkarı için karşılıksız kullanamaz.
3. Hiçbir hayvana kötü ve zalimce davranılamaz. Bir hayvanın öldürülmesi zorunlu ise bu, bir anda ve acı çektirilmeden yapılmalıdır.
4. Vahşi hayvanlar kendi doğal çevrelerinde yaşama ve çoğalma hakkına sahiptir. Eğitim amacıyla bile olsa vahşi hayvanlar özgürlüklerinden mahrum bırakılamaz.
5. Evcil hayvanlar, uyumlu bir biçimde ve özgürlük içinde yaşama hakkına sahiptir. İnsanların kendi çıkarları için evcil hayvanların yaşama koşullarında yapacakları her türlü değişiklik, haklara aykırıdır.
6. Evcil hayvanlar, doğal yaşama sürelerine uygun uzunlukta yaşama hakkına sahiptir.
7. Tüm çalışan hayvanlar (at, eşek gibi hayvanlar) iş süresinin sınırlandırılması, işin daha az yorucu olması, güçlerini artırıcı bir beslenme ve dinlenme hakkına sahiptir.
8. Hayvanlara fiziksel ya da psikolojik acı çektiren deney yapmak, hayvan haklarına aykırıdır.
9. Beslenmek için bakılan hayvanlar barındırılmalı, taşınmalı ve ölümleri de korkutmadan ve acı çektirmeden olmalıdır.
10. Hayvanlar, insanlar tarafından eğlence amaçlı kullanılamazlar. Hayvanların seyrettirilmesi ve hayvanlarla gösteri yapılması, hayvan onuruna aykırıdır.
11. Zorunlu olmaksızın bir hayvanın öldürülmesi, yaşama karşı işlenmiş bir suçtur.
12. Çok sayıda vahşi hayvanın öldürülmesine neden olan safariler ve av partileri, hayvanlara karşı yapılmış bir soykırımdır. Doğal çevrenin kirletilmesi, yıkılıp yok edilmesi de soykırıma eşdeğerde alçakça bir davranıştır.

13. Hayvanların ölüsüne de saygı göstermek gerekir. Hayvanların öldürüldüğü şiddet sahneleri, sinemalarda ve televizyonlarda yasaklanmalıdır. Ama hayvanlara yapılan saldırıları kınamak amacıyla olan filmlerde bu sınırlama yoktur.

14. Hayvanları koruma kuruluşları, devlet katında temsil edilmelidir. Hayvan hakları da insan hakları gibi yasayla korunmalıdır.³⁹⁴

³⁹⁴ <http://www.bilisimdergisi.org/s144> (10.09.2021)